MEDVETÁNC

TARTALOM

Bevezető Balogh Zoltán írásához	*Miklós Tamás* / 3
Polányi Károly – Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet	*Balogh Zoltán* / 5
A lázadás esztétikája (vázlat az orosz futurizmusról)	*Szilágyi Ákos* / 25
Egy dilemma 1918–19-ben (Lukács György és Sinkó Ervin)	*Karácsony András* / 41
A pályázati rendszerről	*Bajomi Iván* / 55
Kornai János: A hiány	*Kozák Gyula* / 77
Az aranytojást tojó tyúk történetéhez	*Szabó Miklós* / 101
Irányított gazdaság- és tervgazdaság	*Lengyel György* / 109

A „Medvetánc" szó – túl a bennefoglalt képen – ugyanúgy József Attilát idézi fel, mint az egykori „Tiszta szívvel", amely 1970-ben jelent meg utóljára. De az utalás hangsúlykülönbségével érzékeltetni próbálja a két évtized szellemi karakterében bekövetkezett változásokat.

A „Medvetánc" társadalmi problémákról szóló esszéket, rövid dolgozatokat és fotókat közöl. Funkciója, hogy érlelődésük közben találkozhassunk egymás gondolataival, amikor azoknak nagy szükségük van az éles reflexióra. Segíteni szeretné a hallgatók bekapcsolódását a magyar társadalomkutatásba (ezen belül például az egyetemi képzés és a társadalmi környezet viszonyának kutatásába).

Az itt következő tanulmány szerzője, *Balogh Zoltán* az ELTE Szociológiai Tanszékének munkatársa volt 1979 augusztusában – 36 éves korában – bekövetkezett haláláig. Oktatói és kutatói munkája tulajdonképpen matematikai módszertanra összpontosult, tényleges tartalmát tekintve azonban nem lehet diszciplináris vagy tematikus határok közé szorítani. Nem egész egy évtizednyi társadalomtudományi munkásságát kivételes sokoldalúság és a globális közelítésmód következetes alkalmazása jellemezte. Szolídan magukba zárkózó tények számára **gyanúsan** összefüggtek; a lágerek és a feltört szűzföldek, az indiai túlnépesedés és a multinacionális vállalatok . . . Csak a világtérkép fölött érezte magát otthon, országok, kontinensek magától értetődő természetességgel nyíltak egymásba előtte. Ijesztően gazdag empirikus anyagot mozgató elemzései és teóriái egyrészt azokat a rejtett **áttételeket tárták fel, amelyeken keresztül meghatározott globális gazdasági** folyamatok egy-egy látszólag izolált társadalmi alakzat mindennapi életmódját, kultúráját stb. szinte „lediktálják", vagy megváltoztatják, másrészt azokat a **transzformációkat**, amelyekben a mindennapi lét szokásai, vágyai, ideológémái – „emberi szempontjai" – gazdasági feltételekké, átléphetetlen infrastruktúrává válnak. E transzformációk a **szociológia** közegében váltak értelmezhetőkké, amennyiben a gazdaság „logikája" és az emberi preferenciák szociológiai struktúrák képében közvetítődnek egymás felé. Nem az egyes szférák relatív autonómiája érdekelte, hanem – finom vagy brutális – összekapcsolódásuk. A feladatot, amelyre vállalkozott – **egyetlen ember agyával** átfogni a világ komplex társadalmi összefüggéseit, minden új elemet azonnal megpróbálva beilleszteni a képbe – lehetetlen dolognak tartotta mindenki. Balogh Zoltán azonban akkor is csak reménytelenül nagy léptékekre volt képes, amikor összecsapni látszottak fölötte súlyos napi gondjai. Annál tragikusabb, hogy éppen nagyszabású gondolkodói kísérletének tudományos következtetései válhattak mind nyomasztóbbá számára. Az általa éles szemmel, frappáns szociológiai argumentációval leírt fenyegető gazdasági-társadalmi tendenciákat – minden bizakodása ellenére – egyre átfogóbb és egyre szorosabban záródó folyamatnak érezte.

Eltekintve azoktól akikkel csapongó óráin, baráti körben, vagy kinőtt kordnadrágjában bóklászva, folyosókon, utcákon megoszthatta gondolatait, Balogh Zoltán kutatói munkássága majdnem teljesen ismeretlen. (Szenvedélyes logikája éppen a szinte azonnal „interkontinentálissá" sodródó nézőpont miatt nehezen illeszkedett udvariasan lehatárolt viták etikettjébe.) Írásai néhány tanulmány és recenzió kivételével csak töredékes formában maradtak fenn. Az itt következő tanulmányt is ilyen töredékek alapján állítottuk össze.

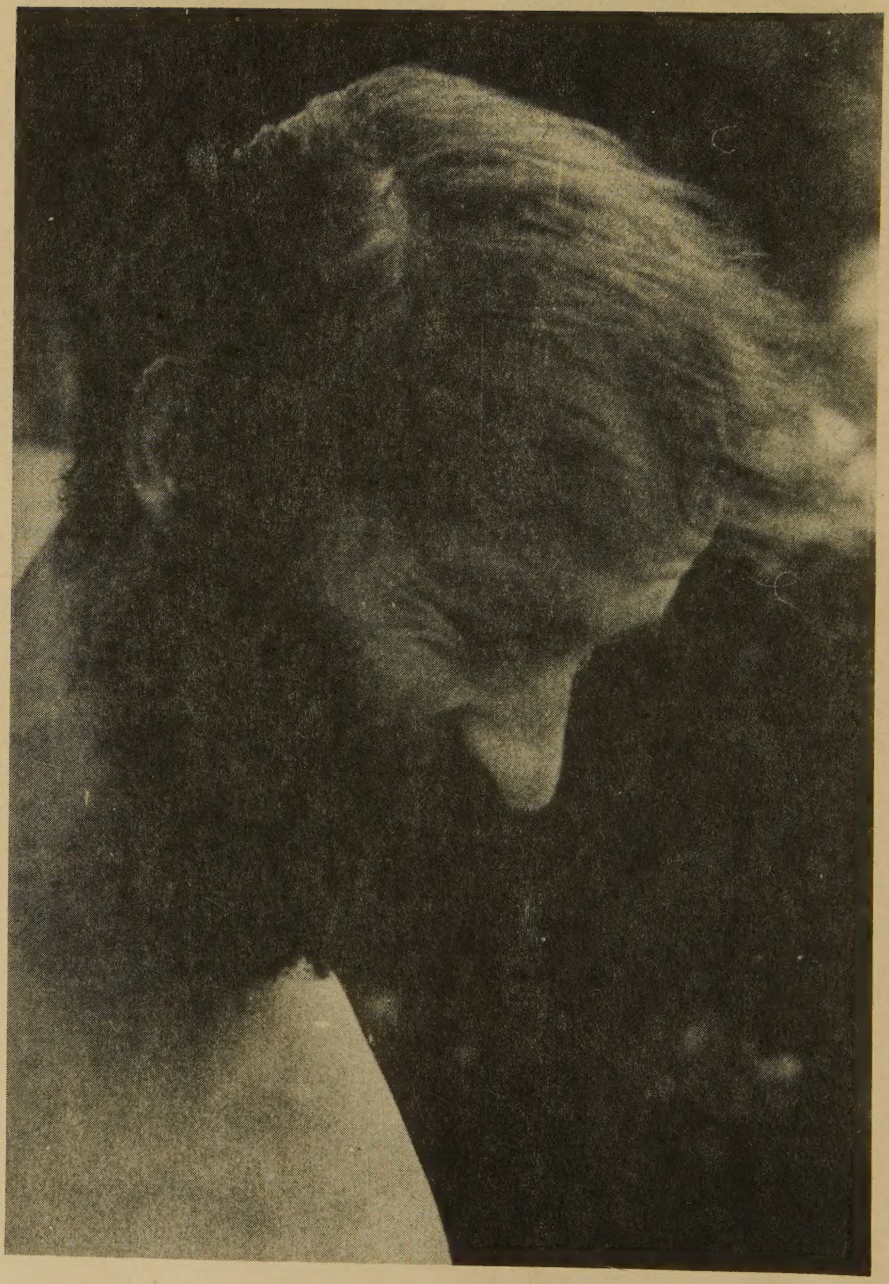

Balogh Zoltán

POLÁNYI KÁROLY – AZ ARCHAIKUS TÁRSADALOM ÉS A GAZDASÁGI SZEMLÉLET

Nyilvánvaló, hogy a történetírás sohasem volt egyszerűen a múlt regisztrálása; természetszerűleg adódott az a funkciója, hogy a jelen társadalom koordinátarendszerébe ágyazva a múltat egyben a jelen támaszává, vagy – társadalomátalakító mozgalmak szolgálatában – a jelen kritikájává tegye; hogy a jelen legalizálásához, ill. reformistarészleges vagy forradalmi-totális átformálásához keressen a múltban alapot. Minden osztálytársadalom „hivatalos"-akadémiai történetírása igyekezett a múltat valamilyen sajátos értelemben „bezárni", ügyesen kilúgozva belőle azon információkat, amelyek más társadalom-berendezkedési formákat is ésszerűnek tételeznének, mint jelenlegi, vagy legalábbis a jelenleg célként tételezett ideáltípus.

Hasonló szemléleti partikularitás természetesen a más berendezkedésű kortárs társadalmak ismertetésekor is jelentkezett és jelentkezik. Ez a fő oka annak, hogy számottevő társadalmi változások kapcsán ismételten igény mutatkozik a történelem és a társadalomrajz „újraírására".

Polányi megértéséhez feltétlenül tudni kell valamit arról, hogy milyen történelem- és társadalomszemléleti kliséket alakított ki a „százéves béke" korszakának (Polányi a napóleoni háborúk és az első világháború közti korszakot nevezi így) polgári tudománya és közgondolkodása – eme klisékkel hadakozik ugyanis – hol explicit, hol implicit módon – Polányi életművének legnagyobb része.

Amikor a szabadversenyt ideáltípusként kitűző, vagy a többé-kevésbé megvalósult „laisser faire" viktoriánus virágkorában önmaga előtt hódoló polgár történelmet ír, egészen természetes, hogy Európa történetének középpontjába a városok és a polgár története kerül; hogy a világtörténelem valamiképpen Európa kibővített történetévé válik, mintegy feloldódik Európa történetében, amihez a többi társadalom sokszor csak egzotikus-ezoterikus kulisszákat szolgáltat; hogy kalmárok, felfedezők, kalandorok és kalózok kerülnek a történetírás fókuszába.

A liberalizmus korszaka kitermelte azt a tudományt, amely az egész emberi fejlődés céljának és értelmének az „emberek és áruk szabad áramlását" tekintette. Amíg ezt a roppant tudományos (és köznapi tudati) elemekből összehordott konstrukciót valahogy fel nem számolták, egyszerűen úgy tűnt, hogy az emberiség minden eddigi tapasztalata szerint a szabadkereskedelem minden emberi vívmány egyedüli biztosítéka, a személyes szabadságtól a technikai fejlődésig, a családi harmóniától a tudományos alkotókészségig; hogy barbárság és állatiasság uralkodott és uralkodik az emberi társadalom azon zugaiban, ahová ez a lámpás nem küld életadó fényt. A kannibál hordáktól az ázsiai despotizmuson a sötét középkorig terjedtek azon társadalmak, ahova a piaci racionalitás szelleme

nem volt képes elhatolni. Sőt, a szociáldarwinizmus addig ment, hogy lényegében az embernek az állatvilágból való kiemelkedését is valamiféle versenyjellegű folyamattá emelte, elfelejtve, hogy Darwin nem a fajon belüli egyedek, hanem a fajok versengését állította logikája középpontjába.

A liberális polgárság végül már saját honának ötven évvel azelőtti eseményeit is igyekezett kiradírozni emlékezetéből. És ezen nagy gonddal gyűjtött szellemi tőke készséges felhasználókra talált a századvégnek az „európai kultúrát" babonás tisztelettel néző és terjesztő amerikai egyetemein a oxfordi kiejtés szabályait kínkeservesen elsajátítani igyekvő művelt hallgatóság körében. Az emberiség története az egyedek egyre inkább egyetlen óriási szabadversennyé változott, s így a középkor letévedése a görögök által oly jól kijelölt „szabadkereskedelmi" vonalról (érdekes egyébként, hogy a görögökön belül is Athén és a hellenizmus korának kereskedővárosai aratták a legnagyobb sikert a viktorianizmus korának tudományos köztudatában Angliában, míg mintha a német viktorianizmus képviselőinek inkább Spárta tetszett volna jobban . . .), a Dark Ages korává stb.

Az eredeti felhalmozást „idejében", a felfedezések korától kezdődő kereskedelmi forradalom időszakában beindító államalakulatok fontos segédeszközt találtak a világ kifosztásában. Habár Spanyolország és Portugália példája jól mutatja, hogy pusztán rablásból nem születik ipari forradalom, az angol fejlődést erősen katalizálja a világ nagy része fölötti katonai-kereskedelmi hegemónia: Robinson mellé nem véletlenül kerül oda Péntek alakja. A „későn indulók" viszont nagyrészt kénytelenek eltekintei ezeknek a segédeszközöknek az igénybevételétől – a külvilág már javarészt „foglalt", és a kétségbeesett háborús kalandok sem hoznak átütő sikereket. E társadalmak így rászorulnak, hogy „erőltetett", militarista-porosz módszerekkel próbálják behozni a hátrányt, kényszerű-korporációs összefogásokkal korlátozzák a szabad versenyt. Antiindividualista gyakorlattal és eszményekkel lépnek fel, katonai-bürokratikus apparátussal pótolva az életerős polgárságot, állami gyámkodással a merész kezdeményezést, roppant gyárkaszárnyákkal a technikai rugalmasságot, porosz típusú latifundiumokkal a farmer szívós leleményességét.

Ezen késői indulóknál a kapitalizmus kialakulása sokkal kevésbé spontán (egyfajta polgári terminológiával élve: nem annyira „szerves"): a kapitalizmus mint mások által már elért, kézzelfogható cél tételeződik. Nyilvánvalóvá válik ugyanis, hogy fejlett ipar nélkül ezen országok kiesnek a nemzetközi versenyből, és uralkodó osztályaikra is a történelmi másodhegedűs szerepe – ha ugyan nem elszegényedés és kifosztás – várhat csak. (Legalábbis **mint osztályokra.**)

Talán ez a fő oka annak, hogy az eredeti felhalmozást nyugat-európai korszakának lezárulása körül – hozzávetőleg a XVIII. szd. második felétől – a polgári filozófia csúcstejesítményei egyre inkább a Rajnától keletre születnek, ahol gyakran az eredeti felhalmozás legelemibb feltétele – a nemzetállamok kialakulása – sem adott még (miközben e területeken egyre erőteljesebben érződnek a nyugat-európai fejlődés gazdasági és társadalmi következményei).

A polgári gondolkodás súlypontja a célkitűzés szakaszának megfeleltethető filozófiai általánosról akkor tolódik át a szociológiai stb. különösre, mikor már kialakult kapitalista társadalomberendezkedés gépezetének zökkenőmentes működtetése lesz a fő gondja. Ezért egészen természetesnek tűnik, hogy a szociológiának az új „társadalmi

megrendelésre" először reagáló „alapító atyái" – Comte, Spencer, Durkheim – az ipari forradalom korának Rajnától nyugatra eső területein jelentkeznek. Az is természetes, hogy a Lincoln utáni szédületes ipari fejlődés Amerikája egyre inkább ezen új, sajátosan kialakult kapitalizmushoz kapcsolódó tudomány „természetes főhadiszállása" lesz, és hogy a századforduló kormos-füstös Németországában is megszaporodnak a szociológiai diszciplinák professzori katedrái.

A meglepő talán csak az, hogy az első világháború tájától kezdve a Rajnától keletre művelt szociológiai (és több más, különös szférájában mozgó társadalomtudomány) lassan fokozódó figyelmet kelt Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban; hogy az amerikai szociológia leendő pápája, az ifjú Talcott Parsons a 20-as évek végén már Weber és Sombart tanulmányozását tartja egyik legfontosabb feladatának, és műveinek szorgos angol fordítójává válik; hogy a harmincas években a Rajnától keletre eső területekről az Egyesült Államokba emigráló társadalomtudósok ottani tevékenysége félreérthetetlenül mély nyomokat hagy az angolszász szellemi életen; s végül hogy a második világháború utána a legtöbb társadalomtudomány önmaga fontos, sőt, elengedhetetlen részévé integrálja a Közép- és Kelet-Európától tanultakat, az óceánon innen és azon túl egyaránt.

Mi tanulnivalója lehetett az anyagi eszközökkel és információkkal sokszorosan jobban felszerelt amerikai egyetemi „nagyüzemnek" a közép- és kelet-európai tudósoktól? Miért érezték a kapitalizmus őshazájában éppen az ottani tudósok legjobbjai alapvetően fontosnak a sokkal kisebb történelmi hagyományokkal rendelkező, sokszor a szabadverseny paródiájává torzuló közép- és kelet-európai kapitalista társadalmakból importált társadalomtudományt?

A válasz nyitját talán éppen abban kell keresnünk, ami első lépésben pontosan ellenkező irányú következtetések felé indítana: a kelet-európai fejlődés megkésett, erőltetett, torz, bürokrata-militarista módjában. Kant és Polányi előnye nyugat-európai kollégáikhoz képest egyaránt azon társadalmak fejlődési hátrányából fakad, amelynek szülöttei voltak.

A polgár igazi elődeinek az üzlet, a piac, a pénz hőseit tekinti, akiket többé-kevésvé izolált individuumokként, „nagy emberekként" fog fel: Robinson mítosza állandó mintaként lebeg az atomizált társadalommodell hívői előtt.

A tradícionális angol-amerikai szociológia, pszichológia, sőt, történetírás elsősorban az egyénhez szól, „címzettje" az atomizáló társadalom többé-kevésbé izolált egyede – azokban az országokban, ahol az ipari forradalom individuális érdekek ütközéséből, kis csoportocskák küzdelmének eredőjeként valósul meg, az **aktív oldalnak** (ha úgy tetszik, a „természetes ontológiai egységnek") az egyén tűnik – a társadalomtudománynak mintegy „egyének atomjaiból" kell összeállítani a társadalmat. A későn iduló (többnyire porosz-utas fejlődésű és gyarmattalan) országokban a szociológia inkább a társadalmi szerkezet **egészét** tekinti az archimédeszi pontnak: szemében a kevésbé individualizálódott egyének tömege mintegy gyúrható anyaggá válik valamiféle – Marx szóhasználatával élve – „kormányzati akarat" kezében, amelynek „felülről" kell megvalósítani a „vak tömeg"-re nem bízható, a fejlődést elősegítő reformokat. A porosz típusú társadalmakban a könnyűipari fejlődést nem annyira a divat változásai vagy a megtérített és így „szeméremre" tanított bennszülöttek felruházása stb. stimulálja, mint a hadsereg egyenruhába bújtatásának posztókereslete; a nehézipar esetében is alárendelődnek a szövőgépek, varrógépek, országúti privát közlekedés stb. a fegyvergyárak iránti igények-

nek, s a náci koncentrációs táborok csak sűrített modelljét jelentik a munkaerő „porosz stílusú" toborzásának, amelynek hagyományait már Nagy Frigyes spandaui börtöne vagy a cárok szibériai kényszer-bányamunkái is lefektették. A „vaj helyett ágyút" típusú, a porosz-utas fejlődési modelleknél minduntalan újra felbukkanó jelszavak egyben az atomizált fogyasztók helyett kolosszális állami megrendelést, piaci önszabályozás helyett bürokratikus előírásrendszert, áruverseny helyett jegyrendszert stb. jelentettek. Krupp nem autóiról lett híres, és a Weiss Manfréd-gyárat nem az aktuális szabadpiaci kereslet-kínálat viszonyok helyezték a Csepel-szigetre.

A szabadpiac átmeneti, „ciklikus" válságai a 20. század elejére már megszokott jelenséggé váltak, és egyre kevésbé idézték fel a kapitalizmus végpusztulásának rémlátomásait. Elsősorban az 1870-es évektől számottevő gazdasági szerephez kezdtek jutni a tőkekoncentráció logikus termékei, a monopóliumok. A gyáripar monopolisztikus tömbjeinek fontos szerepe van abban, hogy 1870 után az amerikai és a német ipar fejlődési dinamizmusa egyre jobban kikezdi Anglia hegemon szerepét a világpiacon. És Anglia (majd nyomában Franciaország) „alulmonopolizált" belső piaca korlátain „kutyaharapást szőrével" típusú stratégiával próbál segíteni: a világpiac roppant területeit politikai eszközökkel igyekszik nemzeti tőkéjéhez kapcsolni: gyarmatosít. A monopóliumok és a velük szembeni védekezés eszközeként funkcionáló gyarmatosítás ugyanahhoz az eredményhez vezetett: a szabad világpiac egyre inkább puszta fikcióvá vált. A nagyvállalatokon belül az elosztás sohasem piaci, hanem mindig is adminisztratív volt, és minél nagyobbakká nőttek a vállalati egységek, minél kiterjedtebbekké váltak a kartellek, annál inkább alakult át a piac szabályozottá. Így az állami szabályozásnak az a formája, amely a szabadverseny „fair"-ségének biztosítására törekszik csupán (legalábbis a nemzeti piac határai között), egyre rosszabb hatásfokkal működött. (Hogy a monopóliumok tevékenységét a régi, viktorianizmus-korabeli államapparátus milyen kevéssé tudta ellensúlyozni, arra bőséges illusztrációval szolgál az amerikai monopólium-ellenes törvényhozás elmélete és gyakorlata.)

Polányi „százéves béke"-korszakának a lezárulása, az első világháború kitörése kellett ahhoz, hogy a Rajnától nyugatra és Észak-Amerikában is ízelítőt kapjon a polgári társadalom abból, hogy mit jelent a gazdaság átfogó militarizálása és az irányítás katonabürokratikus összpontosítása. Akkor azonban ezt többé-kevésbé mindenki „abnormis periódus"-nak, múló epizódnak gondolta (bár hadd tegyük hozzá, hogy Keynes elmélete és Roosevelt gyakorlata egyaránt sokat tanult ebből az „epizód"-ból, s ezt elismerték, amikor nekifogtak a szabadpiaci modell „szent tehenének" levágásához).

A háború – amely a szabadpiac lényegi felszámolódása és felszíni megmaradása közti ellentét sajátos tőkés megoldási kísérlete – valójában éppúgy a piaci rendszer válságterméke volt, mint később a „nagy" 29–33-as válság spontánul teremtette meg a mesterséges kereteket pl. a német nehézipar számára, és a „nemzetvédelem" ideológiájának nevében hatékony közvetlen állami beavatkozáshoz vezetett a termelés területén. Ezen felül a háborús termeléskiesés további hatékony keresletet teremtett a helyreállítási periódusban és a háború egyes potenciális versenytársakat is kiküszöbölt átmenetileg a világpiacról (pl. Oroszországot). Ennek nyomán ismét lázas konjunktúra következett be – természetesen még hangsúlyozottabban monopolisztikus felhangokkal (autógyártás!).

A húszas évek boomja, Ford T-modelljének diadalmenete egy pillanatra még elfedhette (főleg az Egyesült Államokban) a szabadverseny modelljének – amely egyébként

ekkor már inkább az ideológia és az ideáltípus szintjén dominált, mint a monopolisztikus gyakorlatban – idejétmúltságát, történelmi csődjét, igaz, a rendszer legélesebb szemű ideológusai – így Parson is – már némi gyanakvással figyelték, törékenynek ítélték a „boom"-ot; sőt, a baljós előérzetek a művészetben és a köznapi tudat bizonyos területein is növekvő erővel jelentkeztek, a szürrealista vásznaktól és kiáltványoktól gomba módra szaporodó filléres horror-történetekig.

De a háborús védőoltástól nyert immunitás elévültségét világosan jelezte a „nagy" válság kitörése 1929-ben, amely nyilvánvalóvá tette a hagyományos gazdasági liberalizmus csődjét – immáron a „normális" békeidőkben is.

A válságból – amely az Egyesült Államokat és Németországot sújtotta legjobban – spontán kivezető utat látszott mutatni a fasizmus. A „vaj helyett ágyút" logikája ideiglenesen megoldhatta az értékesítési problémákat: egy mérsékelt fogyasztási cikk-piac helyébe egy korlátlan piac lépett az állami hadimegrendelések formájában. A piacgazdaság összeomlása teremtette csődhelyzetben a kapitalimus stabilizálásának másik, hosszabb távú és lényegesen életképesebb modellje a roosevelti New Deal lett, amely a lakosság és az állam fizetőképes keresletének a békés fogyasztás stimulálásával való megnövelésére törekszik.

Ma már könnyű látni, hogy a válság nem a világvégét jelentette (mint a kapitalizmus tradícionális ideáljain nevelkedett korabeli polgárság nem kis része gondolta), sőt, még csak nem is a kapitalizmus egyáltalában való összeomlásának történelmi pillanatát (mint a sztálini propaganda hirdette). „Csupán" azt jelezte, hogy a fejlett monopól-kapitalizmus korában a termelés szabályozását nem lehet többé pusztán a piacra bízni; hogy e korszakban a fizetőképes kereslet és a kínálat olyan mértékű ellentmondásba került egymással, hogy ez megbénította a piac funkcionálását; hogy a „kisajátító kisajátításának", a kis- és középtőke versenyképtelenné válásának olyan fokára jutott a kapitalista világ, hogy a rendszer régi módon való működtetése nem biztosítja tovább annak fejlődőképességét. **Ma** már lehet tudni, hogy az államnak az értéktöbblet **újraelosztásába** való elég komoly mérvű direkt beleavatkozása sem szünteti még meg szükségképpen egy termelési mód alapvetően **tőkés** jellegét. De az **akkori** nagytőke – főleg az amerikai terepen – többnyire kétségbeesett haraggal fogadta profitja részleges elvesztésének kilátásait. A monopóliumoknak az első világháború utáni, forradalommal fenyegető pánikhelyzetben sikerült maguk mögé állítani és megszervezni az akkor még igen számottevő létszámú kispolgárságot és farmer-rétegeket; kézben tudták tartani a Wilson utáni államapparátust, és az államgépezet és roppant fél- és illegális jobboldali terrorszervezete segítségével (a chicagoi alvilág üzemrendszerekké való szervezésétől a prefasiszta Ku Klux Klan-ig) sikerült szétzilálni a munkásmozgalom szervezeteit (a szakszervezeti tagság erőteljesen visszaesik, a szocialista elnökjelöltet börtönbe csukják stb.). A húszas évekre megdönthetetlennek látszó politikai-hatalmi hegemóniára tesznek szert. És a tőke – a kétségbeejtő válsághelyzet ellenére – mindent megtesz, hogy kiiktathassa az állami beavatkozás eszközeit. És a megoldás útját jó irányban látó Roosevelt számára egyetlen eszköz marad ahhoz, hogy a tőkéseket az öngyilkosságtól visszatartsa: mozgósítania kell az egyetlen politikai erőt, amely képes a tőke sakkbantartására – a **munkásságot**.

Hajmeresztő feladat volt ez egy nagymúltú tőkés család leszármazottja számára, és nem mondhatni, hogy az elnök könnyen szánta volna rá magát: saját bevallása szerint is

mindig jobban szerette a farmereket, mint a munkásokat – de Roosevelt ekkor már nagy tapasztalatokat szerzett az államgépezetben való tevékenység terén, és nem habozott: megszületett a Nemzeti Újjászületés Törvényének (National Recovery Act) 7/a. paragrafusa, amely törvénytelenné tette a munkásszervezetek alakításával szembeni vállalkozói ellenállást: A munkavállalóknak jogot kell adni arra, hogy szervezkedjenek és kollektív tárgyalást folytassanak saját választott képviselőik útján, a munkáltatók és ezek ügynökei beavatkozásától, korlátozásaitól és kényszerétől mentesen . . . nem szabad a foglalkoztatottól vagy a foglalkozást keresőtől alkalmazása feltételeként megkövetelni, hogy a vállalat valamiféle hivatalos szakmai szervezetéhez csatlakozzon, vagy megtiltani neki, hogy olyan munkásszervezetekbe lépjen be, olyat szervezzen vagy segítsen, amelyet ő maga választott.

A szakszervezeti mozgalom volt egyedül képes arra, hogy gazdasági és poltikai erőt állítson szembe a tőke gazdasági és politikai hatalmával, monopóliumot a monopóliummal és ezek után az államgépezet már képessé válhatott arra, hogy két egymást egyensúlyban tartó osztályerő „fölé" emelkedve végső kormányozni tudjon, hatékonyabban szolgálva ezzel az **össztőke** érdekeit, mint ahogy erre maguk a monopolisztikus csoportok – akár zsebükben a megvásárolt államgépezettel, mint Harding elnök idejében – képesek voltak. De micsoda félelmetes látomás volt a tőke számára, amint a nagy kínnal szétvert szakszervezetek a futótűzként az országon végirohanó szervezkedési kampány során nagyobb erővel kapnak lábra, mint valaha! Egyrészt: a szervezett munkaerő rettenetesen megdrágult a korábbi szervezetlenhez képest: a 30-as évek során a szakszervezetek újraerősödése valószínűleg nagyobb hatással volt az újraelosztás módosítására, mint az állami beavatkozás bármely más eszköze. (A hajdan szétvert bányász-szakszervezetek már az első szervezési év után jó félmillió tagot számláltak!) Másrészt – ami talán még félelmetesebbnek tűnt – a nagy szervezkedésekben tömegesen aktivizálódtak a kapitalizmus megdöntését követelő kommunista, szocialista stb. pártok tagjai. De a tőkések állandó követelése – hogy a roppant sztrájkhullám letörésére az elnök vesse be az állam egész erőszak-apparátusát, beleértve a hadsereget is – süket fülekre találtak Rooseveltnél. Hiába rimánkodtak, fenyegetőztek, szörnyűlködtek a gyárak és bányák urai – az elnök pl. nem szakította meg tengeri kéjutazását, miközben 1934-ben San Franciscóban a sztrájkoló dokkmunkások fontolóra vették a tanácsköztársaság kikiáltását, és továbbra sem volt hajlandó a hadsereg a hadiflotta bevezetésére a „gazdasági életet megbénító" sztrájk leverésére. A helyi sheriffek „megdolgozása" már sokkal eredményesebbnek bizonyult, és pl. chicagoi városi rendőrség puskatüze véres utcákat nyitott a sztrájkolók soraiban; lázasan tevékenykedtek a jobboldali „polgári éberségi" szervezetek stb., de ez nem bizonyult elégségesnek a szervezkedési hullám tartós megállítására: sok vér folyt a gyakran gengszterekből toborzott, egész arzenállal felfegyverzett gyári és üzemi őrségekkel folytatott munkásharcok során, de sorra „estek el" a tőke fellegvárai: a Republic Steel, a General Motors, sőt, végül a „rendszer szimbóluma": Ford is kapitulált.

A tőke hangulatának jellemzésére érdemes egy Hearst-lap cikkéből idézni, 1936 szeptember 21-éről: (Roosevelt) „alighogy elnökké választották, máris cserbenhagyta a demokratikus platformot, és szinte minden szavával és betűjével eladta magát a Marx-szocialistáknak. Tugwell államtitkárt küldte ki, hogy országszerte terjessze a bolsevik doktrinákat, az osztályokat egymás ellen uszítsa, a munkásokat ‚rohamra' vigye stb."

Rooseveltnek azonban sikerült a munkásság igen jelentős részét és a farmereket maga mellé állítani – az 1940-es szavazásokon volt olyan chicagoi munkásnegyed, ahol több, mint huszonhatezer Roosevelt melletti szavazatra 2 000 ellenszavazat sem jutott, és a Harlem egyes részein is 7:1 arányú győzelmet aratott az elnök, (viszont a villanegyedekben rendszeresen alulmaradt) – és ezzel lefektette a „válságmentes" államkapitalizmus modelljének alapelvét: az államkapitalizmus államgépezetének a tőke hatalmával szemben a mozgósított munkásosztályra kell támaszkodni. (Természetesen akkor, ha a munkásmozgalom ereje a rendszer megdöntésével fenyeget, nem lehet tovább „játszani a tűzzel": Truman elnök ismét bevetette a katonaságot a legfélelmetesebb sztrájkok ellen a nyugat-európai „kommunista veszély" idejében – de ez óhatatlanul az állam militarizálása és életveszélyes háborús kalandok felé sodorja az országot, ezért felette kockázatos vállalkozás az össztőke tényleges érdekei szempontjából.) A kapitalizmus életképesebb modelljeinek kidolgozói Brandt-tól Palméig mindig figyelembe vették a roosevelti éra tapasztalatait.

(Természetesen rendkívül nehéz feladat a kapitalizmus egy ilyen sikeres stabilizálásának marxista szemszögből való megítélése. De lehet-e azt mondani, hogy „minél rosszabb, annál jobb", és a történelem nevében üdvözölni egy amerikai fasizmus létrejöttét? Roosevelt reformjai nélkül a Szovjetunió alighanem egy világfasizmus veszélyével találja magát szembe – és aligha kell hangsúlyozni, hogy mit jelentett volna a 30-as években a világ számára, ha az Egyesült Államokban a fasiszta alternatíva realizálódik. Nem szabad elfelednünk azt sem, hogy a kommunizmus potenciális termelőerői – pl. a kibernetikus elv megszületése és első alkalmazásai – a roosevelti Amerika termékének tekinthetők.)

Roosevelt-tel szembenálló monopoltőke köreinek elképesztő politikai bornirtsága, öngyilkos taktikája azonban mindenesetre nem csupán a rövidtávú érdekeikhez való merev ragaszkodás, még kevésbé csupán személyes korlátoltságuk, hanem az egész liberális gazdaság és történelemfelfogás korlátainak a következménye.

Ezt a monstre tudományos csődtömeget kellett valahogyan félretolni, hogy a roosevelti spontaneitásból – amely egyébként még a keynesi felfogásból is alig merített, és egészében egyáltalán nem elméleti, hanem szélsőségesen pragmatikus kérdésként kezelte a gazdasági életbe való beavatkozást, mint az ugyancsak tarka-barka „próba-szerencse" kísérleteinek rövid áttekintéséből is kiderül – létrejöhessen az állandó ökonómiai természetű állami intervenció elméletileg is megalapozott változata, amihez már nem szükséges a négyszer elnökké választandó karizmatikus vezetőnek a tőke számára mindig kissé gyanús alakja . . .

A sztálini idők vulgármarxizmusa látszólag egyetlen mozdulattal tolta félre a liberális elmélet tetemét – az emberiség tudományos vívmányainak óriási tömegével együtt, a genetikától az informatikáig. Buzgalmukban, hogy az ellentmondásokat kiiktassák, elmentek Marx „kicenzúrásáig" is, radikálisan félretéve az ázsiai termelési mód kényelmetlen problémáját stb. E filozófia „radikalizmusa" többnyire a feladatok elől radikális kitérést jelentette a gyakorlatban.

A tudományos zsákutcák felszámolására végül is elsősorban olyan tudósoknak kellett vállalkozniuk, akik rokonszenveztek a munkásmozgalommal – legalábbis a szakszervezeti-szociáldemokrata mérsékeltekkel, de nem csatlakoztak a 30-as években kialakult „hivatalos", dogmatikus marxizmushoz. Ezek közé a baloldali érzelmű tudósok közé tartoztak pl. a frankfurti iskola képviselői; és ide tartozott Polányi Károly is.

Polányi Károly életműve egyetlen hatalmas tiltakozás a manchesteri típusú gazdasági liberalizmus, a szabadkereskedelem, a piac szeszélyeinek való társadalmi kiszolgáltatottság ellen; és minthogy tiltakozása elsősorban tudományos munkáiban jutott kifejezésre, mindenekelőtt nem a piac anyagi, hanem szellemi hatalmával fordult szembe. Életművét a szabadkereskedelem apologétáival folytatott szenvedélyes vita foglalja egységbe – **tiltakozása** univerzális és filozófiai, **alkotása** viszont szaktudományos volt. Azt hiszem, ez az önellentmondásossága tartotta meg végső soron a polgári gondolkodás korlátai között, és talán ez tette szükségessé azt, hogy az általános szféráját, e szféra egységét fantasztikus módon hozza létre: a vallás, az anyagiakkal szembefordított erkölcsi és kulturális tényező, a rugalmas tőkéssel szembeállított változatlan „örök emberi" nevében.

Tiltakozásának filozofikus univerzalitása pótolhatatlan segítséget nyújt azon tudományos téma- profil és stílusváltozások megértéséhez, amelyek már az első világháború táján megindulnak, de teljes erővel csak az 1929–33-as gazdasági válság idején bontakoznak ki, és a második világháború végére teljességgel átformálják a társadalom képét. Fényt vet rá, hogy miként (és részben arra is, hogy miért) alakult ki hirtelen igény magán a polgári társadalmi gondolkodáson belül a naiv-egyenesvonalú haladáshit vulgárevolúcionizmusának felszámolására; hogy mi motiválta a térben és időben távoleső társadalomtípusok iránt hirtelen feltámadó érdeklődést (amelynek előjelei a köznapi tudatban és a művészetben egyébként még a viktoriánizmus korában megjelentek), visszaszorítva a korábbi „lineáris" történelemszemléletet, amely a görög-római-firenzei-holland-angol fejlődést tekintette „világtörténelemnek", ráadásul mindezen társadalmi formációkban pusztán azt emelve ki, ami a kapitalista állam- és gazdaságszervezet és a polgári világkép közvetlen elődjének volt tekinthető; hogy miért szaporodtak gomba módra az afféle társadalomtudományok, mint a kultúrantropológia, és miért szorultak hirtelen háttérbe a vulgármaterializmus és a vulgárökonomizmus – legalábbis tradicionális formákat tekintve – a polgári tudományon belül.

Ugyanakkor (és ez nem kevés helyen megbosszulja magát életművében) Polányi **nem alkotó filozófus**. Ez a tény egyre jobban elválasztja pályáját honfitársa és egykori vitapartnere Lukács György életútjától. Míg Lukács György az általános, addig Polányi csak a különös szférájában tud hatékonyan szembefordulni a liberalizmus ingadozó, de mégis csak totális világképével. Pontosabban a különös szféráiban.

Munkájának egy-egy vonatkozását kiemelve ugyan szívesen tekintik őt gazdaságantropológusnak, kultúrantropológusnak, közgazdásznak, etnológusnak stb. – de pusztán a magyar válogatás anyaga eleg ahhoz, hogy meggyőzze az olvasót: Polányi tevékenysége egyetlen tudományág határai közé sem zárható megnyugtatóan napjaink akadémiai munkamegosztásában. Polányi Károly valódi **polihisztor**, annak minden jó és rossz oldalával: legalább féltucat tudományág sorolhatná szakértői közé, és érvanyagának kritika alá való vetése szinte reménytelenül sok fronton való harcbaszállást jelent – ki merné vállalni, hogy értékelje egyes kijelentéseit, a vadászatról vissza-

térő bergdama férfire való utalástól az európai középkor újraértékelésén át a négyezer évvel ezelőtti Mezopotámia termékújraelosztási szervezeteiig? Ugyanakkor még a felületes olvasó is könnyűszerrel fedezhet fel elemi ellentmondásokat Polányi érvelésében, és a filozófia általános szintjén valójában csak meglepően vérszegény igazságokat gyűjthetünk ki szövegeiből, ha explicit megfogalmazásokra vadászunk; tulajdonképpen elég szimpla kijelentésekhez jutunk akkor is, ha implicite próbáljuk érvanyagából a bázisul szolgáló általános axiómákat összeállítani.

Ha Polányi életműve alapján a lehető legtömörebben próbálnánk – a sematizálás veszélyét is vállalva – gondolkodásának alapállításait megfogalmazni, akkor feltehetően egy filozófiai („metafizikai") és egy empirikus („verifikálható") állítást kapnánk:

1. A társadalom gazdasági szabályozásának a piacra bízása pusztulást hoz az emberiségre. (Ez az állítás többnyire implicit formában van jelen.)
2. A társadalom gazdasági szabályozásának a piacra bízása – ami egyben a gazdaságnak a társadalom egyéb intézményeitől való jelentős mérvű függetlenedését jelenti – térben és időben a társadalomtörténet roppant kis szeletét érinti csak – mondhatni: pusztán rövid epizódja az eddigi történelemnek.

Ez a második állítás az, amelynek a verifikálása Polányi életművének a tengelyében állít és e köré kristályosodik ki az a roppant empirikus anyagtömeg, amelyet ezen életmű megmozgat.

Ezek az „axiómák" biztosítják tehát a rettenetesen kiterjedt információtömeget mozgató életanyag egyfajta belső egyöntetűségét. És Polányi munkásságát az emeli újra a valódi tudományosság szintjére, hogy kora kapitalizmusának legfontosabb világprobléмája: a **szabadpiac világméretű csődjére** segít megoldást találni.

De hiszen – jut önkéntelenül az olvasó eszébe – a fenti alapelvek egyáltalán nem összegyeztethetetlenek a marxi logikával! Marx filozófiailag zárt modellt kínál annak bizonyítására, hogy a szabadpiac uralma történelmi termék, és nem az „emberi természet" örök sajátságaiból fakad, hogy történelmileg véges, sőt, belátható rövidségű szakaszt fog át csupán az emberiség történetében, és elkerülhetetlen magába hordozza saját pusztulása csíráit. Mi szükség van akkor Polányi végtelen, olykor már körbenforgó érváradatára (a különös szférájában való érvelés a jelenségek kimeríthetetlensége miatt szükségképpen torzul a végtelen felsorolások irányába, és Polányi megható szívóssággal veszi sorra a történelem szinte valamennyi dokumentált társadalom-formációját érvelésében, sokkal nagyobb extenzivitással, mint akár a szintén sokoldalú Marx). Mi szükség van az érvelés egy ilyen „gazdaságtalan", rendkívül munkaigényes változatára, amelyet Polányi felsorolásai jelentenek?

És ez nemcsak az általános problematikára vonatkozik. Polányinak a szabadkereskedelem, az „értelmes önzés" stb. híveivel szembeni indulatos kirohanásait olvasva a marxi-engelsi szenvedély olyan párhuzamaival találkozunk (gondoljunk pl. az 1800 körüli angol proletárnyomor, az indiai éhezések, a gyarmati rendszabályok bemutatására), hogy az olvasóban minduntalan feltámad a kíváncsiság: miért nem épít Polányi a Marx által adott kapitalizmus-modellre? Miért veszi át csupán a tényanyag egy részét, és miért nem a **logikát**? Hiszen Marxnál határozottabban senki sem állította életművét annak a szolgálatába, hogy bemutassa, ami éppen Polányi idejében válik nyilvánvalóvá: hogy t.i. a liberális kapitalizmus szabadverseny modellje milyen könyörtelen logikával fejlődik **önmaga felszámolása felé**?

Polányi egész munkásságának alapvető fogyatékossága, hogy a gazdaságot annak felszíni formáival azonosítja. (Egy marxista számára úgy tűnik, hogy a társadalom-természet anyagcsere megfelelő elhelyezésének, a munkaérték-elmélet problematikájának kimaradása stb. eleve lehetetlenné teszi a társadalom-ontológia legalapvetőbb szintjeihez való hozzáférést.) Igaz, a társadalmi különös tudománya, mely a társadalmat a társadalom-természet anyagcserétől relatíve független vizsgálja, feltételezve annak bizonyos mérvű öntörvényűségét – a **szociológiai gondolkodás**, amelynek diadalútja a 30-as évektől elválaszthatatlanul egybeforr az állami beavatkozás megszervezésének a folyamatával, igen jó mozgásteret kínál Polányinak, aki egy pillanatig sem veszti el nagyszerű érzékét a konkrét társadalmi mechanizmusok konkrét működése iránt. És valóban: mesteri az a mód, ahogy Polányi egy-egy konkrét társadalmat analizál, sorra birtokba véve a meglehetősen primitív, a társadalomhoz képest külsődleges analógiákkal dolgozó Spencer-korabeli szociológia által ideológiai ködképekbe és klisék zörgő csomagolópapírjaiba burkolt társadalmi struktúrákat. Pillanatok alatt foszlik szét a kereskedelmi-ipari forradalom által jómodba burkolt Európa képe, és világosság dereng fel az ellenpólusként létrehozott másik mítosz, a sötét középkor felett; elhalványul a kereskedő-kapitalizmus mítosza a görög városállamok körül, és semmivé válik a „nemes vadember" már korábban szétfoszlott mítosza után a „civilizálandó kannibál" rémes torzképe is, miközben a misszionáriusról nyomtalanul lehámlik az emberbaráti burok. Kiderül, hogy egész világrészek történetét ignorálta a viktoriánizmus agresszivitása és a történetírás munkáját szinte a nullpontról kell kezdeni; kiderül, hogy a közgazdasági elméleteknek még a vulgáris típusai is sokkal több alternatívát kínáltak, mint az a viktoriánus köztudat redukcionista felfogásából kiderülne . . . kapkodhatták a fejüket az akadémiai tudomány körében a „Trade and Market" megjelenése után, mikor kiderült, hogy a dinasztiák nevénél és látványos építkezéseknél sokkalta fontosabbak azok a kis mindennapi történések a múlt társadalmaiban, amelyek keretében az állami redisztribució vagy a nagycsaládi és faluközösségi reciprocitás végbemegy.

Bármilyen olyan társadalomtípusról gyűjtött empirikus anyag jó Polányinak, amivel rést lehet ütni a spenceri és John Stuart Mill-i hagyományokon. Nem kerüli el figyelmét Malinowska és Mead munkássága s a törzsi társadalmak vizsgálata – mely nagyjából ekkor megy át az etnográfiából az etnológiába (ez utóbbi nagyjából a törzsi társadalom analitikus szociológiája, míg ez előbbi inkább regisztratív szociográfiája) – mindvégig bőséges muníciót szolgáltat Polányi elméleti pergőtüze számára. Miután a törzsi társadalmak a repciprocitás és redisztribúció mechanizmusait kimeríthetetlen bőséggel és szellemességgel árasztják, Polányi különösen előszeretettel mutatja be rajtuk a szociológiai szemlélet alapelvét: miszerint egy társadalmat **saját működési logikájának** alapján, és nem az általunk ráerőszakolt logika Prokrusztész-ágyába szorítva kell bemutatni, levagdalva, azaz, elméletileg jelentéktelennek minősítve e társadalomnak amaz ágyról lelógó végtagjait, vagy hozzáfeszítve teóriánk túl sokat tételező kereteihez.

Polányi azonban kiejti vizsgálódásából a tulajdonképpeni termelés szféráját – mintegy „természetileg adottnak" véve azt. Ennek következtében nagymértékben foglya marad a burzsoá piac látszatainak. Így elvész számára a politikai gazdaságtan évszázados fejlődésének az a – Marx által végső formára hozott – alapvető tanulsága, hogy a csere aktusa nem **megteremti**, hanem csupán **realizálja** az értéktöbbletet. Filozófiailag általános kapitalizmus értelmezést (amely egyaránt biztosítaná a tőke történelmileg forradalmi

szerepének a termelőerők fejlődése gátjává váló tendenciájának felismerését) azonban csak a termelés szférájában kifejtett elméleti kritika tenné lehetővé. Polányit végülis a termelés szférájának kiejtése készteti arra, hogy az ettől relatíve elkülöníthető szociológia különös terén mozogjon, beleesve ezáltal a polgári szociológia Lukács által hangsúlyozott alaphibájába: a szociológiainak a túl szűken értelmezett ökonomiaitól való elválasztásába.

A termelés szférájának kieséséből szervesen következik, hogy az értéktörvénynek, a munkaérték-elméletnek, sőt az Adam Smith-i „természetes ár" fogalmának semmiféle hely nem jut a rendszerben. De akkor mi szabályozza a cserearányokat? Melyek ezeknek „természetes szubsztanciái"? Minthogy a monopolisztikus piacon tartósan fennállhat értékaránytalan csere, a látszat szerint elsősorban az önkény alakítja ki a cserearányokat. Így kerül Polányi rendszerének középpontjába a szabadpiac legfontosabb funkciójának, az érték összemérésének pótlására az ekvivalencia-fogalom.

A termelés szubsztanciája – a főkapun kitett termelőtevékenység – mindenesetre visszajön a hátul nyitvamaradt kiskapun. A kereskedelem ugyanis és különösen az afrikai törzsközötti – olykor államközi – kereskedelem, pl. magában foglalja „teherhordás durva munkáját" is.

„A nagy távolságokra való szállítás – írja – megkövetelte, hogy a szállításért kárpótlást adjanak és az árukat megfizessék." (Vagyis a liberális Adam Smith gondolata – a munka, mint „teher, amelyért kárpótlás jár" – szintén megjelenik Polányi elméletének részeiben. Hogy azonban mekkora „kárpótlás" jár a szállításért, továbbá, hogy ez milyen végső elvek alapján dönthető el, ismét megválaszolatlan marad. Általában a cserearányok kérdése Polányi rendszerének állandó botránykövе, és roppant energiákat szán arra, hogy az általa is érzett elméleti űröket valahogy betöltse. Polányinak a „gazdasági intézmények" elemzésére használt mindhárom alapkategóriája (reciprocitás, redisztribúció, piaci (áru) csere) elosztási kategória. Az ipar és mezőgazdaság termelési szerkezete helyett a kereskedelem, az államszervezet stb. kerül előtérbe. Érthető ez, hiszen a roosevelti államkapitalizmus végülis nem a termelés államosítását jelentette, hanem az újraelosztás állami apparátusának kiépítését. A roosevelti módszer megoldásként való elfogadása pedig szinte természetszerűleg együtt jár mindenfajta társadalmi problémamegoldásnak elosztási paraméterekben való kifejezésével.

Sohasem tekintette a gazdaságot másnak, mint aminek az jelenségszinten mutatkozott: az elosztás folyamatának; az elosztásének, amelyre a piacnál olyannyira tökéletesebb formákat talált. Polányi számára a gazdaság formációi olyannyira nem mások, mint az elosztás formációi, hogy a prekapitalista társadalmakat, a törzsitől a késöfeudális – már a polgár-nemes egyensúlyra alapozott – abszolútizmusig egybemossa. Ezeknek egyetlen közös sajátossága az elsősorban nem a paictól mozgatott elosztás. (Innen az „archaikus" társadalom fogalma – mivel Polányi, aki végülis a kapitalizmuson belülről, – az angol fábiánus szocializmus mintájára – az államtól, mint szubjektumtól várja a reformot, nem beszél „prekapitalista" társadalmakról, hiszen akkor egy kalap alá kerülnek az állami újraelosztás kapitalizmusa és a szabadversenyes kapitalizmus, melyeket Polányi éppen ellentétes végletekként, sőt, ellentétes ideáltípusokként szeretne bemutatni.)

Így mosódik el teljesen a történelem legalapvetőbb különbsége: az osztálytársadalmak kora és a primitív osztálynélküli társadalmak kora közti különbség. És csakis „elosztási

szemlélete" ismeretében érthető meg az a szinte döbbenetes jelenség, hogy a szinte főművének tekinthető Dahomey, amely egy „igazán" archaikus társadalom képét kívánja a tőle megszokott nagyfokú szociológiai szemléletességgel és elevenséggel bemutatni, egy olyan társadalmat állít elénk az archaikus társadalom markáns típusaként, amelyet elsősorban egy afrikai „saját fejlődés" vonalától ugyancsak eltérő civilizáció, éppen a viktoriánus kor előzményeit lerakó angol eredeti felhalmozás szül és támogat tűzfegyvereinek erejével; amely létét nem az önmaga által termelt feleslegnek, így nem is termelőerő fejlettségének köszönheti, hanem az Amerikában hasznosított rabszolgamunka többlettermékének egy töredékéből él meg, amelyet ezen élő áru összefogdosásának fejében utalnak át neki. Így indirekt módon ismét igazolódik a mítosz, hogy az afrikai államalakzatokat az európai befolyás hozta létre – és a valóban autonóm afrikai fejlődés roppant eredményei: az óriási nigériai városok, a szudáni acélolvasztó mesterek, a csád-tavi szódatermelő és -kereskedő hálózat, vagy a zimbabwei legendás romok által csak jelzett magasszintű kultúrák teljesen háttérben maradnak, nem beszélve az önálló feudális fejlődés talán évezredes távlataira visszatekintő Etiópiáról, amely nemhogy összeomlott volna a rabszolgakereskedelem lehanyatlásakor, mint Dahomey, hanem példás leckében részesítette az olasz hódítókat, akik 11 000 halottat hagytak az aduai csatatéren ágyúik, géppuskáik ellenére. Az osztálytársadalom önálló kialakulása számos szálon indult meg. Igaz, hogy részben az arab birodalmakkal való kereskedelmi érintkezés hatására, Fekete-Afrikában: elég, ha csak arra gondolunk, hogy pl. Ruanda királyságában a népsűrűség 1900 körül megfelel az európai átlagnak, ami nem akármilyen fokú termelékenységet feltételez. (Éppenséggel nem törzsi kultúrát feltételez ez a 2 millió lakost magába foglaló, területileg-adminisztratív igen jól szervezett államalakulat.) Csakhogy Polányinak mégiscsak szüksége volt a piacra és a pénzre – valódi célja: az állami gazdasági intervenció tudományos alátámasztása érdekében- és egy rabszolgakereskedő állam erre mégiscsak jobb példát nyújtott, mint egy a terméket natúrákban begyűjtő és felélő etióp feudalizmus, vagy ruandai államapparátus. Kinek ne jutna eszébe a kauri-pénz ismertetésekor a roosevelti kor államapparátusának küszködése az aranyfedezet nélküli papírpénz problémáival, ami a mesterséges állami kereslettermelés olyan fontos eszköze?

Az ökonómia szűk, elosztási értelmében való felfogása világosan megmutatkozik, abban is, hogy Polányi – szintén a polgári gondolkodás általános fejlődési tendenciájának megfelelően – az osztályforgalmat annak elosztási vetületével azonosítja („felső-", „közép-", „alsó" osztály), elszegényítve ezáltal annak eredeti munkamegosztási gazdagságát, továbbá gyógyíthatatlanul eltüntetve a „magánvaló" és „magáértvaló" (természetadta, ill. önmagukat szervező) osztályok közti minőségi különbségeket is. Az elosztási értelemben vett osztályok harca azután már természetesen nem lehet a történelem motorja, így jogos Polányi kijelentése, hogy „pusztán az osztályérdekek ennélfogva nem adhatnak kielégítő magyarázatot semmiféle hosszabb távú társadalmi folyamatra". A döntő a „társadalomnak mint egésznek a helyzete" és „ez a helyzet – úgymond – általában külső okok eredményeként jön létre, mint amilyen az éghajlatnak, a föld terméshozamának a megváltozása, egy új jelenség, egy új fegyver, amelyet egy régi ellenség használ, új közösségi célok születése, vagy éppenséggel új eszközök felfedezése, amelyek hagyományos célok elérésére szolgálnak".

Ugyancsak elosztáscentrizmusával áll kapcsolatban, hogy Polányi nem sok figyelemre méltatja a tőkés termelés egy olyan ellentmondását, amely az utolsó egy-két évtizedben már teljes joggal került a nemzetközi gazdasági és poltikai irodalom érdeklődésének középpontjába, és amely nélkül a mai társadalmak közgazdaságtani alapjai nem érthetőek: a termelés lényegi internacionalizálódását, a munkamegosztás nemzetközivé válását a legalapvetőbb termelési és fogyasztási javak terén is, amely már pusztán abban jól kifejzésre jut, hogy a nemzetközi csere volumene többszörösen gyorsabban nő, mint a világtermelés. Ez a folyamat hívta életre a mai világtőke reprezentáns képviselőiként a multi-nacionális monopóliumokat, ami néhányszáz vállalatóriás kezébe koncentrálja az ember-természet anyagcsere számos stratégiailag döntő pontját. Így a nemzetállam, mint a piac szabályozásának eszköze, elvesztette ütőkártyáinak nagy részét, és a kor polgári reformereinek fő feladatává immáron a nemzetközi adminisztratív redisztribúció kiépítését tette. Tulajdonképpen a nemzeti piac szerepének háttérbe szorulásával a nemzetállam a szabadpiac korszakának más rekvizítumai (mint pl. az aranyhoz fixált valuták) közé került.

Annak megmagyarázása, hogy Polányi végülis miért nem lett következetes marxista, miért nem állt egyértelműen egy következetesen az osztálynélküli társadalom ügyéért harcoló munkásmozgalom mellé, nyilván szubjektív helyzetéből és alkatából fakadó motivációk elemzését is igényelné. Vele párhuzamosan azonban sok jól képzett, radikálisan antikapitalista és mélyen humanista gondolkodó szakadt el a Marx által megkezdett fejlődési vonaltól, és vesztette el többé-kevésbé bizalmát a munkásosztály forradalmi szerepében. Minthogy ezen folyamat személyes élethelyzetükben, pszichikai konstrukciójukban stb. nagyon különböző személyeket és csoportokat érint (gondoljunk pl. a „frankfurti iskolá"-ra), nyilvánvalóan az **érintettek szűkebb individuális sajátosságain túlmenő** okai vannak.

Talán a legfontosabb ilyen ok, hogy a XIX. századnak a kapitalizmus általános prosperitását hozó második felében, de főleg utolsó harmadában és a századforduló környékén a munkásmozgalom relatíve igen nagy sikereket ért el az **elosztásért** folytatott harcban (ezzel szemben a termelési mód átalakításáért folytatott küzdelmei rendre csődöt mondottak). A termelés viharos gyorsaságú mennyiségi és minőségi fejlődése – Anglia, Hollandia, Portugália, részlegesen Franciaország relatív térvesztését az amerikai és a német tőkével szemben ekkor még relatíve kiegyensúlyozta a gyorsan terjeszkedő gyarmati rendszer – lehetővé tette a tőkés és a munkás közti **részleges érdekegységet** a technikai fejlesztés biztosítása terén; a harcok súlypontja éppen a tőkés fejlődésben **élenjáró** országokban szinte természetszerűen tolódott át a **termelési viszonyok** területéről az **elosztási viszonyok** területére. (Ezzel együtt baloldali kapitalizmus-kritikák egyre inkább a kapitalizmus **elosztási** viszonyainak kritikájává váltak, sőt, a közgazdaság elmélete egészében a nemzetgazdaság újraelosztási viszonyainak fenomenológiai leírásává vagy jelenségszintű kritikájává kezdett átalakulni, ezzel felette kiüresítve az ökonómia egész elméleti apparátusát.) Paradox módon nem a munkásosztály szervezeteinek gyöngeségéből, hanem éppen bérharcainak eredményességéből vagy legalábbis nem kilátástalan voltából fakadt, hogy figyelmének középpontjába az elosztás kérdései kerültek – ezzel pedig szükségképpen a társadalmi összérdekek helyébe a munkásosztály **külön-érdekei**. A tőke természetesen nem kívánta megcsonkítani profitját, de éppígy természetes, hogy a legrosszabbul szervezett, a legkevésbé a gazdasági kulcs-

pozíciókban lévő, tehát az önmaga érdekvédelmére a legkevésbé képes, legkisebb erőfeszítéssel kisajátítható társadalmi szektorok felé igyekezett továbbítani a szervezett nagyüzemi munkásság által benyújtott számlát. Az „elosztási osztályharc" költségeit a kapitalista országokon **belül** a kis- és középburzsoázia és a kézműves vagy naturálgazdálkodó rétegek fizették (ezek nem kis mértékben a mezőgazdaságban koncentrálódtak, így az „elosztási osztályharc" kimenetele **hozzájárul az agrárolló széthúzásához!**). De bőven kivették részüket az újraelosztás negatív hatásaiból a tulajdonképpeni nemzeti piacon kívüleső szektorok: a gyarmatbirodalmak és általában a mai „harmadik világ" népei is, és – ami világtörténelmileg különösen fontos – a fejlődés perifériáira szorult, a tőkefelhalmozás, az egyre növekvő „induló tőkék" összegyűjtésével egyre keservesebben küszködő, lemaradó vagy embrionális állapotban lévő kapitalista nemzetgazdaságok. (Ezen, a nemzetközi piacgazdasági versenyből kieső országok munkássága válik végülis a nagy proletárforradalmak várományosává. A forradalmi gócok azokon a területeken alakultak ki, amelyek az első világ munkássága eredményes elosztási harcának terheit viselték, és ahol így az elosztási harcok már eleve kudarcra voltak ítélve: a kapitalista versenyben alulmaradt országokban (Kelet-Európa), majd a „harmadik világ"-ban. Az első világ munkásmozgalma egy történelmi periódusra elvesztette világtörténelmi perspektíváit, és forradalmisága átmenetileg kisebbségi szektás jellegűvé vált – ezért igen szűkös lehetőséget kínált a demokratikus baloldali gondolkodóknak a vonatkoztatási bázis megtalálásához.)

Mivel azonban az elosztásért való harcok ugyancsak látványos kulisszák között, heves külsőségekkel járhattak (gondoljunk akárcsak az észak-amerikai munkásmozgalom történetére a XIX. század utolsó negyedében!) – a nagyburzsoázia minden fillér védelmében képes volt akár a legvégsőbb eszközökig is elmenni – könnyen feledtethették azt, hogy a munkásmozgalom egyre mélyebben ragadhat bele partikuláris érdekei hínárjába.

Amikor azután a tőkés fellendülés „kifutotta magát", a rohamosan növekvő monopólium-rendszerek deformálták a piaci versenyt (nem kellett többé feltétlenül technológiai robbanás extraprofit szerzéséhez – gondoljunk ismét pl. Ford T-modelljének évtizedes karrierjére!) – az elosztási harcok hirtelen újra politikai tartalommal kezdtek telítődni, de a többévtizedes eredményes **rendszeren belüli** harc eredményeképpen első lépésben ez elsősorban a rendszer politikai gépezetének a kézbevevésére való törekvést, a parlament fölötti uralom megszerzéséért folytatott harcot jelentette. Csakhogy amikor az ehhez kapcsolódó munkásmegmozdulások már fenyegető méreteket öltenek – 1912-ben hatalmas sztrájkhullám fut végig Európán! – a burzsoázia villámgyors ellenakcióba megy át, és minden eddiginél monumentálisabb újraelosztási ígéretével csábítja háborúba a munkásságot. És ez a munkásság, amely – elosztási orientációja miatt – nem tudta megakadályozni, hogy a világ nemzeti érdekcsoportok közti **felosztásával** elégítsék ki korábbi igényeit, most már képtelen megakadályozni, hogy a világ **újrafelosztásával** próbálja a tőke magának a minden eddiginél búsásabb hasznot, a munkásnak a „rabszolga jobb bérezését" biztosítani.

A háború – amely az élő és holt termelőerők hallatlan tékozlásával jár – természetesen legfeljebb a nyertes fél társadalmi feszültségeire hoz felette kétes átmeneti megoldást. A világháború által leginkább elpusztított, a gazdasági versenyben vagy a háborús összecsapásokban legjobban alulmaradó országokban elemi erővel robbannak ki a munkásság most már kifejezetten forradalmi, a hatalom parlamenten kívüli eszközökkel

Távozóban a szakszervezeti gyűlésről

történő átvételére irányuló mozgalmai, és létrejönnek a sajátosan proletár politikai szervek: **a munkástanácsok**. És ekkor bosszúlja meg magát **másodszor** a háború előtti rövidlátó munkásmozgalmi politika, az „elosztási osztályharc".

A nagytőke ugyanis szorongatott helyzetében egységfrontba próbálta kovácsolni mindazon osztályokat és rétegeket, akik rovására a munkásság korábbi bérköveteléseit kielégítette, és akik eddig szervezetlen tömegként, kétségbeesetten lázongva figyelték a két jól szervezett óriás: a Munka és a Tőke harcát. A nagytőke most már maga vállalta, hogy megszervezi a roppant szervezetlen tömeget, amely bizonyos nem-nagyüzem munkáscsoportoktól a kézműveseken át a hatalmas paraszttengerig terjedt. (Korábban ezt aligha tehette volna meg, sőt, kifejezett ellenérzéssel figyelte a skandináv vagy északamerikai farmerszakszervezetek bizonyos eredményes akcióit.) Marx hiába figyelmeztetett rá – a **Gothai program kritikájá**ban –, hogy ezen rétegeket, amelyek a legtöbb korabeli társadalomban számbelileg felülmúlták a nagyüzemi munkásság tömegeit, a szociáldemokráciának kell megszerveznie – az első világháború utáni forradalmi hullámban a boldog békeévek munkás-partikularizmusa szektásság formáját öltve újra jelentkezett, és a tőke nem szalasztotta el a kínálkozó lehetőséget: az olasz gyárfoglaló munkások kék zubbonyai csakhamar eltűntek a fekete ingek tömegében, és a Prónay-különítménytől a „második" Ku-Klux-Klanig elözönlötték a világot a munkástanácsok „ellenintézményei", a **rohamosztagok**. Oroszország kivételével (egyébként az itteni „fekete századok" adják a rohamosztag-taktika talán legkorábbi leckéit) a munkásmozgalom legcsúfabb világméretű vereségét szenvedi el. E vereség nélkül – amely pl. az Egyesült Államokban a munkásság hagyományos, trade-unionista szervezeteit is alaposan megtépázza, nemcsak a tudatosan a rendszer megdöntésére szervezkedő, legöntudatosabb

elitcsapatait – egyszerűen lehetetlen megérteni a baloldali gondolkodók azon zavarodottságát, amely a húszas évek közepén szerte a világon a legjobb fejeket is eltöltötte, azonnal a világ figyelmének középpontjába állítva a Szovjetuniót, az egyetlen országot, ahol az új munkáspolitikai szerveknek valóban sikerült megszerezni a hatalmat.

Anglia gyógyíthatatlan lemaradását a világpiacon immár nem lehetett többé takargatni: a roppant kínai piacot már nem tudta kisajátítani – erős vetélytársak jelentkeztek az amerikai, német, japán tőke személyében. Először az ország legnyomorultabbjai: az írek mozdultak meg, lerázva az angol politikai igát (ha a gazdaságit nem is teljesen). Ezzel viszont a tőke elvesztette az ellenforradalom egyik legfontosabb bázisát: Anglia lakossága állt ekkor a legnagyobb arányban a nagyipari munkásságból, és az ellene bevethető marginális rétegek nem voltak olyan számosak, mint máshol. Angliában – és a szintén számottevő iparral rendelkező dél-afrikai gyarmatokon – folyt így legtovább a nyugat-európai osztályharc, de végülis az 1926-os általános sztrájk itt is elbukott: az angol tőke rendelkezett nemzetközi háttérrel, de az angol munkásság ekkor már nem.

A világ munkásságának általános politikai apátiájához még hozzájárult a liberális kapitalizmus egy csalóka „másodvirágzása" a húszas évek vége felé, amely ismét a korábbi prosperitás korlátozott előnyeinek lehetőségét csillantotta meg széles munkásrétegek előtt. Ez járulékosan is gátolta a munkásság tapasztalatainak **filozófiai általánosságú** feldolgozását, a vereség **mélyebb okainak** megtalálását az első világháború előtti fejleményekben.

És ekkor csapott be a mennykő, a tőkés és a munkás számára egyaránt váratlanul: a roppant világgazdasági válság, amely mondhatni a végpusztulás képét vetítette a társadalom egésze elé, s amely azonnal értelmetlennek tüntette fel az elosztási harc minden formáját – hogyan lehetne hatékonyan elosztani a semmit? A kis- és középtőke most elnyerte munkásellenes mozgósítása méltó jutalmát: az ilyen méretű vállalatok ekkora mérvű csődbemenését még nem látta a történelem. A monopoltőke pedig elképedten látta, hogy éppen akkor omlik össze a gadasági világ, mikorra sikerült egyeduralkodóvá válni a terepen. Csak lassan, nagyon lassan kezdte megérteni, hogy ha a társadalom világméretű kifosztásával helyettesíti a technikai haladás szabadversenyes imperativuszait, akkor egyszerűen nem lesz, nem lehet olyan réteg, amely fizetőképes keresletet támaszthatna árui iránt. **A piacon** élvezett **teljes monopólhelyzet** nemcsak logikai, hanem valóságos lehetetlenségnek is bizonyult.

A hagyományosan legjobban képzett és legjobban szervezett német munkásság volt talán az egyetlen a nagy világgazdasági válságban, amely előtt még felderengett a forradalmi megoldás képe, és amely a nyugati világ munkásságának élcsapata lehetett volna, ha az első világháború idején oly csúful meg nem tagadja – legjobbjaitól eltekintve – a nemzetközi munkásszolidaritást. Így azonban – a háborús vesztes Németországban könnyű volt a nacionalista demagógia – a német monopóltőkének sikerült kihasználnia az új, a munkásmozgalom számára érthetetlen jelenség: a sztálinizmus kialakulása által keltett zavart, és a szocialista perspektívát befeketítve azt egyben ki is sajátítania. Csak a „nemzeti" szót kellett a szocializmus és a munkáspárt jelszavai elé biggyesztenie, és szétválasztva a munkásmozgalom régi, bérharcos-reformista csoportjait a következetesen forradalmi élcsapattól, kihasználva a marginális rétegek gyors bővülését a munkanélkülieknek a hagyományos szakszervezeti mozgalomban helyet sem találó tömegeivel, még az olasz szisztémánál is következetesebben megszervezni ezeket. De még

a munkásmozgalom eredményes leblokkolása, legkövetkezetesebb képviselőinek fizikai kiirtása után is fennmaradt a kérdés: ki fogja termékeiket megvenni? (Sajátos módon egy rövid átmeneti megkönnyebbülést nyújtott a Szovjetunió roppant termelőeszköz-igénye az erőltetett iparosítás során – de már a harmincas évek második felében a szovjet ipar egyre nagyobb mértékben állította elő saját maga a termelőeszközöket: ezzel az átmeneti konjunktúrának befellegzett, és a monopóltőke képviselőinek a fejében lassan rögeszmévé fogalmazódott a hatalmas kelet-európai piac fegyveres „feltörésére" irányuló vágy.)

Még az volt a „szerencse", hogy Poroszország történelmi fejlődése – ahol annyiszor állt a kormány és a hadsereg a legnagyobb megrendelők sorában – mintegy „készen kínálta" a megoldást: az **államilag teremtett mesterséges kereslet** itt egyáltalán nemcsak archaikus maradvány volt, amelyet lassan háttérbe szorított a tömegfogyasztás. A baj csak, hogy a termelő nem csupán **értéket** gyárt, hanem – mintegy mellékesen – **használati értéket** is. És a remek, készen kapott mesterséges piacra kerülő használati érték fehasználása során – mint tudjuk – jó ötvenmillió ember pusztul el. Ha úgy tetszik, a „vaj helyett ágyút" modellje által kínált megoldás kissé rövid távúnak ígérkezett; és igen kevés logika is elég volt hozzá, hogy stabilabb megoldás találása nélkül az emberiség nem sok jónak néz elébe.

Ez volt az a történelmi helyzet, amiben villámgyorsan tudatosítani kellett, hogy az emberiség fejlődését bizony évezredekig nem gátolta különösebben a szabadpiac hiánya.

Egy csődbement világkép felszámolásának most már több módja van. A felbomlott filozófiai univerzumot lehet helyettesíteni újabb, a jelenségekre koherensen magyarázatot adó univerzummal: ez a **filozófiai** tagadás. Félre lehet tolni egyszerűen a világkép totalitása iránti igényt, és lehet gyakorlati cselekvést folytatni enélkül – ezt csinálja a roosevelti, jellegzetesen minden elméleti rendszerrel szemben gyanakvó **pragmatizmus**. A tiszta pragmatizmus útja azonban járhatatlan a tudomány képviselője számára, aki végülis elméleti tevékenységet folytat – neki legalábbis a saját területe számára rezerválnia kell, a „tiszta logikai" tevékenység jogát – ez hozza létre a **pozitívizmus** újabb és újabb válfajait. A mindennapi életben, az „életfilozófia" terén az ateista vagy a tradícionális vallások a helyzet „testére szabott" új és új változatai születhetnek; így a társadalomtudományok kevésbé élhetnek az akadémiai pozitívizmus kelléktárával. Ez főleg válsághelyzetben igaz, mikor a problémák nyomása rendkívüli erővel igényli az azonnali választ, és – a társadalomban nincs „légüres tér" – tudományos válasz híján a köznapi ideológiák indulnak szörnyű burjánzásnak, a rést kitöltendő (gondoljunk csak a boszorkányhittől a fajelméleten át Däniken űrhajósaiig terjedő szellemi dzsungelre). A társadalomtudománynak vagy az ideológiakritika módszereivel kell utat törnie ebben a sűrűben, kimutatva, hogy milyen partikularitások húzódnak meg az univerzálissá felfújt látomások mögött, vagy az ellenpéldák sorával kell kikezdenie az összeomlott „nagy" világkép korhadékát és az ezen elszaporodó korhadéklakó ideológiákat. Ez első utat főleg Mannheim, a másodikat – legalábbis az életmű végső formáját tekintve – Polányi járja következetesen. (Sajnos, pozitív megoldás – a koherens és az előző felváltani képes világkép – híján az ideológiakritika és az ellenpélda-állítás módszere egyaránt végtelen, végigvihetetlen, sziszifuszi munka marad: „amikor az értelem alszik, jönnek a kísértetek", és a szellemtelenség kifogyhatatlanul ontja szellemességeit a vizsgálódó ész felé.)

Szilágyi Ákos

A LÁZADÁS ESZTÉTIKÁJA

Vázlat az orosz futurizmusról

„a mi szó szirtfokán állanak,
a fütty és harag tengerének
közepette"

I

Az irodalom fejlődésében újra meg újra bekövetkezik az az időszak, amikor **érzékelhetővé** válik az irodalmi tér. Kifordul az irodalmi időből: anyagszerű, idegen, természetellenes tapintású lesz. S az „újak", akikben az idő a tér új formáját ölti magára, otromba mozdulataikkal vagy lázadó tombolásukban szétzúzzák maguk körül a kristályos szerkezetű, halott teret: múltként és negatívan határozzák meg. A hagyomány első irodalmi létformája mindig negatív: a tagadás és ellenszegülés képében jelenik meg.[1]

A régi nyelv, a régi formák, a régi izlés és látásmód; az irodalmi nyilvánosság kialakult illemtana, minden jólfésültség, akadémikus hűvösség és nyugalom, a „normává" és „normalitássá" szelídül egykori lázadás szelleme undort és gyűlöletet kelt az „újakban". Az irodalmi tér érzékelhetővé válik: minden **utánozható;** a klasszikussá fakult „nagy öregeket" a **hivatalosság** levegője lengi körül; az **epigonizmus** tarka áradata a legkisebb irodalmi résbe is benyomul.

Az érzékelhető irodalmi tér: összeszűkült tér. Ezért érzékelhető. Legvégül már olyan szűk, hogy rezervátummá válik, a múltba süllyedt „nagy korszak" jobb sorsra érdemes bölényeivel, akikre vadászati tilalmat rendelnek el. Az irodalmon-kívüliségből, irodalom-mellettiségből, sőt irodalom-közöttiségből pedig fokról-fokra kiemelkedik, összeszerveződik az új tér.

Persze az irodalmi tér átrendeződése nemcsak a „revolúció", hanem az „evolúció" útját is követheti. Mert ha az irodalmi pokolgép, amelynek zsinórját a „holnapi dinamitos merénylők" tartják kezükben, nem robban fel, vagy – rosszul időzítve – őket magukat röpíti a levegőbe, akkor az új tér „utópiájából" új rezervátum keletkezik, ahová a „mártírokat", „pionírokat", „fanatikusokat", „örök feltalálókat" zárják. Nem a nagy irodalmi fajok utolsó egészséges példányait gyűjtik itt össze, hanem a torzszülötteket, fenegyerekeket, szörnyetegeket és egyéb természeti tüneményeket állítják ki. (Általában már kitömve és részletes kortörténeti leírások, „katalógusok" kíséretében.)

Az új irodalom térformái kezdetben negatívak: a **botrány**, a **polémia**, az **agresszió**, – a tagadás műfajai, gesztusai; irodalmi merényletek, amelyek kiáltványokban, pamfletekben, furcsa „action gratuit"-kben öltenek testet. Az új irodalmi ideológia (vagy ideológiák) feladata (jóllehet nem mindig jelentkeznek önálló formában, s főként a művek **előtt**) a régi irodalmi teret, s ezzel az irodalmi mozgást is megkötő-összetartó ideológiák felbomlasztása, relativizálása, lejáratása, megsemmisítése. De már ebben a negatív formában is az irodalom és élet, az alkotó és befogadó, az alkotó és anyaga közötti viszony **új felfogását** feltételezik. Az új irodalmi ideológia jelentősége persze csak akkor mérhető fel teljesen, amikor már konkrét műalkotások esztétikai értékrendjében, új formaként, új poétikaként objektiválódott. Ez azonban nem mindig következik be ugyanannak az irodalmi ideológiának a határain belül. Az új irodalmi ideológia esetleg csak azt a „feladatot kapta", hogy **megtisztítsa a terepet.**

II

Az irodalmi teret a szétrepesztő agresszív új ideológia mentén védekező és közvetítő ideológiák hajszálrepedései hálózzák be a teljes szétesés előtt. Teljes szétesés, szétporlás azonban az intézményileg is önállósult irodalom történetében idáig talán kétszer következett be: először az európai romantika korszakában, másodszor a századfordulón, az első radikális avantgarde mozgalom, a futurizmus lázadásának hatására.

A századfordulón azonban már nemcsak az irodalom két felfogásmódjáról és az irodalmon belüli harcról van szó, hanem az irodalom „évezredesnek" vélt, általánosan elfogadott és minden korszakra kiterjesztett értelmezésének tagadásáról, adott keretei lerombolásáról, kialakult funkcióinak megkérdőjelezéséről. A futurizmus már nem csupán egy különös irodalmi tér szűkösségét érzi nyomasztónak, hanem **az irodalmi tér mint olyan** szűkösségét. A futurista lázadás nem is az irodalomban, hanem a képzőművészetben kezdődik, s az irodalom felé haladóban felfedezi a színpadot, a filmet: feborítja a megrögzült műfaj-hierarchiát. A futurizmus a szó irodalmi életének, papíréletének üzen hadat, jóllehet ebben a formában is csak a szó új irodalmi életét teremtheti meg.

Ez az első olyan irodalmi ideológia, amely **önmagában** is lényegessé, sőt olykor műalkotássá vált; elszakadt a művektől, sőt nyíltan mint **leendő** művek „terve", „utópiája" körvonalazódott. A szakítás annyira radikális volt, hogy először nem is ölthetett, csak **elméleti** formát. Csak a fogalom „szakítószilárdsága" bírta ki ezt a megterhelést. A futurista poétikát ezért a „fogalom" és a „hiperbola", a szellemi és érzelmi „ugrás" túlsúlya jellemzi.

A futurizmusban maga az irodalmi ideológia vált önálló **esztétikai** tényezővé. Ellentétben a 19. századi romantikusokkal és a századvégi „dekadens" lázadókkal, ők nem felveszik a kesztyűt, hanem maguk támadnak s „ütik pofon a közízlést". Kihívó, szakítást demonstráló ideológiájuk nem a védekezés szülte, hanem a **támadás**. Ez a támadás megelőzte műveiket és meghatározta irodalmi attitűdjüket.

Bizonyos megszorítással igaz, amit Kassák írt utólag a mozgalomról: „A futurizmus eredményeit és hatásának jelentőségét nem annyira a megalkotott művek nagyszerűségével, mint inkább a művészek kiáltványokba foglalt tagadásaival és követeléseivel mérhetjük le. (. . .) Azok az indulati kitörések, amelyek olyan lázítóan harsannak fel manifesztumaikban, műveikben alig jutottak kifejezésre."[2] A megszorítás itt az **orosz futurizmusra** vonatkozik, amely – véleményem szerint – egyedül hozott létre maradandó műveket, új poétikát, új költői nyelvet a mozgalomban (Majakovszkij, Hlebnyikov, Kamenszkij, Krucsonih, később Aszejev, Tretyakov, sőt Paszternak műveire, művészetére gondolhatunk). Ez a művészileg is termékeny orosz futurizmus azonban lényegében a moszkvai futuristák, az ún. Gilea-kör vagy másként „kubo-futuristák" (még másként „leszisták") működésére korlátozódik (akikből később a kom-futok – kommunista-futuristák –, majd „lefisták" s végül „új-lefisták" lettek).

Az orosz futurizmus ideológiája, jóllehet önállóan, a művek **előtt** jelent meg, mégsem vezetett **doktrínerséghez**. Az orosz futurizmus **nem kanonizálódott**; állandó mozgásban volt, újra meg újra leszámolt saját megmerevedett formáival, szakított „mérsékeltté vált" ideológusaival és művészeivel, újrafogalmazta önmagát. Nemcsak kanonizálni, kommer-

Помада

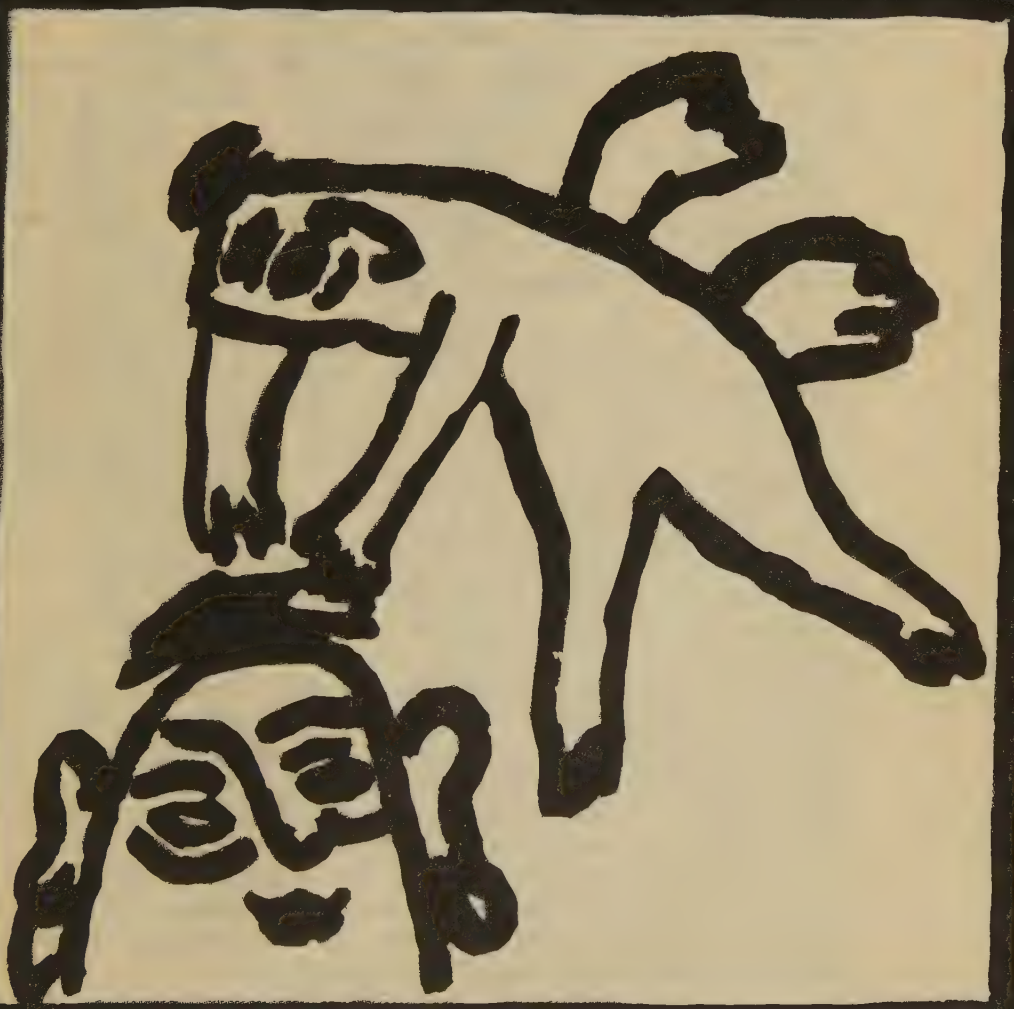

cializálni sem sikerült. A lázadás esztétikájának irodalmi ideológiájaként a műalkotás formájába is behatolt, s mindent elkövetett, hogy a zárt, kikezdhetetlen, szentséggé spiritualizálódott tárgyműről lehántsa a „dologiság" dermesztő burkát (botrány, vita, előadás, pamflet, kiáltvány, új grafika, új helyesírás, öltözködés, modor, utcanyelv stb.).

III

Az irodalmi ideológia általában a művészeti **forma** különféle koncepcióiban, ellentétes poétikákban és esztétikai értékrendekben **küzdi végig** a társadalmi világ ellentmondásait. Az új ideológia a valóság – s ezzel együtt – a nyelv új nézőpontját határolja körül, abszolutizálja vagy felértékeli, míg más szemléletmódokat, formatörekvéseket – mint korlátoltakat, hamisakat, elavultakat – elvet, kigúnyol, tagad. Kiélezi a nyelvszemlélet szociális, világnézeti-esztétikai különbségeit, tudatosítja az „új" vagy „teljes" valóságot, amely már „nem fér el" a régi művészi formában, a régi, kanonizálódott költői nyelv burkában és új formát, új érzékelésmódot követel.

Az irodalmi ideológiák persze nincsenek hermetikusan elszigetelve valamely korszak más társadalmi ideológiáitól, amelyek a filozófia, a politika, vallás, sőt olykor a tudomány szférájában formálódnak ki, vagy a mindennapi tudat kuszasága és homályossága szintjén maradnak. Nemcsak állandóan átvesz belőlük elemeket, hanem olykor „pajzsként" tolja őket maga elé, vagy a művészet „megváltását" keresve – a vallásba, politikába, filozófiába, tudományba, mindennapi életbe kapaszkodik. Ettől azonban még **önálló** ideológiai tudatforma, s nemcsak az elméletben, hanem magukban a művekben is kifejeződik. Az összefüggés az egyes ideológiai tudatformák között nem ok-okozati, hanem szerkezeti.

Az irodalmi ideológia csak akkor önállótlan, ha az irodalom mint intézmény nem emancipálódott még más kulturális szférák, ideológiai tudatformák uralma alól, alá van rendelve például a vallásnak vagy valamely politikai ideológiának, esetleg filozófiának, etikának stb. (más esetben pedig egy-egy korszak idejére, a nemzeti kultúra szerkezete következtében összenő velük). Ahol még a társadalom politikai emancipációja sem ment végbe, mint a cári Oroszországban, ott természetesen az irodalom emancipációs harca szükségképp politikai harc is (még akkor is az, ha az adott irodalmi mozgalomnak nincs saját, kidolgozott politikai irányzata, sőt politikai terminológiája sem). Ugyanis nem ideológiájánál, hanem **helyzeténél** fogva szövődik össze a politikával.

Ez történt az orosz futuristák mozgalmával is. A kubo-futuristák irodalmi ideológiája nemcsak a régi irodalmi tér összeroppantására irányult, hanem **ezzel egyidejűleg** (s ettől elválaszthatatlan módon) az irodalomnak mint intézménynek a polgári emancipálására is. Ez adta meg – többek között – az orosz futurizmus sajátos **nemzeti** arculatát[3] és határozta meg szociális töltését, amely kezdettől fogva megkülönböztette, később pedig élesen szembeállította az olasz futurizmussal.[4] Mert míg az irodalmi-művészeti múlt radikális tagadása, a művészet eldologiasulása elleni lázadás, az élet iramában feloldott művészet utópiája, az urbanizmus **Európához** kötötte az orosz mozgalmat, addig az elnyomott, cenzúrával üldözött, újra meg újra hivatalossá ütött, kanonizált és politikai-vallási szempontoknak alárendelt irodalom **fellázadása** a cárizmus rendi-despotikus berendezkedése, az egyház és bürokrácia hatalma ellen – **Oroszországhoz**,[5] s bizonyos fokig az orosz irodalom nagy 19. századi hagyományához kapcsolta.

ФУТУРИСТЫ

РЫКАЮЩІЙ ПАРНАСЪ

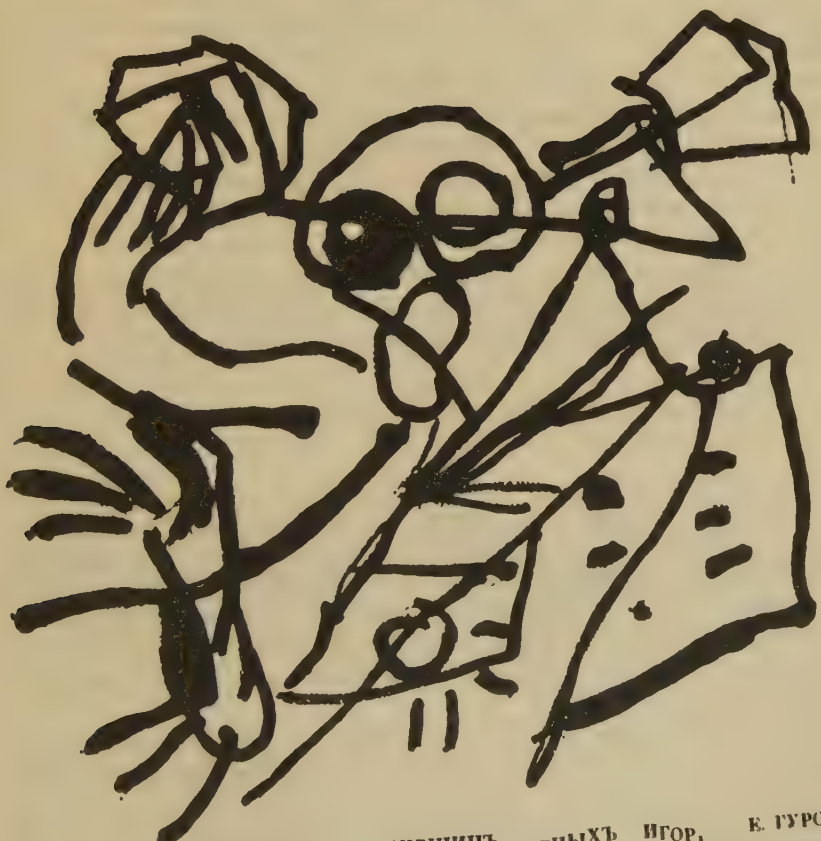

ДѢЯТЕЛИ КНИГИ: СТИХИ: Д. БУРЛЮКЪ Б. ЛИВШИЦЪ ИГОРЬ СѢВЕРЯНИНЪ Е. ГУРО (†)
Н. БУРЛЮКЪ КАМЕНСКІЙ МАЯКОВСКІЙ А. КРУЧЕНЫХЪ В. ХЛѢБНИКОВЪ

РИСУНКИ: Д. БУРЛЮКЪ ИВАНЪ ПУНИ ПАВЕЛЪ ФИЛОНОВЪ
В. БУРЛЮКЪ О. РОЗАНОВА

Музыкальный ключъ: ЕЛАЧИЧЪ.

A kubo-futurizmus tehát nemcsak egy volt a sok-sok korabeli irodalmi ideológia közül, (szimbolisták, akmeisták, ego-futuristák,[6] centri-fugalok, a Mezonyin-csoport, imaginisták stb.) hanem az orosz és európai avantgardista áramlatok művészileg leggazdagabb, legtermékenyebb, legpolitikusabb változata, amelynek berobbanása a 10-es évek irodalmi életébe egy csaknem húsz esztendős, folyamatos művészi alkotómunkát készített elő. Az irodalom politikai emancipációjának követelményét a korabeli csoportosulások közül egyedül a kubo-futuristák kötötték össze nyíltan a művészet elidegenülése ellen folytatott nemzetközi avantgardista küzdelemmel, s az új művészet nemzetközi méretekben elképzelt utópiájával.

Paradox módon ez vezetett ahhoz, hogy 1917 után az új irodalmat a forradalmi politikával hozzák összefüggésbe. A „szociális lelkű" politikai forradalom ugyanis egyszerre ígérte a régi politikai intézményrendszer és a politikai függés megsemmisítését és művészeti utópiájuk megvalósításának lehetőségét. Mikor a futuristák „politikusokká" váltak, sőt csaknem „állami művészetté" nyilvánították a futurizmust, nem a politikai függés új formáját választották, hanem a művészet és a gyakorlat, az irodalom és az élet egyesítésének radikális politikai módját. A művészetet a forradalmi praxis elemeként értelmezték. A *Gazeta Futurisztov* 1918-ban „újabb kegyetlen, bár vértelen forradalmat" hirdetett meg – „a szellem forradalmát".

Akármi legyen is a véleményünk a futurizmus későbbi fejlődéséről, a 10-es évek futurizmusáról jogosan állapította meg – már visszatekintve – Majakovszkij: „Egy dolog világos számunkra – a művészet újkori történelmének első oldalát mi írtuk".[7]

IV

Az 1905-ös forradalmat követő szellemi reakció néhány nyomasztó és szégyenletes esztendeje után újra megjelentek a lázadók. Az irodalomban pedig „beköszöntött az a pillanat, amikor a hagyományos költői nyelv megmerevedik, nem érzékelhető többé, kezdi túlélni magát, szertartássá, szent szöveggé válik, amelyben még a véletlen elírások is szentnek számítanak".[8] S abban a pillanatban megjelennek a blaszfémia mesterei, a halott költői nyelv temetési szertartásának kaján celebrálói, az irodalom anarchistái, a tekintély- és kánondöntők, a sokkolás, megbotránkoztatás, epatírozás szakértői: a nagy rombolók.

Ők azonban, akik meggyalázzák a „szent költészetet", irodalmi üzérekként leplezik le az élő nagyságokat, „pofon ütik a közízlést" és tapintatlanul kidobálják koruk hajójából irodalmunk klasszikusait. Ők azok, akik minden abszolútumból viszonylagosat csinálnak, megbontják, megzavarják a zárt és egyszólamú irodalom elviselhetetlen rendjét és nyugalmát; a fennköltből alpárit, a költőien emelkedettből közönségeset, a finomkodó irodalmi szalonból trágárkodó utcairodalmat csinálnak azáltal, hogy az elevennel, az empirikussal, a természetessel és mindennapival, a piszkossal és jelenvalóval kapcsolják össze.

A „nagy rombolás" e művészete nem halálravált és kétségbeesett –, „vásári életvidámság"[9] jellemzi: a művészet karnevalizálásának egyik lehetőségét testesíti meg, s ebben új pátoszt teremt. Ez a pátosz nem kívülről és felülről sugározza be az ember alakját és az életét; nem absztrakciók felhasított tömlőiből bugyog vastagon elő, hanem

D. Burljuk: Litográfia a Döglött hold c. gyűjteményből. Moszkva, 1913

magából az érzéki, jelenvaló életből *ennek* a közönséges, földi, profán életnek a szeretetéből fakad. A naturalizmus-szimbolizmus-szecesszió folyamatát megszakító futurista kihívás értelmét így foglalhatjuk össze: a művészet nem teljesség-pótlék, nem protézis, nem álom, nem vallás, nem politika, hanem magának az emberi önfelszabadításnak a modellje, **gyakorlat**, s **ezt** a gyakorlatot – ebben rejlik ideológiájuk utópisztikus eleme – az egész életre ki kell terjeszteni, az életforma, a társadalmi lét általános szervezőelvévé kell emelni.

Utaltam már rá, hogy a futurizmus „mint egységes, pontosan körülhatárolt irányzat Oroszországban az októberi forradalom előtt nem létezett",[10] annál is inkább, mivel „a kritikusok minden forradalmian újat erre a névre kereszteltek".[11] „A futurizmust (az irodalmit sem) nem lehet **iskolaként**, **irányzatként** meghatározni, amelyet az anyag megmunkálásának eszközei, eljárásai, a stílus közössége határoz meg – írja Szergej Tretyakov a 20-as években, visszatekintve a mozgalom történetére. – Ebben az esetben arra lennénk kárhoztatva, hogy gyámoltalanul bolyongjunk az egymásra csöppet sem hasonlító csoportok között, ego- és kubo-futuristákat, véglegesség igényével fellépő világfelfogásokat különböztessünk meg és a művészi formák hozzájuk kapcsolódó kánonjai után kutassunk, s akkor értetlenül kellene megállnunk az „archaizáló bárdköltő", Hlebnyikov, az „urbanista néptribun-lírikus", Majakovszkij, az „esztéta-agitátor", Burljuk és a „zaum-mormoló" Krucsonih költészete előtt". Mert „**a futurizmus soha nem volt iskola és a legkülönfélébb emberek kölcsönös egymáshoz kötődését nem a frakciót jelző cégtábla határozta meg**".[12] Többek között ebben rejlik az orosz futurista mozgalom elevenségének, gazdagságának és dinamizmusának titka. Ez is magyarázza, miért nem kanonizálta saját eredményeit (és szűnt meg avantgard mozgalom lenni) és miért tudta szüntelenül megújítani önmagát.

A következőkben csak az „ideológiailag legösszeforrottabb futurista csoportosulás", a kubo-futuristák mozgalmáról lesz szó, amelyről Majakovszkij joggal írta önéletrajzában: „Nem értünk rá a költészet elméletével foglalkozni, a gyakorlatát nyújtottuk."[13] De mit is jelentett a „gyakorlat" egy futurista számára?

V

A kubo-futurizmus a művészet totális tagadásának és megújításának ideológiájával és poétikájával jelent meg az orosz irodalomban. A futurizmus it a **forradalmi áttörés** művészete volt – mint N. Gorlov írta *Futurizmus és forradalom* című könyvében, 1923-ban: „lázadás a régi tartalom és a régi formák ellen, a régi esztétika lerombolása"[14] és a régi életforma tagadása. „A forradalmi pártok az életformát ostorozták, a művészet **föllázadt**, hogy az ízlést ostorozza"[15] – írta Majakovszkij.

A kubo-futuristák – az irodalmi ideológia szintjén – kezdettől fogva forradalmárokként, „holnapi dinamitos merénylőkként" léptek fel, akiknek eltökélt szándéka az adott irodalmi tér felrobbantása. A kubo-futuristák az irodalomban **„radikális rombolást** követeltek, minden eddigi tapasztalat és a fennkölt művészet minden hagyományának tagadását. Jelszavaikkal nem annyira az irodalmi körökhöz, inkább **a tömegekhez fordultak** – ahhoz a sokasághoz, amelyre a fennkölt művészet papjai mindig megvetéssel tekintettek. **Fellépéseiknek harcos, társadalmi karaktere volt.** A sokaságot elképesztették „értelmen túli" beszédkísérleteikkel, durva metafóráikkal s azzal, hogy mindenféle tekintélyt hevesen támadtak. A sokaság nem értette őket, de hallgatott rájuk. **Igazi lázadás** volt ez – rendről, egyensúlyról, elődökről és utódlásról szó sem lehetett. Ilyen volt az első futuristák vagy „leszisták" (bugyetljanye) tevékenysége."[16] (Ejhenbaum)

A futurista lázadást „szóval és festékkel végrehajtott motiválatlan terrornak"[17] nevezi G. Gorbacsev, s ezzel lázadásuknak közelebbi meghatározást ad. Ám nemcsak műveikkel, kijelentéseikkel, irodalmi gesztusaikkal „terrorizálták" a korszak átlagolvasóját és átlagkritikusát, hanem azzal is, hogy semmibe véve a kitűzött jelzőtáblákat, mindenütt átléptek a művészi forma, a szó és a festék **határain.** Életformájukkal, modorukkal, öltözködésükkel, a kialakult érintkezési és udvariassági formák felrúgásával megrökönyödést és felháborodást keltettek. Az „egész burzsoá-kispolgári létforma ellen intéztek merész kihívást, s **a „megengedett" határait nemcsak a művészetben, hanem a társadalmi együttélésben is áthágták".**[18] A radikális felforgatás elsősorban a botrányokban nyilvánult meg. Az irodalmi botrány pokolgépként vetette szét a megmerevedett irodalmi teret. A „megengedett" határainak folyamatos és durva megsértése botránysorozattá változtatta a futuristák előadó-körútját a 10-es évek Oroszországában. Az efféle „kevéssé akadémikus" harcmódokra – mint Majakovszkij írja – „a környezet egyházmegyei életformája kényszerítette a futuristákat". Ezért küzdöttek sárga blúzokkal és rikító szinekkel a „burzsoázia bikái" ellen: „Sárga blúzokkal és összemázolt arccal hökkentettük meg őket."[19]

A korabeli sajtó „tapéta-költőknek",[20] „kötekedő csirkefogóknak", „őrülteknek", „anarchistáknak", „zendülőknek" aposztrofálta őket, mozgalmukat „kérészéletű divatnak", „társadalmi elmebajnak", „önjelölt zsenik" és „pünkösdi királyok" uralmának nevezte, amely máris a csőd szélén áll. Fellépéseik valóságos tüntetésekké váltak minden alkalommal, amelyeken a közönség legalább akkora aktivitást tanúsított mint maguk a futuristák.

Nem hiányzott ezekről az estékről a politikai rendőrség sem. Fellépéseik rendszerint az őrszobán végződtek. A grodnói kormányzó nem tudván eldönteni, mi tévő legyen, engedélyezze-e vagy betiltsa tervezett estjüket, a moszkvai városparancsnokhoz fordult

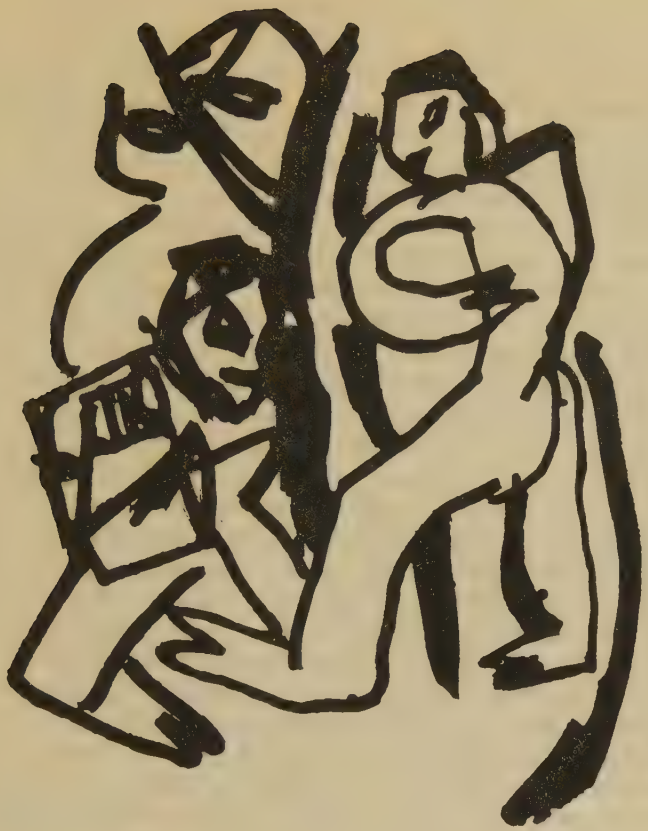

I. Punyi: Zsuzsanna és a vének. Pétervár, 1914

tanácstalanságában: „Azzal a kéréssel fordulok Nagyméltóságodhoz, nogy méltóztasson a lehetséges legrövidebb időn belül tájékoztatást küldeni David Burljuk, V. V. Majakovszkij és V. V. Kamenszkij moszkvai futuristák politikai beállítottságáról . . . Az információk azért váltak szükségessé, hogy döntést hozhassunk a fent megnevezett személyek által tervezett „poézo-koncert" tárgyában."[21] Bár az engedély ritkán maradt el, a következmények sem várattak magukra. S míg a bürokratikus rendőrhatósági fantázia a „hatóság" tekintélyét Puskin hivatalossá kanonizált tekintélyével kapcsolta össze, („Nyikolajevben figyelmeztettek, hogy ne érintsük se a hatóságokat, se Puskint" – írja Majakovszkij), a hatalmi apparátus eredetiségben még messzebre ment: rendőrökkel helyettesítette a közönséget, s olykor maga is a futurista látványosság részévé vált. „Futuristák Kijevben – kiáltja világgá a helybéli lap. – Tegnap került sor a híres futuristák, Burljuk, Kamenszkij, Majakovszkij első fellépésére. Jelen voltak: a főkormányzó, a rendőrfőnök, 16 segéd-rendőrbiztos, 25 körzeti felügyelő, 60 rendőr a színházban és 50 lovasrendőr a színház körül."[22] Majakovszkij első drámája, a „Vlagyimir Majakovszkij", amelyet a költő főszereplésével mutattak be a pétervári Luna-parkban ugyancsak rendőri felügyelet mellett fulladt botrányba.

VI

A polgári mértékletesség és jámborság már a 19. századi ifjú romantikusokból utálkozást váltott ki. Tagadásukat ők sem csak műveikben és ideológiájukban, hanem életformájukban, öltözködésükben, magatartásukban is kifejezésre juttatták. Fantasztikus öltözékben jelentek meg, hosszú hajat növesztettek, házasság-ellenesek voltak stb.[23] A futuristák azonban már nem a mindenható ironikus szubjektum, a „zseni" romantikus pátoszát fejezték ki lázadásukkal. Többé-kevésbé tisztában voltak lázadásuk groteszkségével, tudták, hogy csak a „bolond csörgőjét" tartják kezükben. Lázadásuk középpontja nem az „én", hanem az utópisztikusan tételezett „mi" volt. Társulásuk: kollektíva, emberi közösség, amelyben csodálatos módon valóban nem elnyomták egymás egyéniségét, hanem felszabadították, gazdagították, elősegítették kibontakozását.

A futuristák kihívó gesztusaiban, a hivatalos nyilvánosságot, az irodalmi etikettet kikezdő „action gratuit"-jeiben Dosztojevszkij „botrányos hősei" kísértenek. Sztavrogin jelenik meg szemünk előtt, aki ahelyett, hogy belesúgna, belaharap a kormányzó odatartott fülébe és orránál fogva ragadja meg a hencegő világfit, aki állandóan azt hajtogatja, hogy márpedig őt senki nem fogja az orránál fogva vezetni. Ezt a hasonlóságot a futurizmus szelleme és a Dosztojevszkij-hősök között már Paszternak felfedezte: „Majakovszkij irodalmi családfája sokkal bonyolultabb, mint általában gondolni szokás. Én úgy tekintek rá, mint Dosztojevszkij folytatására. Korai verseit Dosztojevszkij ifjabb hősei is írhatták volna, a fiatal lázadók, amilyenek Ippolit, Raszkolnyikov és a „Kamasz" hőse. A legjobb, abból, amit mondanak, egyszer s mindenkorra szól, nem ismer köntörfalazást és könyörtelen, de nem is annyira mondják ezt, mint inkább elképesztő lendülettel belevágják a társadalomba, a városba, a térbe . . ."[24]

A kamasz-lázadás vakmerősége, az egész világot maga ellen fordító hetykeség, amely csak mulatni tud a sértett világrend öreges kapkodásán, valóban meghatározta az orosz futurizmus első korszakát. A botrány a futurista poétika és életvitel tudatosan vállalt formájává vált.

„Öltönyeim sosem voltak. Volt két förtelmes blúzom. Bevált módszer: nyakkendővel díszelegni. Pénzem nincs. Nővéremtől szereztem egy sárga szalagot. Magamra kötöttem. Falrengető siker . . . nyakkendőinget és ingnyakkendőt csináltam" – írja későbbi önéletírásában Majakovszkij. Egyik koncertjükön szokásos módon szóváltás alakul ki közönség és költő között: „Miért van magán sárga blúz?" Majakovszkij kapásból válaszol: „Azért, hogy ne hasonlítsak önre. Mi, futuristák, minden módon harcolunk a banalitás és a kispolgári konvenciók ellen, s éppígy, torkuknál fogjuk megragadni az újságok kritikusait és a hitvány irodalom más tudorait".[25] Egy harkovi lap így számol be megjelenésükről a városban: „Tegnap a Szumszkaja utcán valami természetfölötti ment végbe: hatalmas tömeg torlaszolta el az utcát. Mi történt? Tűzvész ütött ki? Nem. Mindössze a futurizmus híres vezérei, Burljuk, Kamenszkij, Majakovszkij tűntek fel a sétálók tömegében. Mindhárman cilinderben, kabátjuk alól kilátszanak a sárga blúzok, a gomblyukakba retekcsomó tűzve. Már messziről jól látni őket: egész fejjel magasodnak ki a tömegből, ünnepélyesen, komolyan sétálnak, ügyet sem vetve a körülöttük zsibongók jókedvére."[26]

– a mi lemeztelenített gyűlöletünkbe fog ütközni." dübörgő hangját füttyök és sikolyok fogadták – a felháborodás szalon-reakciói.[28] Az újságokban akkoriban egyszerűen „kurafinak" nevezték.

A megbotránkoztatás e módja nem puszta „izgatószer" volt, amelyet az „epater le bourgeois" címszava alatt foglalhatunk össze. „Ha e kirohanások után a futuristák szépen alkalmazkodtak volna a polgári közönség igényeihez, ez azt jelentette volna, hogy kezdeti csínyeikben a burzsoá epatírozás játszotta a fő szerepet, a figyelmet akarták csak magukra vonni . . . **Csakhogy a futuristák 1909-től 1914-ig sem alkalmazkodtak.** 1914-ben pedig nem dicsőítették a háborút."[29] Bizonyos értelemben az orosz futurizmus nem volt piac-képes, az orosz társadalmi viszonyok között még „kommercializálni" sem tudták. Az irodalmi nyilvánosság adott keretei között nem lehetett „kanonizálni" lázadásukat. Ezért nem volt más választásuk: szét kellett feszíteniük a kereteket. A „régi rendszer helyesen értékelte a holnapi dinamitos merénylők laboratóriumi munkáját – írja Majakovszkij. – A futuristáknak megcsonkító ceruzával, az előadások betiltásával, az egész sajtóban ugatással és vonítással feleltek."[30] Némi büszkeséggel mondhatta: „Egyetlen soromat sem vették meg".

„Igazán **felemelő volt**, hogy kritikusok, írók, burzsujok, kispolgárok, professzorok, pedagógusok és általában mindenféle megcsontosodott alak ugatással, füttyel, szitokkal, békakuruttyolással, sziszegéssel, gúnnyal, rosszindulattal, gyűlölködéssel fogadott minket."[31] (Kamenszkij) Érdemes az egyik korabeli lap beszámolóját felidézni itt: „az égimeszelő Majakovszkij, sárga blúzban, öklével hadonászva, a „zseni" harsogó hangján győzködte fiatalkorú hallgatóságát, hogy a világot rövidre fogja nyírni, s bizonyságul költeményeiből olvasott fel: „Bementem a borbélyhoz, s mondtam én, – a nyugodt: / Legyen szíves, fésülje meg a füleimet . . .". Úgy látszik, zavarják a hosszú fülek.[32] A másik „költő-aviátor", Vaszilij Kamenszkij, homlokára rajzolt repülőgéppel, miután befejezte „próféciáját a jövőről", kijelentette, hogy hajlandó „tehenekkel tangót táncolni", csakhogy felébressze a „bikában a féltékenységet". Hogy erre miért van szükség, arra a göndörhajú „zseni" nem adott magyarázatot, ellenben hiszékeny hallgatóit „szarvatlan kispolgároknak, vasalóknak és általában marhakereskedőknek" gúnyolta. (. . .) Ám a „futurizmus csúcsteljesítményét" a harmadik ügyetlenül összemázolt arcú „zseni", Bruljuk állította föl, aki bemutatva a futuristák csakugyan zavaros festményeit,

Botrány, botrány, mindenütt botrány. A lázadó esztéta megjelenésmódja a világban; a morális bilincseitől megszabadított tagadás önélvezete. A modern ironikus alakja – mind az esztétáé, mind a szenté – a botrányhoz kapcsolódik. A botrány persze – különösen a vári despotizmus viszonyai között – nyilvánosság-pótlék is, s az irodalmi tér „karnevalizációjának" módja.[27]

A botrányosság nemcsak öltözködésben és modorban nyilvánult meg, hanem az egész életformában. Burljukot és Majakovszkijt 1914-ben oroszországi körútjuk miatt kicsapták a Moszkvai Képzőművészeti Intézetből. Majakovszkijt még a hadseregből is kiszuperálták megbízhatatlansága miatt. „Legtöbbször bulvárokon laktam" – írta. A nyomorgó értelmiségi „lumpen", a bohém életformáját élték. Lábbal taposták a szimbolista irodalmi szalonok kifinomult etikettjét. 1913-ban például a Szabad Esztétikai Társaság ünnepséget rendezett Balmont, a „rímkirály" tiszteletére. Majakovszkij – a *Russzkoje Szlovo* beszámolója szerint – ilyen szavakkal kezdte üdvözletét: „Amikor majd elkezd ismerkedni az orosz élettel, – mondta Balmont felé fordulva és felemelte hangját

eljutott a végső határig, verseiben a vizeldét énekelve meg."[33] A beszámoló gunyoros és torzító beállítása ellenére kirajzolódik mögötte a fellépés botrányos valósága az adott társadalmi közegben.

A futurizmusnak persze nemcsak ellenségei voltak, sőt elég gyorsan és könnyen teremtette meg a maga „konszenzusát" a hivatalos világon kívül és a hivatalos világgal szemben: „akiknek nem volt vesztenivalójuk, csatlakoztak a futurizmushoz".[34] A fogékony, forradalmi hangulatú diákság, a fiatal értelmiségiek alkották ezt a közönséget. Ők tüntettek a futuristák mellett estjeiken, ők rohamozták meg a rendőrkordont a jegypénztár előtt, ők lelkesedtek, beszéltek és vitatkoztak a futurizmusról a háború előtti években, amikor Oroszország újra a forradalom szélére sodródott.

A futuristák szakítottak a fennálló rend értelmiségével, de nem csatlakoztak ahhoz a keletkezésben lévő új értelmiséghez sem, amely az elnyomott osztályokhoz kapcsolódott, bár „lebegő" helyzetükben sem a múlthoz, hanem a jövőhöz kötötte őket a fennálló világ tagadása és saját utópiájuk. Ellentmondásos szociális helyzetüket így jellemzi 1923-ban G. Gorbacsev: „Lumpen-értelmiségiek voltak, akik a reakció fojtogató légkörében nőttek fel . . . amikor a mártírium egyedüli módja az volt, ha a nyilvánosság Golgotáján sárga blúzban feszíttetik meg az ember, s ennek a mártíriumnak a szépsége vonzotta magához a fennálló rendet gyűlölő, politikában járatlan értelmiségit. A futuristákat vonzotta az áldozat, a lázadó tagadás, a küzdelem. Őszinteségükért szavatol Velimir Hlebnyikov vértanúi élete, sokuknak a nyelv nevében vállalt mártíromsága, s Majakovszkij makacs ár ellen úszása . . . Hlebnyikov életmódját tekintve tipikus lumpen: örökösen pénztelen, nincs személyigazolványa, határozott foglalkozás és lakóhely nélkül csavarog. Az esztétikai érdek uralmának időszakában, a nyelv művészi megformálásának képességével megáldott futuristák a **szó fanatikusai, a szó mártírjai, a szó forradalmárai lettek.**"[35]

VII

Tény, hogy a futurizmus nagy erővel veti fel a „polgárlét" és „művészlét" ellentmondását, amelynek a századforduló az egyik kulminációs pontja, de ezt nem romantikusan, „esztétamódra" oldja meg. Magát az ellentmondást akarja meghaladni, amikor az életre, a polgári életformától megszabadított, érzéki és áttetsző életre helyezi a hangsúlyt, s bár hol elvontabb, hol konkrétabb formában a „polgárral" és az „esztétával" a felszabadított ember praxisát helyezi szembe. Ennek a praxisnak – az élettől nem elkülönülő, a konkrét alkotóval nem szembeállított – modellje a művészi alkotómunka. Lázadó és utópisztikus érzületek így mégis művekben, tettekben, életformában tárgyiasulhat, anélkül, hogy az adott ellentmondás bármelyik pólusához csapódna.

Lázadásuk és a lázadás esztétikája valójában sokkal kevésbé romantikus, mint azt Gorbacsev imént idézett fejtegetései sejtetik. „Eszményről, pátoszról faggatnak bennünket? – sem a huliganizmushoz, sem a hősiességhez, sem a fanatizmushoz sem a szerzetességhez nincs közünk – minden Talmud egyformán végzetes a nyelvteremtő számára, vele csupán a szó (mint olyan) marad meg mindig."[36] De a felszabadított és az anticipált művészi szó. Munkájuk olykor tényleg csak laboratórium, a szó vegyi úton

történő előállításának módszereit tanulmányozzák, a szónak egyik alakból a másikba, egyik jelentésből egy új jelentésbe való átcsapásnak törvényszerűségeit kutatják, de aztán félresöprik a lombikokat, otthagyják a laboratóriumot és megvalósítják a művészi tagadás poétikáját.

Társadalmon-kívüliségük lázadó indulata nem az „önelvű" szó, hanem a társadalmi viszonyok felé vezet. A társadalom és köztük **a tagadás rebellis pátosza közvetít**. A lumpen-értelmiségi – Walter Benjamin szavával – voltaképp **„csatangoló"** (flaneur). Bízvást állíthatjuk, hogy az orosz futurizmus is az értelmiségi „csatangoló" egyik típusának művészeti ideológiája, életformája, világnézete és esztétikája volt. „A csatangoló alakjában – írja Walter Benjamin – az intelligencia a piacra megy. Hite szerint, hogy megteintse, valójában pedig azért, hogy vevőre találjon. Ebben a közbeeső állapotban, amikor még mecénásai vannak, de kezd már a piaccal is megbarátkozni, **a bohém alakjában mutatkozik**. Amilyen bizonytalan a gazdasági helyzete, épp annyira határozatlan a politikai funkciója."[37] Művészi funkciója azonban nagyon is határozott. S ahogy – Benjamin értelmezésében – az első nagy „modern", az első nagy „csatangoló", Baudelaire költészete is **e réteg rebellis pátoszától** nyerte erejét, úgy az orosz futurizmus költészetében éppen ez a rebellis pátosz éleződik ki a legvégsőkig. Megbarátkoztak volna talán ők is a piaccal, ha a piac hagyta volna, s ha „mecénásaik" nem tartoztak volna maguk is a csatangolók e rétegéhez (mint pl. O. Brik, aki megvásárolta Majakovszkij verseit). Éppen az orosz irodalom felvevő képességének szűkössége zökkentette ki őket a bohém szerepéből, éppen az radikalizálta esztétikájukat és társadalomszemléletüket, hogy művészetüket nem tudták áruként realizálni ezen a szellemi piacon. Csak ott és csak azoknak kellettek, akik maguk sem tudták megfizetni a művészet luxusát, s eleve ki voltak zárva e fogyasztói-felvásárlói rétegből, amelynek jelentőségét a korabeli orosz kultúra szempontjából nem lehet eléggé túlbecsülni.

Többé-kevésbé azonban a forradalom után is „csatangolók" maradtak, a hivatalos „államművészet" és a „betiltás" szélsőségei között ingadozva. Nemcsak Hlebnyikov, Majakovszkij is a csatangoló-sorsot példázza, jóllehet ő tényleg megkísérelt kibújni saját bőréből. Mégis a 20-as években a csatangolók tipikus életét élte és halálát halta.

„Valószínűleg mindkét ellentétes oldalon eltúlozták a futurizmus burzsoáellenes pátoszának méreteit – írja A. Mazajev. – De az a tény, hogy az új művészeti iskola születését az 1910-es években Oroszországban ellenségesen fogadták, hogy **a futurizmus, eltérően, mondjuk a szimbolizmustól, nem kapott hivatalos elismerést**, sok mindent megmagyaráz abból, hogy a futuristák átállása a forradalom oldalára, miért öltött tömeges méreteket már a legelső napokban és miért tűnt akkor úgy számukra, hogy a szociális lázadás igazi képviselői csakugyan ők, hogy Október eszméinek ők a kifejezői a művészetben."[38]

Az orosz kubo-futurizmusnak mint művészeti (főként irodalmi, bár az irodalom kialakult fogalmát és terjedelmét határozottan tagadó) ideológiának a megfogalmazása minden tekintetben a „csatangoló" anarchikus lázadásának, a lázadás esztétikájának logikáját követte. Manifesztumai, irodalmi hadüzenetei, pamfletjei és pamfletszerűen kihívó modora – a fölpofozott közízléssel, a kihívó öltözködéssel, a halálra sértett kortárssal és átlagolvasóval, a szentként tisztelt irodalmi ereklyék folyamatos meggyalázásával – a **botrány poétikáját követték**. A normálisnak tekintett, természetesnek tartott, engedélyezett irodalmi nyilvánosság „összegyűrése", „action gratuit"-kel való sokko-

lása csak botránnyá szervezhette az irodalmi teret. A botrány volt az új, törvénytelen, „deviáns" – megbélyegzett és rendőrhatóságilag kezelt – irodalom természetesen szervezésformája a fojtogatóan felhalmozódott múlt, a cári zsarnokság viszonyai között.

A botrány nem eredményezett új nyilvánosságot, nyilvánosságpótlék volt csupán: a rendi jellegű, lényegét tekintve reprezentatív nyilvánosság átszakítása. Az agresszivitás és destrukció az adott világrend felforgatásának értelmét foglalta magában: a botrány által „feje tetejére" állított világban, minden illetlenebbik részét mutatja. Vallásos, politikai, morális fennköltsége lehullik róla, érzékelhetővé válik: emberközelbe került, megtapintható, megszólítható. Azzá válik – ami. A reprezentatív nyilvánosság leplét lerántják róla.

Már a bohémből „csatangolóvá" lett, minden szabályt, kötöttséget felrúgó futurista alakja is az esztétikai lázadás e formájához, a botrányhoz kötődött. A botrány mindig konvencióellenes, ám nem etikai esemény. Tartalma esztétikai vagy vallásos. A „kortársakra nézve választásról van szó – írta Kierkegaard –, választani kell: vagy aközött, hogy az esztétikait egyetemes gondolattá teszik, s így mindent ezen a módon magyaráznak; vagy a vallás között".[39] A futurizmus kétségkívül az esztétikait választotta, bár mint jellegzetes avantgarde mozgalom nem küzdötte le, nem iktatta ki teljesen a morális elemet értékrendjéből, hiszen az esztétizmus is taszította. „Az első szemléletmód a nagykultúráé, alapjában morális. A második a szélsőséges érzelmi állapotok szemléletmódja, amelyet az időben hozzánk sokkal közelebb álló „avantgarde" művészeti irányok képviselnek. **Ezek a morális és az esztétikai szenvedély feszültségéből merítik erejüket.** A harmadik, a **camp** szemléletmódja, teljesen esztétikai"[40] – írja Susan Sontag.

A „csatangoló" szentségtörő és udvariatlan mozgása hol **kihívóvá**, hol **felháborítóvá**, hol egyenesen **komikussá** válik a „törvényes" és „hivatalos" világban, ahol a „hatóság és Puskin" szidalmazása egyaránt tilos. A „csatangoló" azonban tudja és tudatosan élvezi ezt.

---

[1] Mint Alksandar Flaker írja „Az orosz avantgarde kérdéshez" című kitűnő tanulmányában: „Paradoxonnak tűnik, de az avantgarde, amennyiben avantgarde akar maradni, kénytelen állandóan felidézni a kulturális hagyományokat!" Az avantgarde-ot romboló formációként jellemez, amelynek képlete: B = mínusz A, amiben B szükségképp magában kell foglalja A jelenlétét. (In: *Az újnak tenni hitet*, Akadémia, Bp. 1977. 385. l.)

[2] Kassák Lajos: *Az izmusok története*, Magvető, 1972. 73–74. l.

[3] „Az orosz irodalom (a legújabb) fölülmúlhatatlan nyelvi példákat mondhat magáénak. Ez az irodalom – amelyben Hlebnyikov, Krucsonih is beletartozik – nem a „kultúrnemzeteknél" megjelent könyvek utánzásából született, hanem az édes, tősgyökeres nyelv csillogó forrásaiból, a névtelen orosz dalból." (V. V. Majakovszkij: *Oroszország, a művészet és mi*, Corvina, 1979. 111. l.)

[4] Kamenszkij erről így ír: „a mi orosz futurizmusunk, a mi „művészeti forradalmunk", harcunk az új művészetért, munkáink – teljes egészében önálló jelenségek, melyeket az adott korszak, a válság, s a régi művészet elmaradottsága, megmerevedése, pesszimizmusa, kispolgárisága, banalitása diktáltak. S itt kell szóvá tenni a mi primitív kritikusaink teljes tudatlanságát, akik még most is (hisz húsz év telt el azóta) „tudós képpel" azt írják, hogy mi, mármint a futuristák, úgy ahogy vagyunk, mindnyájan Marinettitől származunk. A kritikusok számára minden egyszerű. Mit érdekli őket, hogy az „Olaszországi futurizmus manifesztumai" Vlagyimir Sersenyevics fordításában 1914-ben jelentek meg oroszul. Csak 1914-ben, amikor, mint ismeretes, mi már teljes öt esztendeje uralkodtunk egész Oroszországban, előadásokkal, vitaestekkel, művekkel, propagandával járva be szinte összes városait." (V. Kamenszkij: *Puty entuziaszta*. Perm, 1968. 99–100. l.) Majakovszkijnál ezt olvassuk: „Az orosz

futuristák végérvényesen szakítottak Marinetti költői imperializmusával, miután őt magát már előbb, moszkvai látogatásakor kifütyülték (1913).” (I. m. 67. 1.) Érdekesen veti össze az orosz és olasz futurizmust *„Futurizm i revoljucija”* című kismonográfiájában N. Gorlov (1924, M. Goszizdat)

[5] „A mozgalomnak világraszóló hatása volt, de csírái a múlt emlékeivel leginkább megterhelt országokban fogamzottak meg. Egyikükben a felülmúlhatatlannak hirdetett szellemi örökség nyomasztó hatása ellen, másikban a politikai elnyomatás és gazdasági nyomorúság ellen tört ki lázadás.” (Kassák Lajos, i. m. 71. 1.)

[6] „Kedves ego-költőinknek . . . persze semmi keresnivalójuk itt (a futurizmusban), ők . . . csak tettetik a futurizmust. Isten gyermekei, királyúrfik . . . egyszerűen modernista eklektikusok, akik kicsit talán megcukrozták a megunt és ízetlenné vált „moderne”-t. (. . .) a futurizmus az ő játékuk, az ő sportjuk” – írta az ego-futuristákról Kornyej Csukovszkij. *Ego-futurizm i kubo-futurizm,* Szpb. 1914. 119. 1.)

[7] Majakovszkij, i. m. 62. 1.

[8] Roman Jakobson: *Novejsaja russzkaja poezija,* Praga, 1921. 30. 1.

[9] Majakovszkij, i. m. 110. 1.

[10] I. m. 75. 1.

[11] U. o.

[12] Sz. Tretyakov: *Oktuda i kuda?* LEF, 1923. 1. sz.

[13] Majakovszkij, i. m. 75. 1.

[14] N. Gorlov: *Futurizm i revoljucija,* Goszizdat, M. 1924. 3. 1.

[15] Majakovszkij, i. m. 67. 1.

[16] Borisz Ejhenbaum: *Irodalmi tanulmányok,* Gondolat, 1974. 147–148. 1.

[17] Georgij Gorbacsev: *Ocserki szovremennoj russzkoj litye raturi* L. 1925. 119. 1.

[18] N. Gorlov. i. m. 17. 1.

[19] Majakovszkij i. m. 67. 1., 72. 1.

[20] A kifejezés onnan származik, hogy az első futurista gyűjtemény, a „Bírák keltetője” *(Szadok szugyjej)* olcsó szobai falitapéta hátoldalára nyomtatva jelent meg. Ezzel is a szép és agyondíszített szimbolista almanachok, a drága és monumentális szecessziós kiadványok ellen tiltakoztak. Az ifjú „vadak” gyűjteményeinek szándékoltan költőietlen külleme nemcsak ingerelte a századvégi átlagolvasót, hanem valóságos könyvtervezési forradalmat indított el a 10-es évek végén. (Ld. L. Oginszkaja: Majakovszkij a művészetről, In.: *Oroszország, a művészet és mi,* 29–32. 1.)

[21] Id. V. Percov: *Majakovszkij,* Naua, M. 1969. 196. 1.

[22] Id. Bakcsi György: *Forradalmak, háborúk, irodalom,* Gondolat, 1976. 55. 1.

[23] Mint Hauser Arnold írta: „A romantika valódi keresztes hadjáratot szervez a művészeti konvenciók ellen; felveszi a harcot minden művészeti sztereotípiával, szabályszerűséggel és tekintélyelvvel; ahol példaképszerű formákra bukkan, mindenütt közhelyet szimatol, klisét, a meglevő kijező-eszközök mechanikus felhasználását. Csak a romantika és a minden normával szembeni romantikus gyanakvás óta tapad a konvenció fogalmához a lebecsülő értelem, és csak a romantikának a formák konvencionalizmusa ellen vívott harca nyomán tör ki végképp a kultúrának már a manierizmus által jelzett válsága, amely végül a történelmi múlt alapvető átértékeléséhez vezet.” *(A művészet történetfilozófiája,* Gondolat, 1978. 329. 1.)

[24] A. Gladkov: *Vsztrecsi sz Paszternakom,* France, 1973. 51–52. 1.

[25] V. Kamenszkij, i. m. 143. 1.

[26] I. m. 149. 1.

[27] Ld. még Fehér Ferenc: *Az antinómiák költője,* Magvető, 1972. 441–444. 1.

[28] Id. V. Percov, i. m. 168. 1.

[29] G. Gorbacsev, i. m. 126. 1.

[30] Majakovszkij, i. m. 67. 1.

[31] Kamenszkij, i. m. 97. 1.

[32] „Rodcsenko, aki jelen volt ezen az estén, élete második „legmegrázóbb élményének” nevezte. (Az elsőnek a cirkuszt tartotta.) Különösen Majakovszkij személyisége és szereplése nyűgözte le. A költő fellépéséről így ír a korabeli csendőri jelentés: „Kijött a pódiumra, és kijelentette: „Okos vagyok”. A publikum soraiban homéroszi kacaj hallatszott, ő azonban egyáltalán nem jött zavarba, és elkezdte előadását, amelyben azt akarta bebizonyítani, hogy a szépség nem örökre megszabott kategória . . . Ezután Majakovszkij verseket olvasott fel: „Bementem a borbélyhoz, s mondtam én, – a nyugodt:) Legyen szíves, fésülje meg a füleimet . . .” „Világos-állapította meg Rodcsenko – nem egyszerűen hódolójuk, hanem ami sokkal több, meggyőződéses hívük lettem.” (German Karginov: *Rodcsenko,* Corvina, 1975. 11–12. 1.)

[33] V. Kamenszkij, i. m. 150–151. 1.
[34] Majakovszkij, i. m. 67. 1.
[35] G. Gorbacsev, i. m. 127. 1., 128. 1.
[36] A. Krucsonih V. Hlebnyikov: Szlovo kak takovoje In: *Manifeszti russzkih futurisztov,* Wilhelm Fink Verlag, München, 59. 1.
[37] Walter Benjamin: *Kommentár és prófécia,* Gondolat, 1969. 87. 1.
[38] A. I. Mazajev: *Koncepcija „proizvodsztvennovo iszkussztva"* 2-ih godov, Nauka, M. 93. 1.
[39] Id. Lukács György: *Az ész trónfosztása,* Akadémia, 1965. 223. 1.
[40] Susan Sontag: *A pusztulás képe,* Európa, é. n. 293. 1.

Karácsony András

EGY DILEMMA 1918–19-BEN

Lukács György és Sinkó Ervin

„az erény megszállottság . . .
és nincs jogunk arra, hogy
ez alól kivonjuk magunkat"
(Lukács György)

Előzmények:

A századforduló és az azt követő időszak munkásmozgalmában jelentkező elméleti-ideológiai irányzatok. Politika és morál, terror és humanizmus.

Jaures, Sorel és Bernstein a szabadság, pontosabban a politikai szabadság kategóriáját vizsgálták, ez utóbbit többnyire azonosítva a szabadság komplex kategóriájával. Bernstein a munkásmozgalom alakulására vonatkoztatva elemezte a „ne ölj" normát; parancsoló körülmények fennállásakor elfogadta a terror érvényességét, de felhívta a figyelmet, hogy nem válhat **szokássá**, mert akkor a társadalom visszatérne az ököljog társadalmához.

1918-ban jelenik meg Max Adler: *Politika és morál* című brossúrája, melyből kitűnik: ez az „optimista determinizmus" nem foglalkozik a tudatosan tervezett politikai cselekvéssel. Ennek gyakorlati következménye volt a szociáldemokrácia kompromisszumokba fulladt értékvesztése. Elméletileg pedig kialakultak a „marxi tézisek" (!), különösképpen az osztályharcról szóló. E szerint a termelési viszonyok korlátaiba ütköző fejlődés **szükségképpen** a termelési viszonyok megdöntését eredményezi. De hogyan, és ki által? Ez már nem tartozott ebbe az elméletbe. Ez az osztályharc felfogás egy forradalom elmélet szempontjából – nem is beszélve az emberi aktivitásra épülő társadalom-filozófiáról – igen kevés relevanciával bír.

Igazát csak **utólag – és ha győzött** a forradalom – képes bizonyítani; minden más esetben joggal mondhatják, nincs itt a forradalom ideje, a termelőerők még fejlődhetnek az adott keretek között, hiszen nem sikerült a termelési viszonyokat megdönteni. A marxi gondolat ilyen mérvű szimplifikálásához a tudatosan jövőre irányuló cselekvés kirekesztésével jutottak el.

Milyen következtetésekre jutott Max Adler a brossúrájában? Két állásponttal polemizál:

1. a „növekedés" eszméje szentesíti az érdekében felhasznált eszközöket, még a háborút is.
2. a háború a kapitalista állam szempontjából véletlen ki lehet küszöbölni a politika „etizálásával".

Adler szerint az osztálytársadalmakban a poltika és a morál ellentéte szükségszerű, a helyes cselekvés a mindig változatlan privát morálnak való megfelelés. Itt figyelhetünk fel először az etikai kategóriák történet-filozófiaivá tágítására. Az örök etika alapállásából egyenes út vezet az absztrak elemzés kizárólagosságához, a konkrét nem bír jelentőséggel; az erőszakról is csak általában beszél, pedig „más az értéke és ezen belül erkölcsi értéke is annak az erőszaknak, melyet mozgásban lévő néptömeg gyakorol, mint annak,

melyet valamely stagnáns államhatalom permanensen használ fel."[1] Sorel konkrétabban viszonyul az erőszak kérdéséhez, ő minden politikai szervezetet, államot, mindazt ami a hatalom biztosításánál szerepet játszhat, elutasít. Két dolog harcol benne egymással, a mítoszé és a mítosz kritikájáé.

Az egyetemes sztrájk mítoszáról joggal írja Gramsci: „De vajon lehetséges-e 'nem-konstruktív' mítosz, elképzelhető-e a Sorel féle intuíciók keretében olyan eszköz, amely a kollektív akaratot puszta kialakulásának kezdeti és elemi szakaszában hagyja, elkülönül tőle, s mégis kézzelfogható eredményekkel jár?"[2]

A jelenben alkalmazandó erőszaknak viszont nem jelöli ki a határait, mindennemű elméleti kiindulópontot vagy következtetést feleslegesnek tart, így az erőszak célját is képtelen meghatározni.

Az erőszak differenciált vizsgálatánál három lényeges mozzanatot kell figyelembe venni: milyen célból történik, kinek az érdekében, – s amit gyakran elfelejtenek – **ki által.** A proletármozgalmakra nem jellemző és nem is szabad, hogy jellemző legyen a bosszúállás és a személyi gyűlölet, melyek az ezt megelőző tömegmozgalmakban jelentős szerepet játszottak. A tudatos harc azt is jelenti, hogy ami ellen küzd az nem meghatározott személyek privát rosszindulata, hanem történelmi eredmény, olyan formáció melyből létalapját nyerte maga a proletáriátus is; és az a végső fokon személyekkel szemben megnyilvánuló, de lényegét tekintve a személytelenné fejlődött tőke elleni osztályharc erkölcsi magasabbrendűségét fejezi ki az eddigi mozgalmakkal szemben.

Lukács 18/19-es szereplése kulcs Sinkó megértéséhez is. Lukácsra a munkásmozgalom teoretikusai Szabó Ervin közvetítésével hatottak. Ahogy Grunenberg írja: „Szabó etikája Lukácsot tartósan hatása alá vonta, és megerősítette őt a kulturális és társadalmi problémákkal szemben álló moralizmusában."[3] Azt, hogy elvont szinten megvolt Lukácsnál egy szocialista perspektíva választásának a lehetősége már többen kimutatták.[4] Most csak azokkal a momentumokkal foglalkozunk, melyek a címben jelzett problémakörhöz tartoznak.

Bekapcsolódott a „konzervatív és progresszív idealizmus" vitába, hozzászólásából csak az intézmény ellenességére hívjuk fel a figyelmet, mint releváns jelenségre. Élesen elválasztotta az emberi benső megváltoztatására irányuló etikai cselekvést, az önmagukban értéktelennek tartott intézményeket megváltoztató politikai cselekvéstől, mivel ezen utóbbi csak elvont lehetőséget teremt. A politika önmagában való létének tagadásával a politika autonómiáját is tagadta, érvényességét egyértelműen az etikai változás függvényében határozta meg. Lukács az objektivációs szférákat izoláltan, a társadalmi lét viszonyrendszeréből kiszakítva tételezte. Pontosabban a társadalmi (történelmi) lét meg sem jelent, alapkategóriája, az egyes ember. Ez az individuáletikai alapállás határozta meg morális axiómáját: az ember soha, semmilyen körülmények sem lehet puszta eszköz. Ez az önmagában nagyon tisztességteljes megállapítás azonban történetfilozófiai szempontból reduktív. Kérdéses, hogy a morális töltésű cél-eszköz relációval megragadható-e a társadalmi praxis totalitása. Hiszen az ember eszköz volta nemcsak a diktatúrának való kiszolgáltatottságot, hanem a közvetítésekben való társadalmi létezést is jelenti, különben hogy értelmeznénk az intézményesültség kereteiben történő reprodukció alapelemét, a másodlagos teleológiát. Nem feladatunk Lukács elméleti változásainak vizsgálata – Vajda Mihály ezt elvégezte *A dialektika nyomában* c. tanulmányában – ami a munkásmozgalomhoz vezette.

Kizárólag két tanulmányának a következtetéseit idézzük fel, melyekből két eltérő alternatíva rajzolódik ki. Az egyik *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma,* 1918 őszi írás, melyben már megváltozott a politikához való viszonya. A hatalomátvétel feltételének integráns része az erre irányuló akarat. Ebben az esetben a demokráciához való viszonyuláshoz köthetjük a morális problémát.

Két lehetőség áll előttünk – írja Lukács –:

1. A demokrácia taktikai eszköz, vagyis nem szenved sérelmet a szocializmus eszméje, ha bizonyos esetben nem érvényesítik.
2. Nem hagyható el a szocializmus eszméjének csorbítása nélkül.

Az első esetben megengedhető a terror, a diktatúra, s közben a bolsevikok állandó dilemmája: „lehet-e jót rossz eszközökkel, a szabadságot elnyomatás útján elérni?"[5]

Lukács számára ez a dilemma elfogadhatatlan, szerinte az új világrendet új eszközökkel kell megvalósítani, még akkor is ha ellentétes célkitűzésű szervezetekkel való szövetség az ára. Ebben az esetben az eszme nem szenved kárt.

Az ember csak egyetlen embert áldozhat fel, önmagát. *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* kilóg a Lukácsi életműből, Vajda, kifejezésével élve, a „szociáldemokrácia ideáltípusa" fogalmazódott meg benne. Ez az utolsó kétkedő megnyilvánulása a **bolsevizmus eszméjével** szemben. A *Taktika és etika* már azt mutatja, hogy egyszer és mindenkorra eldöntött kérdés számára, hogy mit választott ezzel az eszmével. Az élet folyamán felmerült kételkedések soha nem az eszme lényegére irányultak, hanem a társadalmi megvalósulásra. A *Taktika és etika* a korábbi korszakához képest jelzi, hogy megtörtént az átmenet Kierkegaardtól Dosztojevszkijhez, aki a „legtökéletesebb hitet az emberi gyakorlat teljesülésében ábrázolta."[6] Megpróbál szakítani az etika kizárólagos helyzetével, a proletárforradalmat történetfilozófiai síkon ragadja meg, azonban történetfilozófiáját etikai értékekre, etikai értékekkel építi fel.

A társadalom fejlődés nem más, mint az egymásra hierarchikusan épülő értékek beteljesülése. A társadalom maga az aminek lennie kell, az immanenciából **szükségképpen** következik az ami arra a formációra nézve transzcendens. Így, akarva nem akarva, teleológizálódik az össztársadalmi gyakorlat, forradalom elmélete a legtágabban értelmezhető morálteológiává redukálódik.[7]

Ennek elméleti következményét legjobban a Tanácsköztársaság alatt írt *Jogrend és erőszak*-ban láthatjuk: „amit emberi erő a történelemben véghez vihet, az nem több mint tudatosítása a világtörténelem szükségszerűségének"[8] vagyis a **maximum** a parancsolat beteljesítése lehet, a posztuált végcél minden hozzávezetőt értékké minősít.[9]

Az eredmény-folyamat dialektikus viszonya csak a cél-eszköz metafizikus formájában jelenik meg. Lukács alapvető kérdése, hogy a végcél az adott társadalomban van-e (immanens), vagy ennek keretein túlra tételeződik (transzcedens). Az első esetben a fennálló jogrend a cselekvés határait megvonja, míg a másodikban a fennálló és minden eddig fennált jogrendet tagadnak, a vele való számolás kizárólag taktikai kérdés, ahol nem az aktuális előnyök a lényegesek, hanem a megvalósítandó végcél. A végcél viszont nem lehet társadalmon kívüli idei, amelyet rákényszerítenek a társadalomra, hanem azokat a társadalmon belüli erőket kell mozgósítani, melyek a végcél megvalósítása felé mutatnak. A kompromisszumok nem utasíthatók el **eleve**, mivel a proletárforradalom értékeit az egyébként attól távollévők is elfogadhatják időlegesen. Gondoljunk az akkori aktív értelmiség egy része.

Lukácsnak a dilemmát csak látszólag sikerül megoldania, a kérdés továbbra is fennmarad: mi az elsődleges a történelmi folyamat vagy az egyéni morál. A megoldás azért látszólagos mert megkerüli a problémát a „történelem objektivitása és a történelmi szubjektivitás azonosságának kimutatása"[10] felé törekszik.

Próbálkozása előlegzi a *Történelem és osztálytudat* koncepcióját. A marxi osztályharc elmélet specifikumának tartja, hogy képes a transzcedens célkitűzést immanensé változtatni. Hogy az általa felvázolt cél-eszköz kategória rendszer buktatóit elkerülje, kénytelen a proletáriátus osztályküzdelmét egyszerre célkitűzésnek és az arra törekvő megvalósulásnak tartani, a folyamat egységes, nem lehet másnemű az eszköz, mivel az nem más mint a cél önmaga felé közeledő megvalósulásának más és más foka.[11]

Az egyéni és kollektív cselekvés látszólag független, az etikai motívumokkal politikai útra térő egyénnek etikailag is állást kell foglalnia a kollektív cselekvés szintjén lévő hasznossal vagy helytelennel. A probléma leegyszerűsítésének tartjuk ha egyszerűen két etikát tulajdonítanánk Lukácsnak, egyéni szempontból egy *fichteit*, a közösség, a történelem szempontjából egy messianisztikusat.[12] Lukács 1919-es szereplése éppen azt példázta, hogy egyénileg is megélte a messianisztikus etikáját.

Ismét megjelenik *A bolsevizmus mint erkölcsi problémá*ban felvetett dilemma, a bűnös cselekedet történelmi relevanciájáról. Lukács álláspontja megváltozott, nem utasítja vissza a dilemmát, hanem igyekszik megválaszolni. Van-e mérték, amikor két bűn közül kell választanunk? Mi az ami egy bűnös szituációban erkölcsi értékként rögzödhet?

Az áldozat. Mikor a cselekvő szubjektum odaadja magát a környezetének, értékként rögződik az **általa jónak hiposztazált mozgalom gondolat és cselekvés rendszerében.**

Gyilkolni megbocsáthatatlan bűn, de szükséges. A terrorista tettét nem lehet igazolni, de erkölcsi gyökerét ott találjuk, hogy ő nemcsak életét, hanem erkölcsét is feláldozza, „csak annak gyilkos tette lehet erkölcsi, aki tudja, megingathatatlanul és minden kétséget kizáróan tudja, hogy gyilkolni semmi körülmények között sem szabad."[13] De hol a határ? Meddig kell és lehet gyilkolni azért, hogy a **Gyilkosság** megszűnjön? A paradox viszony végletei kiölik egymást avagy újratermelődnek. Ezekre a kérdésekre már nem tudott reagálni a *Taktika és etika* fogalmi keretében.

És ezek azok a kérdések melyekhez szervesen kapcsolódik Sinkó Ervin.

Szolnoki Macbeth, rend. Csiszár (fotó: Dér András)

„Az ígéret, akárcsak Isten,
cáfolhatatlan; az új emberiség
lehetőségét a beléje vetett hit
szavatolja."
(Konrád György)

Sinkóról írunk, aki „Lukács György mellett a legkövetkezetesebben gondolta végig a forradalom és etika viszonyát."[14] A 18/19-es kapcsolatuk nagyon érdekesen alakult.

Sinkóhoz közelebb állt *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* konklúziója, ahol pedig a már kivívott forradalom volt, s nem pedig a változásokat igénylő forradalmi szituáció.[15] Így történhetett, hogy Lukács-követőként eltávolodott tőle, sőt Kecskeméten már alapjában ellentétesen cselekedett, mint Lukács, aki viszont megélte a *Taktika és etika* programját. A következőkben részletesebben megvizsgáljuk Sinkó Ervin elméleti és gyakorlati tevékenységét, ahogy közeledett a krisztianizmushoz, és azokat a motivációkat melyek végül arra kényszerítették, hogy tetteiben forradalmár maradjon.

1935-ben írta a *Szemben a bíróval* esszéjét, ebben találni azt a tézist, amelyhez való viszonyulása, s ennek a viszonynak a történtete, jelzi – a Tanácsköztársaság alatt mintegy rövidítve bejárta az életének következő két évtizedét – „filozófiai odüsszeáját". Embert ölni minden körülmények között, bármilyen célért is történik, bűn, nem **szabad** megtenni, de meg **kell** tenni"[16] (kiemelés szerzőtől), hogy olyan világ legyen ahol ezt már nem kell megtenni. A credoja úgy változott, hogy az adott helyzetben a „nem szabad" avagy a „kell" kapott hangsúlyt. 1918/19-et monográfikusan tárja fel a Bécsben, húszas évek elején írt *Az út*, és az 1931–35 között írt *Optimisták* Önéletrajzi-történelmi regényében. Erre és Bosnyák István Sinkó-tanulmányaira támaszkodva kísérlem meg rekonstruálni szellemi útjának általam vizsgált szakaszát.

A világháború elején – főképp az Ady-élmények hatására – visszautasítja az „együttmenni és együtthalni a többiekkel" féligazságát. Passzív antimilitarizmusa a Kassák-körben alakul át tevékennyé, irányát egyértelműen az oroszországi forradalom határozza meg.

Ekkor jegyzi be a naplójába, messianisztikus hévvel: „Másutt Európában már nincs emberi cél, amiért érdemes meghalni".

A kérdése a következő, kikkel lehet együtt cselekedni ezért a célért. A kompromisszumokra beállítodott, értékvesztett szociáldemokrata párt nem váltotta be a reményeit.

Ezt mutatta az Őszirózsás forradalom is, melyről ezt írja *Az út*-ban: „Ez a demokrácia a halálraítélt kapitalizmusnak az osztályöntudat híján lévő proletáriátus kegyelméből való továbbélését jelentette", ahol a népuralom puszta jelszó maradt.

1918 végén Révaival, Hevesivel, Komjáttal, Lengyellel és Györggyel megalapítják az *Internationale*-t, a politikai munkájuk elméleti tudományos kiegészítésére szánt folyóiratot. Ebben Sinkó *A szociáldemokrácia kritikája, Tömegkultúra és kommunizmus*, és a *Burzsoázia és a kommunizmus* című tanulmányait közli, melyek polgári demokrácia ellenségéből és a bornírt polgári kultúra leleplezéséből már egyértelműen látszik a forradalom fenntartás nélküli vállalása. A polgári-értelmiségi származású Sinkó nem játssza el a proletár szerepét mikor csatlakozik a forradalomhoz, hanem hangsúlyozza értelmiségi indítékait, a vállalt **értékek** azonosságával.

Az említett tanulmányokban írja le, Oroszországgal kapcsolatban, hogy a proletárdiktatúrát valóságosan egy szűk réteg gyakorolja, ezt folytatja a kecskeméti munkástanácsülésen is, „a proletáriátus diktatúráját a munkások elitje, a legjobbak gyakorolják a burzsoázia és a proletáriátus öntudatlan rétege **ellenére**"[17]. A hatalmon lévők „kiválasztottságának", az egész képviseletének morális oldalát már elemezte Tamás Gáspár Miklós[18] mi – tárgyunknál fogva – a politikai buktatóira hívjuk fel a figyelmet.

Szamuely észrevette a mozgalom szekularizálásának fontosságát, s hogy ezt nem sikerült megvalósítani, figyelmeztette Bátit (az Optimisták Sinkója), hogy a párt budapesti és nem magyarországi. Az értelmiség túl nagy szerepet vállalt, nagyobb a felelőssége, mint az erők mozgatására a lehetősége. Más a mozgósításra a lehetőség míg a hatalom megszerzéséért lépnek fel, és más, mikor a már megszerzett hatalmat kell megtartani. A hatalom gyakorlói az átvétel után már nem olyan szabadok mint előtte.

Ez fokozottan érvényes a proletárdiktatúra esetén, mikor a négyéves háborúban kimerült proletáriátus nevében gyakorolják a hatalmat, akik egyik napról a másikra nem tudnak belülről azonosulni a mozgalommal. Csak kevesen veszik észre azt, amit Szamuely: „A legjobb úton vagyunk, hogy köztünk és a munkások között . . . a parasztokról nem is beszélve! – olyan legyen a viszony, mint valami jóindulatú jegyzőé, de mégis jegyzőé a parasztokhoz. A Vörös Újság minden során meg kellene látszani, hogy mi nem a munkásokról s nem csak a munkásokhoz beszélünk, hanem rajtuk keresztül **maguk** a munkások beszélnek."[19]

Ezt nem sikerült megvalósítani, mivel a 19-ben kialakult politikai szervezeti keretekben nem volt mód a mozgalmon belüli politikai oppozícióra, így Szamuely megjegyzése is következmény nélküli volt. Pedig minden modern politikai mozgalomnak (vagyis pártokban kifejeződő mozgalomnak) szüksége van a belső politikai oppozícióra, amely állandó kontrollt jelent, a párt és a társadalmi bázis kapcsolatát illetően. Ez bizonyos szempontból megvolt munkásmozgalomban, a frakcióharcokra gondolok, majd a szociáldemokráciából kilépő kommunistákra.

1919-ben a párt egyesülés miatt ez a lehetőség már nem állt fenn, ugyanakkor néhányan érezték az oppozíció szükségességét, mint Sinkó, de ez **politikai** alapállásból nem fogalmazódott meg, csak erkölcsiből, s így a megfogalmazója csak a kívülálláshoz jutott el, s nem pedig a mozgalom korrigálásához. Természetesen nem egyik pillanatról a másikra jutott Sinkó ezekre a következtetésekre, hanem a Lukács-hatás következetes végigélésével. Először vizsgáljuk meg ezt az oldalt.

Szolnoki Macbeth, rend. Csiszár (fotó: Dér András)

„. . . . hogy én, egyén, ne csak megállapítsam a történelmileg szükségeset, hanem tegyem is, ehhez nem elég a megismerés teóriája, hanem a cselekvésé is kell, az etika is kell hozzá. És ez az etika konkrét, és azt mondja az egyénnek: nemcsak azért vagy felelős, amit teszel, hanem éppoly mértékben azért is, amit tehetnél és nem teszel, mert nincs semlegesség és nincs pártatlanság, nem lehet kibújni a felelősség alól."

(Vértes-Lukács György)

Balázs Béla a Tanácsköztársaságot értékelve írta, „ez a forradalmi fejlődés főképpen az újra európaivá vált intelligencia ügye volt."

Ez a megállapítás megáll a félúton, nem vizsgálja meg, hogy mi is volt ennek az „intelligenciának az ügye". Ez az ügy kísérlet volt arra, hogy feltárja, megmutassa azokat az elemi szükségleteket, melyek kielégítése során meghatározott értékek felé orientálódva megmozdul a proletáriátus, s kísérletet tesz ezen értékek elsajátítására. Hiába volt azonban ilyen tartalmú ez az ügy, az értelmiség aránytalanul túlsúlyba került a forradalom vezetésében, a hatalom megszervezésében. Hába sikerült az egység erőszakos megteremtése, hiába agitáltak Sinkóék a proletárdiktatúra erkölcsi magasabbrendűsége mellett, nem sikerült tartósan a proletáriátusra támaszkodni. Így lett az intelligencia ügy – történelmi paradoxon – utópia, pedig elméletileg lehetőség volt arra, hogy ne maradjon az.

Hasonló következtetésre jut Sinkó is a *Szemben a bíróval* esszében, mikor megkérdezi, nem vált volna ez az illúzió történelmi realitássá, ha ennek megfelelően cselekednek. „Nem azért lett-e illúzió, mert azzá tették?" És tudta, hogy neki is része volt ebben, azzal, hogy hangsúlyozta a vezetők és a proletáriátus közti ellentétet.

Ennek a szakadásnak a gyökerét a ki nem vívott forradalomban találhatjuk. Vértes (Lukács György neve az Optimistákban) előzőleg végiggondolta a lehetőségeket, így gyorsan átlátja a kialakult helyzetet. Pontosan rögzíti a szituációt. „Túl korán jött. Túl korán és túl olcsón . . . Simán, a munkásság tömegeinek cselekvő részvétele nélkül."[20] De a kommunisták nem mondhatták, még nem kell, majd ha kitör a belső forradalom. A feladat adott, az elvégző hiányzott. Nem lehetett késlekedni, elméletekre, morális megfontolásokra támaszkodni. S hogy ez ne elit megmozdulás legyen, hanem társadalmi mozgalom, az elmaradt harc helyett, ami közösséggé kovácsolja az osztályt, neveléssel kell a proletáriátusba bevinni az osztályöntudatot.

Sinkó érezte ennek a fonákságát, megpróbálta az embereket az októberi forradalom gondolatával lelkesíteni. Erre főképp a toborzóútján törekedett, nemcsak a parancszóra figyelő katonákból akarta megszervezni a Vörös Hadsereget, hanem olyanokból is, akik tudják miért harcolnak. Az agitációval, az osztálytudat kívülről való bevitelével akarta aktivizálni a munkásokat, parasztokat. Viszont nem sikerült elméletileg toleránsnak lenni, nem tudta becsatornázni az „alulróljövő" igényeket, így tehát ledöbbent, mikor odakiáltották neki egy toborzóbeszédén: „mi hasznom a diadalból, mit ér nekem

egy új, a mostaninál százszor több jólétet biztosító termelési rend, ha előbb meg kell halnom érte."[21] Báti ekkor megérezte, valami hiányzik a logikus láncból, végül is a Vértessel folytatott beszélgetésből kerekedett ki időlegesen megoldás.

Vértes alapállása a következő: amíg a hatalomátvételért folyik a harc addig általában nem merül fel a „mi hasznom belőle?" – kérdés, hiszen annyira közvetlenül érzik a jelenlévő rosszat, hogy a puszta tagadás erőt ad. Nem ugyanez a helyzet a hatalom megtartásakor, egy új, már tervezett valóság megteremtésének küzdelmekor, ekkor már nem elég a puszta negativitás. Olyan közvetítőt kell keresni, amelyre támaszkodva kétségek nélkül lehet cselekedni a jövőért.

Az osztályöntudat racionális felismerésén nyugszik, hogy a proletáriátus érdekei azonosak ez belátható; viszont az életet semmiféle *racionális belátásra* nem lehet odadobni egy eszme diadaláért. Paradox helyzet áll elő. Az embernek az életét kell veszélyeztetni az életéért vívott harcban. Amíg csak a saját életét veszélyezteti addig az individuáletika alapján is elszámolhat magával, de mikor már másoktól követeli ezt, sőt önkényesen mások életét kockáztatja, akkor már csődöt mond az individuáletika.

Csak az segít ha **hiszi**, ő a jót képviseli. A hit tudatosan irracionális magatartás felvétele az egyéni élettel szemben, s ebből már következhet a cselekedet, hiszen csak tudásból nem lesz tett. A tudás önmagában szkepticizmussal jár, mivel azt a felismerést is jelenti, hogy képtelenek vagyunk cselekedeteink összes következményét előre látni, nincs abszolút biztosíték a sikerre. De az embernek cselekedni kell, s hogy cselekedjen is, hitre van szüksége, ami átlendíti a racionalitás határain, „ameddig élni annyi mint élni. De ahol az eszeveszett kezdődik, ahol élni az jelenti, hogy valamiért meghalni, s valamiért meghalni azt jelenti, hogy élni, de másvalakit megölni"[22] ezt csak hittel lehet.

Vértes saját magára is gondolt ennél a beszélgetésnél, emlékezzünk vissza az *Optimisták* talán első Vértes-Báti beszélgetésére, amikor Báti meglepődött, hogy Vértes milyen régóta látja marxistaként a helyzetet; és érdeklődött: miért nem csatlakozott előbb a kommunistákhoz? Vértes válasza most már érthető, mindezt **tudva** miért kellett volna csatlakoznom? Talán ez kissé megvilágítja *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* és a *Taktikai és etika* közti szituációt.

Lukács saját döntésében mutatta meg ennek a hitnek az alapvető fontosságát, pontosabban nem is hitnek, hanem „mintha hinne" magatartásnak, amikor egy életre elkötelezte magát a mozgalom mellett. Ő tenni akart.

Ennek az érvrendszernek tehát központi kategóriája a forradalmi cselekvés. A tanácsot Sinkó megfogadta, s ez néha olyan túlzásokhoz vezette, mint a kecskeméti tartózkodás alatti napiparancsa az osztályöntudatos magatartás szükségességéről. „A közös céllal osztályba kovácsolódott proletár egyéneknek és a közösen megvívott harccal uralkodó osztállyá szervezkedett proletáregyéneknek a maguk külön egyéni életérzésével és minden proletámak a maga tudatosságával kell elevenné tenni az osztályt."[23] Ezek szervesen kapcsolódtak Lukács programjához, melyben az osztálytudatos magatartást követi az öneszméletre jutott osztályöntudat tudatformája, mely már az egész emberiség megváltására való elhivatottság tudatát jelenti.[24]

Sinkó e program második részének megvalósítására törekedett, de talaj híján csak a morális kérdésfelvetésekig jutott, ahogy a *Szemben a bíróval*-ban írta, a tető építésébe kezdett mikor még nem állt a ház sem. Az aktuális politikai gyakorlatot át akarta itatni távlati reményekkel, egy már radikálisan új politikai rendszerben gondolkodott, annak

feladatait akarta megoldani, ahol – Leninre hivatkozva – nem az erőszakot tartotta egyedüli eszköznek; a proletáriátus szervezettségét, fegyelmezettségét és az így kialakult politika-erkölcsi tekintélyt nemcsak adminisztratív eszközökkel kívánta fenntartani, hanem neveléssel is, főképp neveléssel.

Kecskeméti városparancsnoksága alatt az első intézkedése az önbíráskodás eltörlése volt, kizárólag intézményes keretek között engedte meg az ítélkezést.

Így a személyes irányítása alatt szerveződhetett meg Kecskeméten a mindennapi élet, melyet nem az elnyomás jellemzett, hanem az emberi szabadság propagálása. Sinkó humanizmusát fokozatosan hatása alá vonta a krisztianizmus. A krisztianizmus, mely az adott szituációban az oppozíció szükségessége miatt is jött létre, mindent átfogó erkölcsi világképre támaszkodott.

„a ne ölj-nél igazabb parancs
a parancs ne hagyj ölni"

„Minden halálbüntetés csak
örökkévalóvá teszi épp azt
a bűnt, melyet kiirtani akar."
(Sinkó Ervin)

A krisztiánus Sinkó az egyént felmenti bűnei alól, hiszen cselekedeteit osztályhelyzete irányította, midennek az oka „a társadalom rossz berendezkedése". Ennek dacára mégis nevelni akarja az embereket, hogy a már elkövetett bűnöket ne ismételjék meg. 1919 május 18-án mondott beszédében világosan megfogalmazza, hogy „gyűlölet a rend ellen, de nincs bennünk szemernyi megtorlási akarat, bosszúvágy az emberek ellen"[24], az embereket krisztusi szeretetnek kell összefűznie.

Ennek a krisztianizmusnak elméleti alapkérdését Lukács is felvetette *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* írásában, hogy lehetséges-e a jót a bűnök útján keresztül elérni?

Mint emlékszünk Lukács akkor ezt így nem tartotta lehetségesnek. A kérdés bármennyire is kiélezett, mégis relevanciája van az akkori helyzetre. Ugyanis csak olyan társadalmi helyzetben fogalmazódhat meg így ez a kérdés, amelyben egy **szűk réteg** felismeri (vagy felismerni véli) egy nálánál sokkal nagyobb csoport, egy osztály érdekét. Konszolidált légkörben a probléma megoldódik azzal, hogy csak a felvilágosítással foglalkozhatnak, és így egy esetleges konfliktus helyzetben ez a szélesebb csoport belső igény alapján reagál. De nem ez a helyzet mikor nincs mód a felvilágosító munkára, hanem azonnal mozgósítani kell az osztályt, a harcra. A szűk vezető réteg meg van győződve hogy az osztály érdeke, hogy harcra kényszerüljön és egy meghatározott társadalmi helyzetet felszámoljon.

A lelkesítő agitáció két dologra támaszkodik, az egyik: az osztály küldetése túl nő önmagán, az emberiséget szabadítja fel, ha saját magát szabadítja fel; a másik: olyan mechanikus, teleológizált történelemkép közvetítése, mely megnyugtatja az osztályt, úgyis mindenképp győznek.

A kialakult helyzet éle akkor látszik, ha valaki – mint Báti amikor Kun Béla hívatta – visszakérdez, és felveti a lehetőséget, hiába a proletáriátus nevében beszél, mégis csak ember, aki tévedhet.

A morális indivíduum – Sinkó – ebben a szituációban szinte szükségképp jutott el a krisztianizmusig. Megdöbbentette saját szkepszise, hátha tévednek, ugyanakkor embereket áldoznak fel bizonyos célok érdekében. Kecskeméti parancsnoksága alatt ezt a toleranciát az ellenforradalmár lázadókkal szemben gyakorolja, úgy bánik velük, ahogy egy uralmi rendszer két évtizedes fennállásakor bánnának velük, s nem pedig két hónaposon. Konkrét esetben a szentkirályi ellenforradalmi lázadást követő bírósági ítélkezésben gyakorolta krisztianizmusát. Éppen azokat engedte szabadon, s ítélte felvilágosító előadások hallgatására, akik az elkövetkező fehérterror legvadabb vérengzőivé váltak. Nem vette észre, hogy a diktatúra számára ez súlyos következményekkel jár, pillanatnyilag szinte manifesztálta az ellene való lázadás büntetlenségét.

A per után visszautazott Pestre, és be akarta jelenteni, ő már nem kommunista, mert szerinte az embert **semmilyen körülmények között nem szabad** megölni. Ezekután érthető, hogy a Szovjetházban az „etikusok" vitáin résztvéve „Sinkó a főinkvizítor ellen, Krisztus pártján volt."[25] A június 21-i Központi Munkástanács ülésén akarja bejelenteni, hogy megváltozott a meggyőződése. És ő az első, aki az ellenforradalom kitörésének hírére együtt maradásra, védelemre szólítja fel a jelenlévőket, majd a Szovjetházba megy és Vértes tanácsára átveszi a parancsnokságot.

Belül tele van kétségekkel, szíve szerint a harcolók közé menne, meggyőzni őket a gyilkolás értelmetlenségéről. De nem teszi, mert egyúttal ennek lehetetlen voltát is érzi. Nagyszerűen fogalmazza meg ezt a kettősséget Bosnyák István – Sinkó monografikusa – „A logikus paradoxon: tolsztoji program 'odabent', kommunista magatartás 'idekint'."[26]

Az ellenforradalom leverése után visszatér krisztianizmusához, s most már jó évtizedig az is marad, úgy látszik „filozófiai odüsszeáját" végig kellett járnia. Az utolsó ténykedése, hogy az ellenforradalmár ludovikások világnézeti átnevelésével próbálkozik. Célja, hogy „lelkileg szabad, döntésre képes emberekké nevelje" őket, akik eljutva az önálló gondolkodásra és erkölcsi öntudatra, választhassanak a kommunizmus és Krisztus között.

Kísérletét a történelem menete elvágta, nem járhatott sikerrel, nemcsak a külső ellenség ellen kellett küzdeni hanem a vezetők egy része is keresztezte a diktatúra fennmaradását.

Július végén Lukács is, Sinkó is kimegy a frontra, utolsó próbálkozásként. Lukács a tiszai fronton kénytelen parancsot adni egy a helyét elhagyó század megtizedeltetésére[27], de a rendet így is csak ideiglenesen tudják fenntartani.

A proletárdiktatúra elbukott. Sinkó a *Szemben a bíróval* esszéjében magát, s az akkori értelmiség egy részét is hibáztatja, hogy nem vették észre, a diktatúra kikiáltásától már csak egy **szocialista** vagy a **fehérterror** Magyarországa között választhattak. Ingadoztak a diktatúra és a humanitárius magatartás között, s hiábavaló morálisan ez ellen az alternatíva ellen tiltakozni, belekényszerültek meghatározott lépésekbe, s így kellett kicsikarniuk a lehetőségeiket.

Ez mind Lukács, mind Sinkó 10-es szereplésének paradigmatikus jelentőségére, felkészületlenül is megragadni a lehetőséget, s közben igyekezni, hogy létrejöjjön a kontak-

tus a nagyobb közösségekkel, akkor ha egy pillanatra is olyan politikai szituáció alakul ki, amelyből vezethet előre is út. 1935-ben Sinkó ezt írja: „A forradalom céljai gyönyörűek, és a mai társadalom gyilkosabb minden forradalomnál. Mi a forradalom céljait akarjuk, s ezért akarjuk mielőbb s minden konzekvenciájában a forradalmi erőszakot."

---

[1] Heller Ágnes: „A szükségszerűség árnyékában" II. r. *Magyar filozófiai Szemle* 1972/3–4 367. old.
[2] Gramsci: *Az új fejedelem* Magyar Helikon 1977. 10–11. ol.d
[3] A. Grunenberg: *Bürger und Revolutionar* (Georg Lukács 1918–1928 Europäische Verlaganstalt 1976. 30. old. Vö: G. Lischtheim: *Georg Lukács* Deutscher Taschenbuch Verlag 1971. 38. old. Lukács Gy: A hiedelbergi művészetfilozófia és esztétika: *A regény elmélete* Magvető K. 1975. 485. old.
[4] Fehér Ferenc: *Balázs Béla és Lukács szövetsége a forradalomig* Irodalomtörténet 1969. 3. sz. Andrew Arato: *Lukács Path to Marxism* (1910–23) Telos, No. 7. Vajda Mihály: *A dialektika nyomában* (kézirat)
[5] Lukács Gy: „A bolsevizmus mint erkölcsi probléma" in: *Történelem és osztálytudat* Magvető K. 1971. 16. old.
[6] Lukács Gy: *Az ész trónfosztása* Akadémiai K. 1965. 230. old.
[7] Vö: Radnóti Sándor: *Pilátus a krédóban* (Sinkó Ervin filozófiai odisszeája) Hid. 1977/3.
[8] Lukács Gy: „Jogrend és erőszak" in: *Mindenki újakra készül* IV. köt. Akadémiai K. 1967. 975. 975. old.
[9] Vö: Radnóti S: id. tanulmány Tamás Gáspár Miklós: *Maximum vagy abszolútum* Hid 1979/1.
[10] Hermann István: *Lukács György gondolatvilága* Magvető K. 1974. 119–120. old.
[11] Lukács Gy: „Taktika és etika" in: *Utam Marxhoz* I. köt. Magvető K. 1971. 190. old.
[12] Vö: Herman I: id. mű 126. old.
[13] Lukács Gy: *Taktika . . .* 197 old.
[14] Bretter Gy: „Előszó" in: Sinkó Ervin: *Don Ouijote útjai* Bukarest, Kriterion K. 1975. 7. old.
[15] Dolgozatunk utolsó részében mutatunk rá, hogy ez miképp függ össze a proletárdiktatúra ki nem vívott jellegével. (13–20. old.)
[16] Sinkó E: „Szemben a bíróval" in: *Don Ouijote útjai* 178. old.
[17] *Kecskeméti Magyar Alföld* 1919 jún. 17. idézi: Bosnyák István: *Ember a forradalomban Ember a soron kívül* Fórum K.
[18] Tamás Gáspár Miklós: id. tanulmány
[19] Sinkó E. *Optimisták* Magvető K. 589. old.
[20] Sinkó E: *Optimisták* 607–609. old.
[21] Sinkó E. *Optimisták* 686–687. old.
[22] Sinkó E: *Optimisták* 691. old.
[23] Sinkó: „A proletárdiktatúra és a proletár" *Kecskeméti Magyar Alföld* 1919. máj. 18.
[24] „Mind-enki . . ." 1094. old. Vö: Lukács Gy: „A kommunizmus erkölcsi alapja" *in: „Mindenki . . ."*
[25] Lengyel J: *A visegrádi utca* 242. old. A Lengyel által mély megvetéssel ismertetett vita arról folyt, hogy igaza volt-e Dosztojevszkij főinkvizítorának mikor Krisztust a keresztényi élet megzavarása miatt máglyára küldi, vagy sem. Más oldalról ez a *Taktika és etika* alternatívája is: „És ha Isten közém és a nekem rendelt tett közé a bűnt helyezte volna – ki vagyok én, hogy ez alól magamat kivonhatnám?"
[26] Bosnyák I: id. mű 126. old.
[27] Hajdú T: *A magyar Tanácsköztársaság* Kossuth K. 1969. 191. old.

Bajomi Iván:

A PÁLYÁZATI RENDSZERRŐL*

1968-tól az új pályázati rendszer bevezetéséig a diplomások elhelyezkedését spontán piaci mechanizmusok szabályozták. Az új gazdaságirányítási rendszer életbelépése után a munkáltatók lehetőséget kaptak arra, hogy szabadon hirdessenek meg állásokat, sőt pályázat meghirdetése nélkül is szerződést köthettek végzős diplomásokkal. Az 1976/77-es tanévben bevezetett új pályázati rendszer a pályázás kötelezővé tételével és az álláshirdetések korlátozásával próbálta meg tervszerűbbé tenni a végzős hallgatók elhelyezkedését. Ha vitatható is az új rendelkezések hatékonysága, egy biztos: ez **a rendszer** – azáltal, hogy szabályozottabb mederbe terelte az eddig spontán módon zajló elhelyezkedéseket – **élesebb megvilágításba helyezett olyan ellentmondásokat, amelyek a felsőfokú képzés mai rendszere és a társadalom munkaerőszükséglete között feszülnek.**

Az új pályázati mechanizmus elemzése az oktatási rendszer ellentmondásainak feltárásán túl is érdekes, mert az intézkedésekben általánosabb társadalmi mozgásfolyamatok is tükröződnek. Mivel a központi intézkedések nehezen szabályozható folyamokat próbálnak befolyásolni (sajátos érdekekkel, ambíciókkal rendelkező egyének munkavállalására, mobilitására akarnak hatást gyakorolni), igen éles formában ütköznek ki az egymást váltó gazdaságfejlesztési, társadalomirányítási koncepciók ellentmondásai.

Köztudott, hogy a szocialista fejlődés első időszakában végletekig centralizált voluntarista gazdaságirányítási mechanizmus működött, amelyre jellemző volt, hogy különböző részérdekeket (egyéni-, helyi-, stb. érdekeket) mechanikusan alárendelték a többnyire önkényesen megállapított össztársadalmi érdeknek. A gazdaságirányítás decentralizálása (amely 1968-ban kapott nagyobb lendületet) az újfajta ösztönzők és a korlátozottan érvényesülő piaci mechanizmusok révén nagyobb lehetőséget adott a különféle részérdekek érvényesítésére. Mivel az új gazdaságirányítási rendszer bevezetése sem vállalati, sem össztársadalmi méretekben nem járt együtt az érdekképviseleti tevékenység nagyobbmérvű kibontakozásával és a társadalmi ellenőrzés ill. a társadalmi nyilvánosság szerepének ugrásszerű megnövekedésével, számos területen a korábbinál erőteljesebben érvényesülhettek a partikuláris érdekek, azaz továbbra sem lehetett arról beszélni, hogy a jelentősebb társadalmi döntések a részérdekek szintéziséből, többlépcsős érdekütköztetési folyamat eredményeként születtek volna meg. Az ebből fakadó szociális feszültségek (pl. a jövedelmek differenciálódása, a gazdaság viszonylagos fejletlenségéből, szerkezeti torzultságából eredő problémák) ellenreakciókat váltottak ki. A decentralizálás és demokratizálódás ellenzői a régi irányítási mechanizmus részleges feleleventéséhez, a gazdaságirányítás recentralizációjához folyamodtak.[1] Ha nem is regenerálódott teljesen a régi irányítási rendszer, az 1968-ban bevezetett gazdasági mechanizmus alapelvei 1971–72-től csak korlátozva érvényesültek. A recentralizációs törekvések a gazdasági élet számos szférájához hasonlóan a munkaerőgazdálkodás területén is jelentkeztek. A munkaerő mozgásának központi újraelosztáson alapuló rendszerét félretoló, a szabad mozgást alig korlátozó 1968 utáni szisztéma revízió alá került. A hetvenes évek közepén több olyan intézkedés született, amely a dolgozók mobilitásának korlátozására, „szabá-

lyozott mederbe terelésére" irányult. Ebben a tanulmányunkban csak a pályakezdő diplomásokat érintő intézkedések ellentmondásait elemezzük, de a fenti, igen vázlatos történeti utalás alapján úgy véljük, hogy az elemzés egyes tanúlságai általánosabb érvényűek.

Az 1976. előtt érvényes elhelyezkedési rendszert korántsem tartjuk ideálisnak. A korábbi rendelkezések nem zárták ki a pályázat nélküli alkalmazás lehetőségét, **sok állást** – gyakran éppen a legjobb állásokat – **a nyilvánosság kizárásával, a munkáltatók és a végzős hallgatók közötti közvetlen megegyezéssel töltöttek be.** Az állások részleges meghirdetése természetszerűen az előnyösebb társadalmi helyzetű hallgatóknak kedvezett, akik szakmai berkekben való jártasságuk vagy kapcsolataik révén fel tudták deríteni a lappangó állásokat. Ugyanakkor az elhelyezkedés kötetlen jellege miatt **a felsőfokú képzés és a munkaerőszükséglet közötti ellentmondások nem kerültek felszínre.** Az elhelyezkedésekre vonatkozó információk híján számos szakterületen a képzés mennyisége és tartalma is alaposan elszakadt a társadalmi igényektől.

Az állások betöltésekor egyfajta piaci logika működött, amit nem ellensúlyoztak olyan mechanizmusok, amelyek a társadalmi érdekek jobb érvényesülését segíthették volna. Általában a jobb adottságokkal rendelkező munkahelyek (a magasabb bért és jobb munkafeltételeket, netán lakást kínáló és a településhierarchiában kedvezőbb helyet elfoglaló, illetve a képzési intézményhez legközelebb eső intézmények) vonzották magukhoz a végzős hallgatókat. Ennek következtében az alacsonyabb presztízsű pályákon és hátrányos helyzetű településeken krónikus hiány mutatkozott diplomásokban.

A feszültségek enyhítése érdekében 1976-ban kormányhatározat szabályozta a diplomások elhelyezkedését. Az új pályázati rendszer bevezetésével a következő célok elérését kívánták előmozdítani:

- javuljon a hátrányos helyzetű ágazatok, területek szakemberellátottsága,
- a központi keretgazdálkodás lehetőség szerint szűrje ki az indokolatlan munkáltató igényeket,
- váljon tervszerűbbé a pályakezdő szakemberek munkábaállása,
- növekedjen az elhelyezkedési rendszer demokratizmusa.

Az új rendelkezések különbözőképpen érintették a diplomások egyes csoportjait. Mivel **a végzősök közötti fő vízválasztó az volt, hogy az illető szakterületen központilag korlátozták-e vagy sem az állások meghirdetését,** a továbbiakban mi is külön szólunk azoknak a területeknek a problémáiról, ahol bevezették a keretgazdálkodást, és külön azokról a pályákról, ahol a munkáltatók továbbra is korlátlanul hirdethették meg az állásokat.

A korlátozás nélküli pályák

A legtöbb olyan területen (műszaki-, közgazdasági-, agrárpályákon), ahol nem korlátozzák az állások számát, az elhelyezkedések viszonylag zökkenőmentesen zajlottak le (ez alól csak a középiskolai tanárok elhelyezkedése jelent kivételt – az ő problémájukról azonban a későbbiekben még részletesebben szólunk). A keretgazdálkodás alá nem vont területeken **továbbra is korlátlanul érvényesülhettek a piaci mechanizmusok**, mivel a pályázási kötelezettségen túl nem épültek be az elhelyezkedések folyamatába olyan

Szabó György szobrai

ösztönző vagy kényszerítő eszközök, amelyek arra késztették volna a végzősöket, hogy társadalmi szempontból fontosabb (vagy annak vélt) munkahelyekre pályázzanak. A pályakezdő diplomások szabad mozgását nagyban megkönnyítette, hogy néhány kisebb létszámú szakot kivéve minden végzősre 3–5 állás jutott. Az agrár szakmák kivételével, ahol természetszerűen túlnyomórészt vidéki, ezen belül is elsősorban községekben lévő állásokat hirdettek meg a többi, pályán általában **az állások területi eloszlása is kedvező volt a végzősök szempontjából**. A műszaki egyetemeken és főiskolákon például 1978-ban annyi fővárosi állást hirdettek meg, hogy minden budapesti hallgató találhatott magának állást. Hasonló volt a helyzet a Közgazdasági Egyetemen és a gazdasági főiskolákon, ahol a budapesti állások aránya szintén elég magas, mintegy 60 %-os volt. Ha nem is készült reprezentatív felmérés az elhelyezkedésekről, a pályázati rendszer eddigi tapasztalatai alapján is megállapítható, hogy **az elhelyezkedésekben a végzősök lakáshelyzete, illetve a lakáshoz jutási lehetőségek meghatározó szerepet játszanak**. A hallgatók általában előnyben részesítették az állandó lakóhelyükhöz közel eső munkahelyeket és azokat az intézményeket, amelyek lakást ígértek a pályakezdőknek. Ez természetes is, hiszen tanulmányai befejezésekor a diplomások túlnyomó többsége nem rendelkezik önálló lakással és ezért szüleinél, rokonainál, vagy albérletben kénytelen lakni. (Tudjuk, hogy mennyire kilátástalan dolog, hogy ma egy fiatal szülői, vagy munkáltatói támogatás nélkül önálló lakáshoz jusson).

Azokon a szakterületeken, ahol a hallgatók eredeti lakóhelye és a felsőoktatási intézmények térbeli eloszlása között nincs jelentős különbség, nem okoz nagy feszültségeket, hogy a hallgatók lakáshelyzetük, rokoni, baráti kapcsolataik és még ezer más ok miatt szorosan kötődnek állandó lakóhelyükhöz, illetve ennek környékéhez. Ahol viszont egyáltalán **nem esik egybe a hallgatók merítési körzete az intézményhálózat és a szakemberszükséglet térbeli megoszlásával, súlyos aránytalanságok keletkezhetnek**. Míg az ország egyes területein súlyos szakemberhiány tapasztalható, más körzetekben telítődik a szakma, minek következtében **a területi mobilitást nem vállaló diplomások kénytelenek szakképzettségüktől eltérő munkát végezni.**

A szakemberellátottság területi egyenlőtlenségeinek enyhítése elvben sokféle megoldást tehet szükségessé, így például a területi beiskolázás bevezetését, a területi mobilitást ösztönző juttatások (társadalmi ösztöndíj, bér, lakás stb.) rendszerének fejlesztését stb. Az ilyen és az ehhez hasonló intézkedések mellett igen **sok múlik azon, hogy elég körültekintően történik-e az új felsőoktatási intézmények telepítése**. Ez a kérdés az új pályázati rendszer bevezetése után különösen élesen vetődött fel azoknak a vidéki felsőoktatási intézményeknek az esetében, amelyek bár országos igényeket elégítenek ki, viszonylag szűk körzetből toborozzák hallgatóikat.

Az álláshirdetések területi megoszlásán túl sok szakmában az **állások minőségi összetétele is gondot okozott**. Igen sok munkáltató nem jelölte meg egyértelműen a pályázatban, hogy milyen szintű szakemberre van szüksége. Gyakran előfordult, hogy ugyanazt az állást egy egyetemen és egy főiskolán is meghirdették.

A pályázatokban szereplő igények differenciálatlansága több okra is visszavezethető. Gyakran csak arról van szó, hogy a vállalatok nem ismerik pontosan a képzés rendszerét, nem tudják melyik intézmény, melyik szak milyen állások betöltésére képesít. Ennél súlyosabb probléma, hogy a vállalatoknak, intézményeknek **nem fűződik érdekük ahhoz, hogy éppen a megfelelő szinten képzett szakembereket alkalmazzák**. A közgazda-

sági irodalomban már régóta feszegetett ellentmondás, hogy a vállalatok, miközben adót fizetnek az általuk használt állóeszközök után és kötelesek megtéríteni a termelésben elhasznált nyersanyagok árát, indokolatlanul olcsón juthatnak hozzá a diplomásokhoz. Az alacsonyabb szintű foglalkoztatás gyakran presztízsokra vagy egyfajta túlzott biztonságra való törekvésre is visszavezethető. („Ha X vállalatnak van szociológusa, akkor nekünk is kell", ha mérnök látja el az üzemmérnöknek való feladat „biztosak lehetünk abban, hogy nem lesz semmi baj" stb.) **A diplomások fölös számú alkalmazását gyakran a hiánygazdálkodásból fakadó készletezési pszichózis váltja ki.** „A hiányjelenségek kumulálódnak: az anyaghiány a szükséges nyersanyagok felhalmozására késztet, a munkaerőhiány létszámtartalékolásra stb., ami ismét fokozza a hiányt".

A pályakezdő szakemberek munkábalépéséről szóló rendelet elvben lehetőséget ad arra, hogy a keretgazdálkodást újabb ágazatokra is kiterjesszék, a magunk részéről mégsem hisszük azt, hogy munkáltatók indokolatlan, vagy túlzott állásigényét a keretgazdálkodás további kiterjesztésével kellene mérsékelni. Főként azért nem hiszünk az ilyesfajta intézkedések sikerében, mert véleményünk szerint **a gazdasági élet terén egyáltalán nincsenek adva azok a feltételek, amelyek alapján a főhatóságok eléggé differenciáltan ítélhetnék meg, hogy X vagy Z vállalat szakemberigénye „jogos" vagy sem.**

A különböző feltételek között gazdálkodó, eltérő tevékenységet folytató, sajátos felépítésű vállalatok esetében nehéz lenne központilag eldönteni, hogy indokolt-e egy vagy több fiatal diplomás munkábaállítása. A gazdasági tevékenységet folytató intézmények esetében a szakemberszükséglet mérséklődését adminisztratív intézkedések helyett közvetettebb ösztönzési módszerekkel lenne célszerű elérni (például takarékosabb létszámgazdálkodásra ösztönző szabályozók kialakításával).

A „megzabolázott" pályák

A keretgazdálkodásos területeken elért eredmények értékelését nagyban megnehezíti **az adatbázis szűkössége**, pontatlansága. Noha az elhelyezkedések rendjét szabályozó intézkedések egyik fő célja az volt, hogy a hátrányosabb helyzetű, szakemberhiánnyal küszködő területekre irányítsa a végzős diplomásokat, az elhelyezkedési adatokat összefoglaló táblázatok és írásos értékelések meglehetősen differenciálatlanok. A pedagógusok elhelyezkedéséről készült, publikálásra került kimutatások például nem teszik lehetővé, hogy megyénkénti bontásban vizsgáljuk meg azt, hogy hogyan alakult egyes pedagóguscsoportok (például a tanítók) elhelyezkedése településtípusok szerint. Az adatok értelmezését az is megnehezíti, hogy a pályázati rendszer bevezetése előtti helyzetről kevés megbízható adat áll rendelkezésre.

A pályázati rendszer első évében alkalmazott kezdetleges adatgyűjtési módszerekhez képest előrelépést jelent, hogy 1978-tól kezdve a Munkaügyi Minisztérium számítógépen dolgoztatja fel a végzősök elhelyezkedésével kapcsolatos legfontosabb adatokat. Még ha nem is teljeskörű ez az adatgyűjtés (a munkáltatók jelentős része – kb. 20 %-a – 1978-ban elmulasztotta visszaküldeni az adatlapokat), sajnálatos, hogy a MüM által készített táblázatok a szélesebb nyilvánosság, de még a kutatók számára sem hozzáférhetőek (hacsak nem kérnek külön engedélyt). Mikor az adatoknak a publikálása mellett szólunk, nemcsak valami elvont demokratizmus vezérel bennünket. Egyes felsőoktatási

intézményekben, ahol a pályázati rendszer bevezetését követően a hallgatók vagy az oktatók hozzáláttak az elhelyezkedésekre vonatkozó adatok összegyűjtéséhez, az eredmények esetenként katartikus hatást váltottak ki. Így például a Természettudományi Kar egyes szakjain az adatgyűjtő munka az oktatás egész rendszerének átértékeléséhez vezetett. A biológia szakon például az elmúlt 10 évben végzettek jelenlegi munkahelyéről szerzett információk alapján megkezdődött a speicalizálódási lehetőségek felülvizsgálata.

Az adatbázissal kapcsolatos érszrevételeink ellenére fontosnak tartjuk, horgy röviden ismertessük az elhelyezkedésekkel kapcsolatos legfontosabb tendenciákat.

A pedagógusok elhelyezkedését az Oktatási Minisztérium 1977-ben így értékelte: „Az irányított elhelyezkedés nagy eredménye, hogy a végzők közül a korábbinál többen kerültek a pedagóguspályára. Amíg például a középiskolai tanároknak a IV. ötéves terv időszakában csak 40 %-a választotta a pedagóguspályát, addig az az arány a pályázati redszerrel 15–20 %-kal növekedett. Az óvonők és a tanítók néhány százalék kivételével a pedagóguspályán helyezkedtek el. A pályakezdő pedagógusok munkavállalása a korábbi éveknél jobban szolgálta a területi aránytalanságok mérséklését. A tanítók és az általános iskolai tanárok 47 %-a vállalt munkát községekben. Ennek köszönhető elsősorban, hogy csökkent az újonnan munkába állított képesítés nélküliek száma. Jelentős eredmény az is, hogy a végzett pedagógusoknak 19 %-a került Budapestre és 81 %-a vidékre."[2] Az 1978-as értékelések további eredményekről számolnak be: „Az előző tanévhez képest csökkent a betöltetlen állások száma, miközben lényegesen (több mint 20 %-kal) kevesebb képesítés nélküli nevelőt alkalmaztak. Ezen túlmenően tovább növekedett a községekben elhelyezkedő tanárok aránya is."[3]

A kedvezőnek mondható összképből kilógnak a középiskolai tanárok, akik az alacsonyabb képzettségi szintű kollégáiknál jóval kisebb arányban helyezkedtek el pedagóguspályán (1977. augusztus 1-ig a középiskolai tanárok alig hetven százaléka került a számukra meghirdetett állásokba, szemben a tanítók 97, az általános iskolai tanárok 77,3 százalékos arányával). 1978-óta pedig – miután a középiskolai tanárok esetében megszűnt a keretgazdálkodás – még rosszabbá vált ez az arány. A tudományegyetemeken végző tanárok esetében a vidéken állást vállalók aránya is jóval kisebb volt, mint a többi pedagógusnál. (A budapesti bölcsészkaron például még a 15 %-ot sem érte el a vidéken elhelyezkedettek aránya.)

A jogászoknál, ahol szintén központilag szabályozták az elhelyezkedést, a vidéki álláshelyek nagy száma ellenére 1977-ben érzékelhető előrelépést a legrosszabbul ellátott megyékben nem lehetett kimutatni. (Ebben az évben például a budapesti jogtudományi karon a végzetteknek alig 26 %-a ment vidékre.) A jogi pályákon a pályázati rendszer egyetlen eredménye mindeddig az, hogy a korábbinál valamivel több pályakezdő vállalt munkát a bíróságoknál, ügyészségeken és a tanácsi apparátusban.

Az orvosi és a fogorvosi pályán elhelyezkedett hallgatók helyzetéről kevés adatot sikerült összegyűjteni. Pontos adatok híján csak az Oktatási Minisztérium jelentésének egyik megállapítására hivatkozhatunk miszerint „idén többen vállaltak munkát vidéken, mint a korábbi években".[4] Ugyanakkor a Semmelweis Orvostudományi Egyetem KISZ szervezete által készített elemzések tanúsága szerint nem sikerült jelentős áttörést elérni, mivel „az addig elhelyezkedett 245 orvosból 89 fő vállalt vidéki állást". A fogorvosoknál ez az arány 40 %.[5]

Az imént ismertetett adatok alapján – az „árnyoldalak" ellenére is – végsősoron kedvezőnek kellene mondanunk az új pályázati rendszer eredményeit. Korántsem ilyen kedvező a kép, ha az értékeléskor nem csupán munkaerőgazdálkodási szempontokat veszünk figyelembe, hanem azt is megvizsgáljuk, hogy milyen társadalmi következménynyel járt az irányítottabb elhelyezkedési rendszer bevezetése.

Az új pályázati rendszer egyik szembeszökő fogyatékossága az, hogy az eredeti célok ellenére sem sikerült sokkal demokratikusabbá tenni az elhelyezkedéseket. **A protekció lehetősége** a pályázási folyamat szigorú szabályozása ellenére **sem szűnt meg.** Ennek egyik legfőbb oka abban kereshető, hogy **a munkáltatók teljesen saját belátásuk szerint dönthetnek arról, hogy kit alkalmaznak.** A tapasztalat azt mutatja, hogy **az egyetemek által összeállított rangsor gyakran fabatkát sem ér,** mivel a munkáltatót semmi sem kötelezi arra, hogy azt a végzős hallgatót vegye fel, akit az egyetem vagy a főiskola az első helyre jelölt a pályázatok rangsorában. A munkáltatók gyakran elmulasztják értesíteni a főiskolát, egyetemet az elutasítás igazi okairól. És ha netán mégis válaszolnak, az elutasítás indoklása többnyire teljesen formális. **A munkahelyi vezetőket talán egyetlen dolog, a munkahelyen belüli demokratikus ellenőrzés szoríthatná arra, hogy valóban körültekintően, személyes elfogultságtól mentesen döntsenek** X vagy Y felvétele ügyében, erre azonban kevés intézményben vannak meg a feltételek.

Paradox módon a keretgazdálkodás alá eső területeken a pályázati rendszer bevezetése is hozzájárulhat a protekció eluralkodásához, mivel a kis számban meghirdetett, kedvező feltételeket kínáló állásokért folyó verseny kiéleződése a legtöbbször törvényszerűen együttjár azzal, hogy **a befolyásosabb hallgatók minden kapcsolatukat latba vetik a kedvező munkahelyek megszerzése érdekében.** Talán felesleges is mondani, hogy a protekció felerősödése éppen a hátrányosabb helyzetű rétegek gyermekeit érinti a legkedvezőtlenebbül.

Névre szóló pályázatok

Az elhelyezkedéseket szabályozó rendeletek 1977-es módosítása óta lehetőség van arra, hogy a munkáltatók **névre szóló pályázatokat** hirdessenek meg.

A névre szóló pályázatok meghirdetésétől az illetékesek nemcsak azt várták, hogy több végzős kerül a hátrányos helyzetű településekre, könnyebbé válik a házas hallgatók elhelyezkedése és lehetőség nyílik a régi munkakapcsolatok kamatoztatására, hanem azt is, hogy az új intézkedések hatására csökkeni fog az elhelyezkedések terén tapasztalható protekció.

Valójában illuzórikus volt azt vámi, hogy a névre szóló pályázatok bevezetésétől csökkeni fog a protekció. Az „elvtelen kapcsolatok" kizárására elsősorban azért nem volt reális esély, mert azokat a munkáltatókat, akik mindenáron a maguk pártfogoltját akarják alkalmazni, továbbra sem kötelezi semmi arra, hogy névre szóló pályázatot hirdessenek. Sőt **a protekcióra hajló munkáltatóknak inkább ahhoz fűződik érdekük, hogy a hagyományos módon hirdessék meg állásaikat** és csak a befutott pályázatok elbírálásakor érvényesítsék eredeti szándékukat.

A pályázati rendszer logikáját végiggondolva a fentieken túl más, nagyobb horderejű problémákat, ellentmondásokat is felfedezhetünk.

Néhány bekezdéssel ezelőtt már szó esett arról is, hogy a rendeletek nyomán bizonyos területeken valóban enyhült a szakemberhiány. Egyáltalán nem biztos viszont, hogy a pályázat útján elhelyezkedett diplomások a három év elteltével – mikor már szabadabban változtathatnak állást – megmaradnak-e jelenlegi munkahelyükön. Valószínűleg nem marad következmények nélkül az a tény, hogy a végzősök jelentős része csak a munkábaállást szabályozó adminisztratív intézkedések miatt helyezkedett el hátrányos helyzetű településeken vagy alacsonyabb presztízsű állásokban.

A pályázati rendszer eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a keretgazdálkodás alá tartozó területeken a pályakezdők elhelyezkedésében **jelentős szerepet játszott az állás-hirdetések edminisztratív korlátozása, ugyanakkor viszont a munkaerő mobilitását elő-mozdítani hivatott indirekt szabályozók, ösztönző tényezők szerepe nem nőtt számottevő módon.**

A pedagógus pályákon például az új elhelyezkedési rendszer első évében a kívánt munkaerőmozgásokkal éppen ellentétes irányú ösztönzés érvényesült. Ennek egyik jele, hogy 1977-ben az első pályázati fordulóban a felajánlott törzsfizetések átlaga a budapesti tanári és tanítói állások esetében meghaladta a legtöbb megye átlagát.

A fizetéseken kívül egyéb juttatások, mindenekelőtt a munkáltatók által felajánlott lakáslehetőségek sem tették vonzóbbá a vidéki állásokat. 1977-ben pl. **„405 középiskolai tanári álláshoz összesen 154 lakásmegoldást** említenek meg egyáltalán. Ez is **rendkívül kedvezőtlen megoszlású**: 48 albérlet, 68 szolgálati férőhely, 20 szolgálati szoba, és csak 11 szolgálati lakás, illetve kizárólag házaspároknak további 5 szolgálati lakás és 2 OTP hozzájárulás."[6]

1978-ban némi változás következett be az előző évi helyzethez képest. A felajánlott fizetések közötti különbségek azonban nem voltak olyan nagyok, hogy ez komoly hatást gyakorolhatott volna a vidéki letelepedésre (az átlagok közötti különbség sehol sem haldta meg a 300 forintot, számos megyében pedig csak 20–40 forinttal voltak magasabbak az átlagok a budapestinél). A lakáslehetőségek terén szintén nem következett be számottevő változás (az 1977-ben meghirdetett 777 vidéki középiskolai tanári állásra csupán 40 szolgálati lakás, 47 szolgálati szoba és 115 szolgálati férőhely jutott).

Egyébként nem is csodálkozhatunk azon, hogy a pályázati rendszer hatására nem javultak ugrásszerűen azok a feltételek, amelyek arra ösztönözhették volna a végzősöket, hogy a szakemberhiánnyal küszködő településeken illetve a kisebb presztízsű munkaterületeken vállaljanak állást. Az új pályázati rendszer bevezetéséről szóló miniszertanácsi határozat ugyan megemlíti, hogy a végzősök tartós letelepítése érdekében különböző pótlékokat, segélyeket, kölcsönöket célszerű folyósítani, ugyanakkor azonban azt is kimondják a jogszabályok, hogy **a diplomások letelepítéséhez szükséges összegeket a helyi erőforrások maximális kihasználása révén kell előteremteni (ami egyúttal azt is jelenti, hogy külön központi támogatásra nem lehet számítani).**

A magunk részéről nem tartjuk eleve kizártnak, hogy a fiatal diplomások letelepítése érdekében egyes földrajzi területeken jelentős helyi tartalékokat lehetne mozgósítani. Számos példát lehetne idézni arra, hogy egyes helyi tanácsok jelentős anyagi áldozatokra

is hajlandók a fiatal orvosok és a pedagógusok letelepítése érdekében, ezek közül most csak a szolnoki és a budapesti pedagógus szálló példáját említjuk.[7] Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a **szakemberhiány gyakran éppen azokban a földrajzi körzetekben (és ágazatokban) a legnagyobb, amelyek amúgy sem bővelkednek helyi erőforrásokban.** Ezért véleményünk szerint mindenképpen meg kellene vizsgálni, hogy nem hozhatók-e létre újabb központi alapok, amelyeket a hátrányos helyzetű települések (ágazatok) vehetnének igénybe a fiatal diplomások tartós letelepítése érdekében.

A „röghözkötés" következményei

Az új pályázati rendszerről szóló elemzések eddig aránylag kevés figyelmet szenteltek annak a ténynek, hogy a rendeletek **nemcsak a végzősök munkábaállását szabályozzák adminisztratív eszközökkel, hanem a már pályán lévő fiatal szakemberek munkahely-változtatását is.** A keretgazdálkodás alá tartozó területeken például az ágazati minisztériumok által kiadott rendeletek jelentős akadályokat hárítanak az elé, hogy az első munkahelyükkel elégedetlen pályakezdők állást változtassanak.

A jogszabályok szerint a kezdő orvosok és jogászok csak a pályázati fordulók lezárulása után pályázhatnak – ami az egyébként is szűk álláskínálat miatt annyit jelent, hogy a pályakezdők számára gyakorlatilag lehetetlenné vált a munkahelyváltoztatás. A pályakezdő pedagógusoknak sem sokkal könnyebb a helyzetük: ők ugyan a több éve pályán lévő pedagógusokkal együtt pályázhatnak, de jóval kedvezőtlenebb feltételek mellett, mint idősebb kollégáik. Az OM egyik útmutatójából egyértelműen kiderül, hogy az intézkedések a pályakezdő pedagógusok munkahely-változásának megakadályozására irányulnak.

„A munkaviszonyban álló pedagógusok az OM rendelkezések szerint a működő pedagógusoknak hirdetett állásokra nyújthatják be pályázatukat. Állásváltoztatási lehetőségük korlátozottabb, mint a három évnél hosszabb munkaviszonnyal rendelkező pedagógusoké. Amíg ugyanis ez utóbbiak egy bizonyos időszakon belül (május 20.–augusztus 1.) pályázat nélkül is változtathatnak állást, addig a munkaviszonyban álló pályakezdőket csak pályázat útján alkalmazhatják. Ha tehát nem sikerül pályázatuk, nem változtathatnak munkahelyet. (A munkahely-változtatási esélyeket tovább rontja, hogy minden évben csak egy pályázatot nyújthatnak be a pedagógusok – B.I.) A rendelkezéseknek az a célja, hogy a pályakezdők lehetőleg három évig azonos munkáltatónál maradjanak."[8]

A munkahely-változtatások megakadályozása rendkívül problematikus. Fennáll például az a veszély, hogy egyes munkáltatók, – akik a keretgazdálkodás bevezetése óta amúgy is könnyebben jutnak szakemberekhez az eddiginél is kevesebb erőfeszítést tesznek majd annak érdekében, hogy a fiatalok ne kényszerű okok, hanem belső motivációs tényezők (szakmai perspektívák, jó munkafeltételek stb.) miatt maradjanak meg első munkahelyükön. **A pályakezdő szakemberek szakmai és emberi fejlődésére, egész további pályafutására is igen kedvezőtlenül hathat az a tény, hogy három évig egyáltalán nem vagy csak nagy nehézségek árán változtathatnak munkahelyet.** Nem kell különösebb fantázia annak elképzeléséhez, hogy milyen következményekkel járhat az a három év, amelyet a pályakezdők kedvezőtlen munkahelyi légkörben, kiszolgáltatott helyzet-

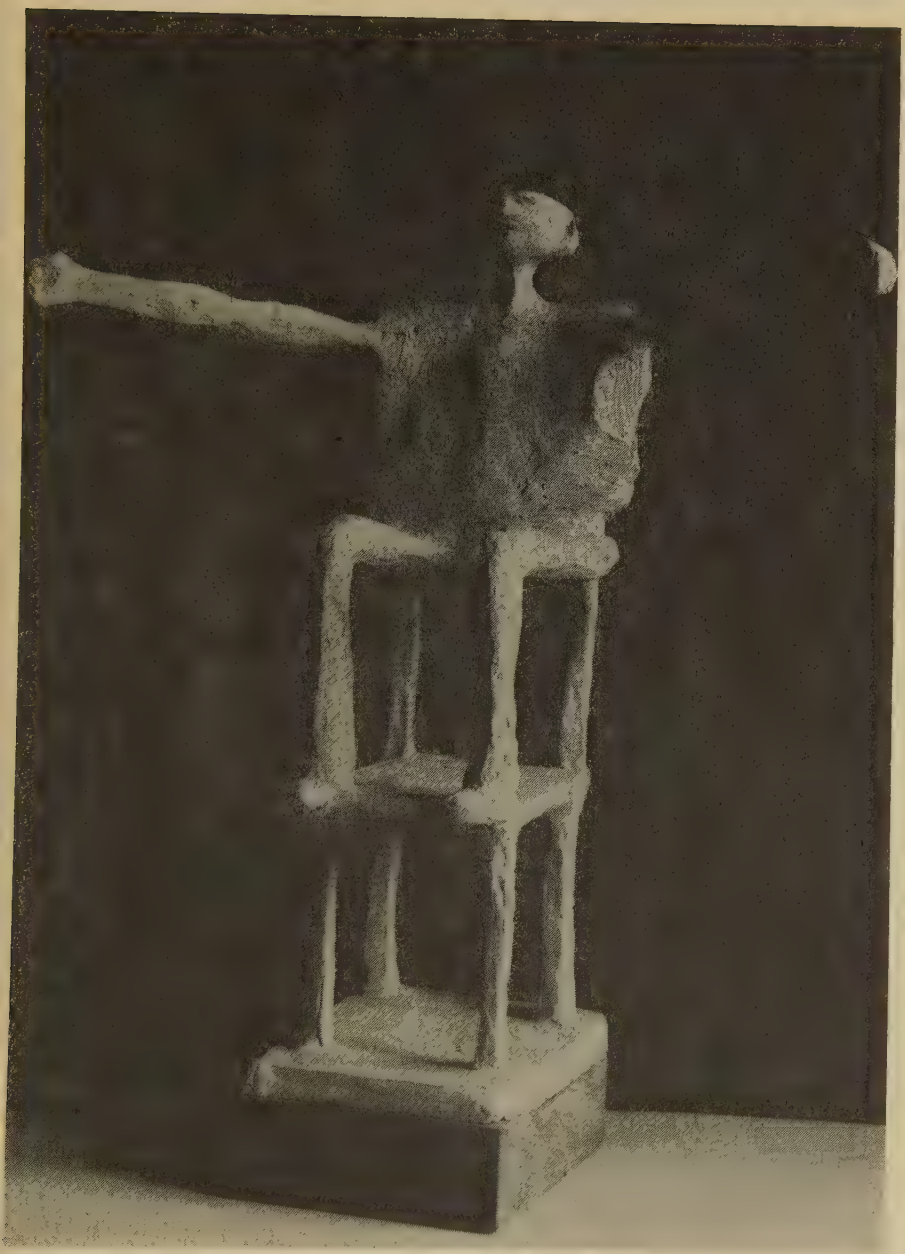

ben töltenek el. Nyilvánvaló, hogy kiábrándultságot, cinizmust szülhet az az idő, amit olyan munkahelyen kénytelenek eltölteni a fiatalok, ahol nem kapnak lehetőséget szakképzettségük hasznosítására. Az alábbi idézet tanúsága szerint ez korántsem íróasztal mellett kiagyalt probléma:

„Eddig 18 pályázat útján elhelyezkedett pályakezdő (jogász) jelezte, hogy állást szeretne változtatni. Ezek többsége vállalatoknál helyezkedett el. Azért akarnak más munkahelyet keresni, mert úgy érzik, hogy jelenlegi munkahelyükön nincs szükség munkájukra, mert eddig szakmájukba vágó feladatokat nem kaptak. Az eddigi tapasztalatok alapján arra, hogy állást változtassanak, reális lehetőség nem volt. Az 1/1978. IM. sz. rendelet rájuk vonatkozó szabályai teljesen lehetetlenné teszik, hogy 3 éven belül új munkahelyet találjanak."[9]

A pályakezdők fluktuációjának megnehezítése még szűken értelmezett munkaerő-gazdálkodási szempontok miatt sem célravezető. (Kinek áll ma érdekében, hogy fiatal szakemberek ott dolgozzanak, ahol semmi szükség sincs rájuk?) Ha munkaerő-gazdálkodás szempontjain túl azt is figyelembe vesszük, hogy a most munkába álló szakemberek sorsa az értelmiség újratermelődése szempontjából is fontos lehet, többszörösen is megkérdőjelezhetőek azok az intézkedések, melyek adminisztratív rendszabályokkal akarnak gátat vetni a pályakezdők munkahely-változtatásának (megakadályozva ezáltal az egészséges fluktuációt is).

Nemcsak az róható fel az irányított elhelyezkedési rendszer hiányosságául, hogy az új rendeletek nem késztették kellőképpen a munkáltatókat és a központi irányító szerveket arra, hogy kedvező egzisztenciális feltételek (magas bérek, megfelelő lakás lehetőségek) megteremtésével ösztönözzék a pályakezdő diplomásokat a kevésbé preferált állások betöltésére, hanem az is, hogy a **rendeletek egyedi intézkedések maradtak, nem illeszkedtek egy olyan fejlesztési koncepcióba, amely a társadalmi szempontból fontos, ugyanakkor alacsony presztízsű értelmiségi szakmák, munkakörök vonzóbbá tételét tűzte volna ki célul.**

Mivel felkészültségem nem teszi lehetővé, hogy részletesen felvázoljam, milyen intézkedésekre lenne szükség egyes munkaerő-hiánnyal küszködő értelmiségi szakterületek „vonzóerejének" megalapozása érdekében, itt csak annak az alapelvnek a leszögezésére szorítkozhatom, hogy az ilyen fejlesztési koncepciók kidolgozásakor az értelmiségiek munkába állását meghatározó feltételek lehető legteljesebb számbavételéből kellene kiindulni. Teljes mértékben egyetértek (más szakmákra is kiterjeszthetőnek tartom) a bölcsészkari KISZ szervezet már idézett elemzésének ama megállapításával, miszerint; „a bölcsész értelmiségek munkavállalás-meghatározó tényezőket a szabályozáskor ne igyekezzünk egymástól elszigetelni (pl. beszéljünk most csak a „szakirányultságról". máskor „csak a szociális helyzetről", megint máskor „csak a hivatástudatról", stb.). Ha így járunk el, az egész szabályozás látszatra egyszerű és „egzakt" – de valójában eleve hatástalan lesz. Ellenkezőleg! Abból induljunk ki, hogy a magasan és speciálisan kvalifikált, társadalmilag nagy hatású szakembereknek konkrét helyzetük van; ugyanannak a pedagógusnak egyrészt szakmai ambíciója, másrészt lakás-gondja, harmadrészt családi kötöttsége van, továbbá hivatásának makacs hagyományai, a neki reálisan konkurens pályáknak jelentős anyagi és presztízsbeli elszívó hatása érvényesül, és még hosszasan folytathatnánk!"[10]

Ahhoz, hogy jobban érzékelhessük, milyen komplex megközelítésmódot és mennyire szerteágazó intézkedéseket igényel egy-egy értelmiségi szakmai presztízsének növelése, érdemes egy kissé hosszasabban is idézni a bölcsészkari KISZ szervezet által megfogalmazott javaslatokat:

„A pályakezdő pedagógusok munkafeltételei terén

1. **A szakmai** fejlődés érdekében:
   - **differenciáltan** biztosítani kell a **szakirányultság és a társadalmi igények jobb összhangját;**
   - növelni kell a hivatását gyakorló pedagógusok munkájának perspektíváját. (Szemléletváltoztatásra, a tudományos munka ösztöndíjrendszerének fejlesztésére – olykor föltámasztására –, időszakos konzultációkra, nagyobb pedagógiai önállóságra, erkölcsi elismerésre, stb. lenne szükség.)
   - országosan különböző mértékben de **előbb- utóbb csökkenteni kell a túlórák számát.** A túlóra csak látszólagos érdeke a pedagógusnak, valójában a bérkiegészítés lehetőségét védik az iskolák. Amilyen mértékben az óraterhelés egyenletesebbé tételére megteremtődnek az anyagi feltételek, olyan mértékben fokozni kell a mozgalmi, pedagógia, tudományos, közművelődési követelményeket.
2. **A szociális helyzet terén:**
   már a megyék meglévő erőforrásainak átcsoportosításával is **minőségi ugrás állhat be a pedagógusok** (és a népművelők stb.) **lakásviszonyában.** El kell érni – már közeli célként – **legalább egy, független, csendes dolgozószoba** (és higénikus járulékos helységek) biztosítását az iskola (kultúrcentrum stb.) közelében.
   - **komplexen vizsgálni kel ezenkívül**
     a letelepedés, a munkabér, az utazás, a család- és nőkérdés bonyolult hatásrendszerét.

   Enélkül sem a tartós és kiegyensúlyozott pedagógiai munka, sem a végleges letelepedés, sem a nem-pedagógus állások elszívó hatásának közömbösítése nem járhat átütő sikerrel.
3. **Együtt az előző kettővel:**
   rugalmas és találékony, központilag is kezdeményezett, bátorított és ha kell, fedezett **speciális (kiegészítő) kedvezmények** kifejlesztésére lenne szükség.
   - amelyekkel párhuzamosan (cserébe) reálisan követelni is lehetne;
   - és amelyek viszonylag kisebb többlet-ráfordítással
     - éppen a pedagógus politikai aktivizálását, horizontja tágulását, kultúrája mélyülését fokoznák céltudatosan;
     - ez másrészt a társadalmi gondoskodást érzékeltetné, népszerű, presztízsnövelő hatása lenne.

   Csak hevenyészett összeállításként:
   - könyvvásárlási kedvezmény;
   - hosszútávú, nagymennyiségű szakkönyv kölcsönzés (körzeti bázisokra támaszkodva);
   - szak- és társadalmi-politikai sajtóelőfizetési kedvezmények;
   - színház-, mozi-, hangverseny-, tudományos-, közművelődési-, pedagógiai-, ifjúsági mozgalmi, társadalmi-politikai eseményekre tájékoztatásbeli, utazási, szállás- és árkedvezmények;

– az illetékes (szűkebb- és tágabb) körzet általános társadalmai életéről szervezett, rendszeres, magasszintű, és házhoz jövő tájékoztatás pártszervek, tanácsok, pedagógus szakszervezetek, stb. részéről . . ."[11]

Irányítás vaktában

A pályázati rendszerrel kapcsolatos általánosabb, elvi problémákon túl, feltétlenül beszélni kell arról is, hogy az új rendeletek bevezetését követően – noha hivatalosan új, **irányítottabb** elhelyezkedési rendszernek nevezték a pályázati rendszert – igen sok bírálat fogalmazódott meg a központi szervek irányító-munkájával kapcsolatban. A bírálatok lényege abban összegezhető, hogy **az elhelyezkedéseket szabályozó intézkedések kidolgozói nem rendelkeztek eléggé differenciált képpel azoknak a szakterületeknek a problémáiról, amelyekre kiterjedt az új rendeletek hatálya.** Megfelelő színvonalú elemző munka hiányában a pályázati rendszer keretein belül **egymásnak ellentmondó intézkedések születtek, a jogszabályok egyes paragrafusait egyszerűen nem lehetett végrehajtani, a nem eléggé átgondolt szabályozás sok többletmunkát, felesleges bonyodalmakat szült.**

A pályázati rendszer első évében láthatóvá vált ellentmondások egyrészét a jogszabályok módosításával, az irányítómunka szervezetebbé válásával sikerült feloldani. Ha igaz is, hogy 1978-ban már zökkenőmentesebben zajlottak le az elhelyezkedések, mégsem tartjuk feleslegesnek ezeknek a kérdéseknek boncolgatását, mert:

1. egyes kérdéseket továbbra sem sikerült megnyugtató módon rendezni.
2. az irányítómunka terén tapasztalt fogyatékosságok elemzése hozzájárulhat ahhoz, hogy a jövőben hasonló természetű hibák ne fordulhassanak elő.

Már csak azért is figyelmet érdemelnek ezek a kérdések, mert olyan intézkedések esetében, amelyek jelentős, esetenként meghatározó szerepet játszanak abban, hogy miként alakul diplomás fiatalok tízezreinek további pályája, életútja, semmiképp sem szabadna előfordulni, hogy a minisztériumok megfelelő előkészítés nélkül szabályozzanak ilyen súlyú kérdéseket.

A következőkben az irányítómunka terén tapasztalt hiányosságokat elsősorban a pedagógusok elhelyezkedésével kapcsolatos problémákon szemléltetjük. Ezt főként az indokolja, hogy erről a területről a legtöbb információt összegyűjteni. A megfelelő mélységű elemző, illetve döntéselőkészítő munka hiánya a következőkkel bizonyítható:

Egyrészt az új pályázati rendszer bevezetésekor a szakterület irányítói nem számoltak kellőképpen a **munkahelyi érdekviszonyokkal.** Hiába volt jelentős, papíron is kimutatható pedagógushiány egyes településeken, illetve iskolákban, **a tantestületeken belüli érdekviszonyok gyakran megakadályozzák az üres állások betöltését.** (Mivel a túlórák jelentős jövedelem-kiegészítési lehetőséget jelentenek a pedagógusok számára, sok igazgató nem merte vállalni a pályakezdők alkalmazásával együttjáró feszültségeket.) A túlórázás miatt betöltetlenül maradt állások problémája különösen nagy gondot jelentett a frissen végzett középiskolai tanárok elhelyezése szempontjából, mivel mint ezt nemsokára látni fogjuk, a végzősök jelentős részének – szakpárosításuk miatt –

abszolút álláshiánnyal kellett szembenézniük. Mivel a nagymértékű túlórázásnak nemcsak a pedagógushiány az oka, hanem az is, hogy a tanárok jövedelme alacsonyabb a más értelmiségi pályákon elérhető jövedelmeknél, igen valószínű, hogy újabb adminisztratív intézkedésekkel (például a túlórázás adminisztratív korlátozásával) nem lehetne megoldani a betöltetlenül maradt állások ügyét. Nyilvánvaló, hogy ehhez hasonló radikális megoldásoknak csak akkor lenne létjogosultságuk, ha az 1977. évinél is nagyobb mértékű újabb béremelésre kerülhetne sor. Addig is, amíg hiányoznak az ehhez szükséges anyagi feltételek, meg kellene vizsgálni, hogy vannak-e olyan áthidaló megoldások, amelyek a pályán lévő pedagógusok bérszínvonalának csökkenése nélkül tehetnék érdekeltté az iskolákat az üres állások betöltésében.

Másrészt az elhelyezkedésk új rendjének kidolgozásakor az illetékesek **a különböző pedagógusképző intézmények sajátosságait sem vették kellőképpen figyelembe.** Nem tisztázták például, hogy a vegyes szakpárosítású – egyik szakja szerint a tanár, a másik szakja szerint bölcsész hallgatóknak hogyan kell pályázniuk. A vegyes szakpárosítású hallgatók ennek következtében sokáig teljes bizonytalanságban voltak, nem tudták, hogy kötelező-e számukra a tanárként való elhelyezkedés. A tanár szakosok nem pedagógus pályákon történő elhelyezkedése körüli bizonytalanság egyébként annak a szemléletnek a tovább éléséről tanúskodik, amely még a túlképzés ellenére is nehezen tolerálja, hogy a formailag tanár végzettségű bölcsész szakemberek olyan, társadalmi szempontból fontos munkakörökben (kiadóknál, tömegkommunikációs intézményeknél, társadalmi és politikai szervezeteknél, stb.) helyezkedjenek el, amelyekre jelenleg egyetlen felsőoktatási intézmény sem képez.

Harmadrészt megfelelő előkészítő munka hiányára vall az **új elhelyezkedési rendszer rossz ütemezése is.** Az Oktatási Minisztérium egyik elemzése is elismerte, hogy korrekcióra szorul az 1977-ben kipróbált pályázási szisztéma:

„A pályázati felhívások közzététele a képzési idő befejezése előtt 6 hónappal korainak bizonyult. Az álláshely kiírásához ebben az időszakban a munkáltatók még nem rendelkeznek elegendő megbízható információval. A pályakezdőknél a vizsgaidőszak, szakmai gyakorlat, tanulmányi szünet, stb. megnehezítette a fiatalok tájékozódását, és a felsőoktatási intézmények munkáját is. Különösen nagy gondot jelentett ez a közoktatás területén, mivel a működő pedagógusok pályázati eljárása nem előzhette meg a pályakezdőkét, az így üresen maradt álláshelyeket nem lehetett a pályakezdők részére meghirdetni."[12] Természetes, hogy egy új rendelet bevezetésekor nem lehet hajszálpontosan kiszámítani az intézkedés összes várható következményét: Így elvben az oktatási tárca illetékesei sem marasztalhatók el pusztán azért, mert korrekcióra szorult az eredeti intézkedés. Az is nyilvánvaló azonban, hogy ez az elv nem érvényes olyan esetekben, amikor az intézkedések várható következményeit minden különösebb nehézség nélkül fel lehet mérni. **Ha az intézkedések kidolgozói a felsőoktatási intézmények, a végzősök illetve a munkáltatók szempontjából is végiggondolják a rendelkezéseket, netán be is vonják az érintetteket a jogszabályok kidolgozásába, könnyen ki lehetett volna küszöbölni az ilyen elemi hibákat.**

Negyedrészt az előzetes elemzőmunka hiányáról tanúskodik az a tény is, hogy a rendeletek kidolgozói **nem számoltak egy sor olyan tényezővel (családi állapot, származási hely, lakáshelyzet), amelyek alapvetően meghatározzák azt, hogy a végzős hallgatók hol vállalnak munkát.** Csak menet közben, a szabályozás nyomán támadt feszültségek

hatására születtek olyan döntések, amelyek már figyelembe vették az említett tényezőket. Így például az ELTE végzőseire vonatkozó 1977-es miniszteri döntés – a végzős hallgatók Budapesthez kötöttségére való tekintettel – lehetővé tette a szerződéses munkavállalást és a pályakezdő pedagógusoknak nem-pedagógus állásban való foglalkoztatását, tovább engedélyezte a házasok pályázási kényszerének feloldását."[13] A munkábaállást befolyásoló területi és demográfiai tényezők jelentőségének **utólagos** felismeréséről tanúskodik a már idézett OM jelentés is: „Bebizonyosodott, hogy a meghirdethető állások számának területi meghatározásánál nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyes megyékből beiskolázott végzősök számát. Számolni szükséges továbbá – a női hallgatók nagy számából adódóan – a nem kis arányt képviselő házasokkal is. A házaspárok, házasok munkavállalását sok esetben csak pályázati eljáráson kívül lehetett elrendezni."[14]

Ötödrészt az irányítómunka hiányosságai között kell megemlíteni azt is, hogy az elhelyezkedéseket szabályozó rendelet megalkotói **rendkívül munkaigényes pályázati szisztémát** dolgoztak ki, amely a felügyeletet gyakorló minisztériumokra és a felsőoktatási intézményekre egyaránt nagy terheket rótt. **A pályázati felhívások engedélyezése és a felmentések elbírálása egyedi ügyekkel kapcsolatos minisztériális döntések egész sorát tette szükségessé – gyakran még olyan esetben is amikor a főhatóság eleve nem rendelkezhetett elegendő információval.** A pályázati rendszer bevezetése nyomán az egyetemekre, főiskolákra is egy sor olyan feladat hárult, amelyek végrehajtásához nem voltak meg a személyi feltételek. Ugyanakkor az igen aprólékosan szabályozott új pályázati rendszer hatékonyságát – és egyben tekintélyét is – nagymértékben csökkentette az a tény, hogy a sok kötöttség ellenére **viszonylag könnyen meg lehet találni a „kiskapukat"**. „Bevált módszer volt a pályázati kötöttségek megkerülésére a **felmentés** elérése. Felmentést a hatályos szabályok szerint akkor lehet kapni, ha a hallgató mindkét fordulóban sikertelenül pályázott. A pályázatok meghiúsulását könnyen el lehet érni. Ki kell választani három-három olyan pályázati felhívást, amely biztos elutasítással jár. Így pl. a fogorvosi karon 1978-ban az első fordulóban 37 fő helyezkedett el (45,6 %). A második fordulóban 39 fő pályázott összesen 13 állásra. Ebből 3 helyre 27–31 pályázat jutott."[15]

Hatodrészt az új pályázati rendszer differenciálatlansága különösen szembeszökő a középiskolai tanárok elhelyezkedésével kapcsolatos problémák tükrében. Az elhelyezkedések rendjét szabályozó rendelet az 1976/77-es tanévben a középiskolai tanári állások meghirdetését is minisztériumi engedélyhez kötötten, noha azokból a statisztikákból, amelyek évről-évre szakpárosítás szerinti bontásban közlik az egyetemekről kikerülő tanárok illetve a középiskolai tanárhiány összetételét, előre lehetett volna látni, hogy **bizonyos szakpárosítások esetében nem tanárhiányról, hanem inkább abszolút álláshiányról kellene beszélni.** A középiskolai állásokban mutatkozó hiányt az Oktatásügyi Minisztérium által kibocsátott 1977-es pályázati füzet általános iskolai és kollégiumi nevelő tanári állások meghirdetésével próbálta enyhíteni. Noha ez a lépés egyébként is igen vitatható (hisz **pusztán gazdasági szempontból sem tekinthető egészségesnek, ha a szakképzett munkaerőt képzettségi szintjénél alacsonyabb munkakörben foglalkoztatják, és akkor még nem is beszéltünk az „alulfoglalkoztatottság" nehezen mérhető, de nem kevésbé káros emberi következményeiről** az álláskínálat mesterséges felduzzasztása ellenére sem sikerült elegendő állást meghirdetni.

Az összesített adatok látszólag kedvező képet mutattak (1977-ben 1033 végzős középiskolai tanárra 1309 állás jutott, azaz az álláskínálat 126,3 %-os volt) az állások szakonkénti megoszlása azonban igen kedvezőtlen volt. Az ELTE TTK-n egyes nagy létszámú tanár szakokon (kémia-fizika, biológia-kémia, földrajz-történelem) az álláskínálat jóval alacsonyabb volt a végzősök számánál. Az ELTE BTK KISZ vezetősége által készített elemzés szerint a helyzet a bölcsészkarokon sem volt jobb e tekintetben: „Az álláshiány méretét a következő adatokkal jellemeztük az I. forduló után: az ELTE BTK-án végzők száma kiegészül a két vidéki bölcsészkar azonos szakpárjain végzőkkel. A 436 pályázóra így 239 álláskínálat jut. 78 féle szakpárosításból hiány van. 70 kategóriában (!!), éppen egybeesik a kereslet és a kínálat egy esetben, állástöbblet van 7 kategóriában. Sajnos a helyzet a később meghirdetett állásokkal sem javult számottevően."[16]

A mennyiségi és a minőségi szempontból egyaránt igen kedvezőtlen álláskínálat ellentmondásos helyzetet teremtett. Azok a végzősök akik megfelelő állás hiányában, illetve a munkavállalásban jelentős szerepet játszó egyéni körülmények (lakáshelyzet, családi állapot stb.) miatt nem tudtak (vagy nem akartak) elhelyezkedni, formális pályázatokat adtak be, majd a miniszteri felmentés birtokában egyéni úton (munkáltatók és tanácsok felkeresésével, tanárok, ismerősök stb. segítségével) helyezkedtek el. Talán nem szükséges külön részletezni, milyen **demoralizáló hatású volt a formális pályázási kényszer.**

Mivel a hallgatók lakáshelyzete, családi állapota és más adottságok alapján nemigen lehetett reálisan számítani arra, hogy a végzősök minden üres vidéki álláshelyet betöltenek, az illetékeseknek feltétlenül mérlegelni kellett volna azt, hogy a viszonylag kedvezőbb álláshirdetések korlátozása nem jár-e nem kívánatos mellékhatásokkal. például azzal, hogy a pályakezdők kedvezőtlenebb állásokat továbbra is üresen hagyva olyan állást keresnek maguknak, amelyekben nem tudják maximálisan hasznosítani képzettségüket (idegennyelvű levelezőként elhelyezkedő bölcsészek stb.). A pályaelhagyás megelőzése a pedagóguspályák esetében különösen fontos feladat lett volna, mert a „szakma" kisebb presztízse, megbecsültsége miatt a más szakterületekre került pedagógusokat később – mikor a demográfiai hullám tetőzése vagy az oktatás színvonalát emelő intézkedések (pl. a fakultatív oktatás bevezetése vagy a nyelvoktatásnak fejlesztése) miatt égető szükség lesz maghatározott képzettségű pedagógusokra – nehéz lesz visszacsábítani.

Az 1977. évi pályázatok tapasztalatai nyomán az illetékesek azt a következtetést vonták le, hogy a középiskolai tanárok esetében nem kell a továbbiakban központilag korlátozni az álláshirdetéseket. Ez a módosítás azonban nem bizonyult hatékony megoldásnak, mivel az intézkedés nyomán nem csökkent az álláshiány, hanem inkább nőtt. 1978-ban 1129 végzősre összesen 973 állás jutott, azaz az álláskínálat 83 %-os volt, az 1979-es pályázati füzetek vázlatos áttekintése alapján úgy tűnik, hogy az álláskínálat sok szak esetében továbbra is igen rossz. Mivel magyarázható az, hogy **tovább romlottak a középiskolai tanárok elhelyezkedési lehetőségei?**

Feltehetően azzal, hogy 1977-ben az álláshirdetések bizonyos korlátozását ellensúlyozhatta az, hogy a Minisztérium – a keretgazdálkodásból fakadó fokozott felelősségtől ösztönözve – erőfeszítéseket tett azért, hogy a hátrányos helyzetű területeken lévő iskolák valamint a tanári képzettségű diplomásokat foglalkoztató kulturális intézmények nagyobb számban hirdessenk meg állásokat. A keretgazdálkodás feloldása után már nem

korlátozta semmi a középiskolákat abban, hogy állásokat hirdessenek meg, ugyanakkor viszont nem is lépett be új tényező, amely erre ösztönözte volna őket (lásd például a túlórákról mondottakat). Az álláskínálat csökkenésében az is szerepet játszott, hogy azok a kulturális intézmények, amelyek középiskolai tanárokat is alkalmaznak, az előző évinél kisebb számban hirdettek meg állásokat. Kérdés azonban, hogy helyes-e a végzős középiskolai tanárok elhelyezkedési gondjainak megoldásakor döntően ezekre a nehezen tervezhető munkáltatói igényekre támaszkodni? Nem érdeke-e az oktatási tárcának, hogy a tanári pályához kedvet érző végzős középiskolai tanárok – akár új állások központi alapból történő finanszírozása révén – a pedagógus pályán helyezkedjenek el (lehetőleg szakképzettségük szintjének megfelelő állásokban?).

A pályázati rendszer kidolgozásával kapcsolatos hiányosságok, fogyatékosságok felsorolását még tovább folytathatnánk. Valószínű azonban, hogy ez nem változtatna tanulmányunk végső konkluzióján.

Aki azt várná, hogy ezekután részletes javaslatot teszünk a pályázati rendszer átalakítására csalódni fog. Több ok miatt sem állhatunk elő egy kész megoldással, általános érvényű recepttel. Mindenekelőtt azért nem, mert szerintünk ebben az egyéni, területi, össztársadalmi érdekeket egyaránt érintő ügyben előremutató megoldás csak kollektív (azaz az érdekeltek, ill. képviselőik részvételével lezajló) érdekegyeztetés eredményeként születhet meg. Mivel jelenleg még az elhelyezkedés mechanizmusáról is csak keveset tudunk (lásd az adatgyűjtés hiányosságairól korábban írottakat), most az egyik legfontosabb feladat a végzősök elhelyezkedésének tudományos vizsgálata.

Az adatgyűjtés szükségességéből nem következik az, hogy az elhamarkodottan bevezetett pályázati rendszert változatlanul fenn kellene tartani, amíg nem készül alapos felmérés a végzősök munkábaállásáról. Így például már most radikálisan egyszerűsíteni kellene az elhelyezkedés mechanizmusát, kiiktatva minden bürokratikus elemet ebből a folyamatból (a munkáltatók önállósága miatt értelmetlen egyetemi rangsorolást, a formális pályázási kötelezettségeket, a pályázati rendszeren kívüli elhelyezkedéshez szükséges felmentések rendszerét, stb.) Ugyanilyen fontos lenne a pályakezdők mobilitását meggátló intézkedések feloldása.

A beépített kétes hatású kényszerítő eszközök kiiktatása nyomán a pályázati rendszernek az maradna az egyetlen funkciója, hogy a végzősök, a munkáltatók, a felsőoktatási intézmények, továbbá az állami és társadalmi szervek minden évben hozzávetőlegesen teljes képet kapjanak arról, hogy milyen az álláskínálat a különböző szellemi pályákon. Ugyanakkor látnunk kell azt is, hogy bizonyos fluktuációs mozgások (előre nem látható munkahelyváltoztatások, gyes, váratlan nyugdíjazások, leszázalékolások, stb.) miatt a jelenleginél sokkal fejlettebb információs rendszer révén sem kaphatunk teljes képet a teljes álláskínálatról.

A kényszerítő eszközök alkalmazásáról való lemondást persze nem feltétlenül kell úgy értelmezni, hogy az elhelyezkedések megkönnyítésével egy időben érvényüket vesztenék azok a célok, amelyek a pályázati rendszer bevezetését indokolták. Inkább arról van szó, hogy a részben hatástalan, részben káros mellékhatásokkal együtt járó adminisztratív szabályozás helyett egy olyan ösztönzőrendszert kellene kiépíteni amelynek hatására több végzős vállalkozna a kevésbé előnyös munkahelyek betöltésére.

Természetesen e téren semmiképpen sem lehet látványos, gyors eredményekre számítani, hisz valójában a **településhálózatban ill. a szakmai, munkaköri hierarchiában elfog-**

lalt helyhez kapcsolódó hátrányok csökkentéséről illetve kompenzálásáról van szó. A feladat nagysága, a több évtizedes távlatok persze nem adnak felmentést olyan taktikák, cselekvési tervek kidolgozása és fokozatos megvalósítása alól, amelyek révén hosszabb távon csökkenhetnének a különböző pályákhoz, illetve munkakörhöz, településekhez kapcsolódó hátrányok. A fent említett hátrányok csökkentésén túl az oktatási rendszeren belül is szükség lenne olyan változtatásokra, amelyek elősegíthetnék, hogy az egyéni és az össztársadalmi érdekekkel összhangban helyezkedjenek el a végzős hallgatók. Így például a jövőben gondosabban kell **telepíteni** az új felsőoktatási intézményeket, megemlíthetjük még a kollégiumi hálózat bővítését a társadalmi ösztöndíjak számának növelését, a nagyobb szakmai mobilitást elősegítő konvertábilis képzési módok elterjesztését. A társadalmi szempontból fontos munkakörök betöltésére jobban ösztönözhetne az oktatás, ha a képzés során a hallgatók közelebbi kapcsolatba kerülnének leendő szakmájukkal, és megismerhetnék az egyes pályákon kínálkozó szakmai lehetőségeket.

A fiatal szakemberekkel szembeni társadalmi igények szorosan összefüggnek a gazdasági helyzet alakulásával, illetve a társadalmi fejlődés dinamikájával. Nyilvánvalóan **egész más hatékonysággal használja ki a fiatal szakemberek szellemi tőkéjét egy stagnáló vagy csupán extenzív fejlesztési eszközökhöz folyamodó, innovációkra képtelen gazdaság, és az, amelyben alapvető követelmény a hatékonyság, a piaci változásokhoz való rugalmas alkalmazkodás.** Konjunkturális tényezők is nagy szerepet játszanak a fiatal diplomások foglalkoztatásában. A tudományos intézetekben elrendelt létszámstop, illetve létszámcsökkentések és a gazdasági növekedés lelassulása között egyenes összefüggés van. Ha nem is ilyen közvetlen a kapcsolat a tanári illetve a kulturális intézményekben meghirdetett állások esetében, valószínű, hogy az álláskínálat rosszabbodása részben gazdasági okokra is visszavezethető. A humán szakmák és a tanári pályák lehetőségeit megszabja az is, hogy országos és helyi szinten hogyan változnak a kultúra az oktatás jelentőségéről alkotott nézetek, és hogy ezeket milyen hatékonyan képviselik a fejlesztési eszközök elosztásáról folytatott viták során. Valószínű, hogy azokban az időszakokban, amikor nyíltabbá válnak az érdekkonfliktusok, szélesedik azoknak a köre, akik bekapcsolódhatnak a döntések meghozásába, megnövekszik a társadalmi viszonyok elemzésére, részérdekek kidolgozására képes értelmiségiek iránti társadalmi igény is. Az oktatáspolitikai koncepciók kidolgozatlansága, és a rögtönzésszerű igazgatási módszerek is szerepet játszottak abban, hogy a hetvenes években tovább csökkent hazánkban a pedagógus pálya megbecsültsége, és számos intézménytípusban az oktatás színvonala. Mindez természetesen hatást gyakorolt a pedagóguspálya összetételére is.

Elemzésünk végére kívánkozik az a megjegyzés, hogy a végzős hallgatók munkábaállása körüli problémákon túl azért is tanúságos lehet a pályázati rendszer tanulmányozása, mert ez az ügy amolyan anatómiai „beteg lóként" példázza, milyen káros mellékhatások tömegével járhat együtt **egy olyan államigazgatási aktus** (itt az elhelyezkedések szabályozása), **amelyet előkészítetlenül az érdekeltek megkérdezése, érdemi bevonása nélkül vezetnek be az illetékesek**, akik helyzetüknél, érdekviszonyaiknál fogva sok esetben szükségszerűen egyoldalú álláspontot képviselnek.

[1] A recentralizációs jelenségekről lásd Laky Teréz cikkét: „A recentralizálás rejtett mechanizmusai" *Valóság*, 1980/2.

[2] Győry László: „Irányított elhelyezkedés, tervszerű pedagógus-utánpótlás" *Köznevelés*, 1978. nov. 11.

[3] Papp Zoltánné: „Hogyan gazdálkodunk a pedagógus munkaerővel?" *Köznevelés*, 1978. dec. 15.

[4] *Jelentés az Állami Ifjúsági Bizottság részére a felsőoktatási intézmények nappali tagozatán végzett pályakezdő szakemberek elhelyezkedésének tapasztalatairól, a további feladatokról* 1977. szept. 22.

[5] u.o.

[6] *Az új, irányítottabb pályázati elhelyezkedési rendszer tapasztalatai az „I. szakasz" pályázásának lezárulása (1977. febr. 15.) után az ELTE BTK-n* 27. oldal.

[7] A Fővárosi Tanács a budapesti tanítóhiány enyhítése érdekében a vidéken végzett, Pesten munkát vállaló tanítónők számára korszerű szálló („Pedagógus Hiltont") létesített.

[8] *Útmutató a pályakezdő pedagógusok munkába állásával kapcsolatos feladatok végrehajtásához (Melléklet a 46.634/1977. II. sz. ügyiratho)* OM Terv és Pénzügyi Főosztály, 1978. jan. 5.

[9] *Az ELTE Állam és Jogtudományi Kar dékánjának jelentése a pályázati rendszer tapasztalatairól* 1978.

[10] *Az új, irányítottabb pályázati elhelyezkedési rendszer tapasztalatai az „I. szakasz" pályázásának lezárulása (1977. febr. 15) után az ELTE BTK-n* 36. oldal.

[11] id. mű. 38–39. oldal.

[12] *Jelentés az Állami Ifjúsági Bizottság részére a felsőoktatási intézmények nappali tagozatán végzett pályakezdő szakemberek elhelyezkedésének tapasztalatairól, a további feladatokról* 1977. szept., 5. oldal.

[13] *A pályázati rendszer tapasztalatai a Bölcsészkaron, az ELTE BTK KISZ vezetőségének második elemzése*, 1978. 1. oldal.

[14] *Jelentés az Állami Ifjúsági Bizottság részére . . .* 1977. szept., 5. oldal.

[15] Gara István–Komlós János: *A munkaügyi igazgatás, munkaerő-gazdálkodás főbb jogintézményei* (Kézirat) 26. oldal.

[16] *A pályázati rendszer tapasztalatai a Bölcsészkaron . . .* 1978. 4. oldal.

* A Minisztertanács 1980 decemberében az írásban említett rendeletet módosította, ez azonban az írást nem cáfolja, hanem alátámasztja.

Kozák Gyula

KORNAI JÁNOS: A HIÁNY

„A jelen munka az első kísérlet arra, hogy **összefoglalóan** áttekintse a hiány közgazdasági problémáit . . . munkám nem irányul a szocialista gazdaság **általános** elméletének kidolgozására" – írja Kornai János *A hiány* című (KJK, 1980) könyvének bevezetésében. Ez egyrészt szakmai behatárolás, másrészt területi, amennyiben hangsúlyozottan csak a kelet-európai szocialista országokkal foglalkozik (Jugoszlávia nélkül), így nem vonja be vizsgálódási körébe a Szovjetuniót és a nem európai szocialista országokat. (Ezen belül sem tárgyalja azonban például a külkereskedelmet.)

Ahhoz, hogy *A hiány* megszülethessen rálátásra, távlatra volt szüksége Kornainak, s ezt a távlatot egy svéd meghívás biztosította; 1500 km-re Budapesttől, egy merőben más világból szemlélve jöhetett létre ez a 600 nagy könyvoldalnyi mű, számos magyar kolléga, barát és tanítvány aktív közreműködésével.

„Éppen ez az egyik célom: kimondani olyan gondolatokat, amelyek sokak fejében megfordultak már; amelyek benne vannak a levegőben. Mégpedig úgy szeretném kimondani, hogy ezek a gondolatok logikailag összefüggő rendszerré álljanak össze, szintézist alkossanak." Az 1968. évi reform után mind a közgazdaságtan, mind a szociológia képviselőiben megszületett annak az igénye, hogy interdiszciplinárisan közelítsenek bizonyos gazdasági jelenségekhez, s mindez annak a fölismerésnek volt köszönhető, hogy a különböző szintű gazdasági döntések és gazdasági folyamatok nemcsak tisztán közgazdasági paraméterekkel jellemezhetők, azokban jelentős mértékben a szociológia (politológiai, pszichológia) nyelvén megfogalmazható értelmező tényezők is jelen vannak.

A gazdasági vezetők döntései mögött rejlő motívumokat kísérelte meg megismerni a hetvenes évek elején az a vizsgálat, amelyet a Gazdaságkutató Intézet finanszírozott, s amely kutatás a szociológia felől közelített a közgazdaságtan felé, de volt számos példa az ellenirányú mozgásra is, amikor közgazdászok építették be kutatásaikba a szociológia módszereit. Ezek közül Tardos Márton, Laky Teréz kutatásait, Bauer Tamás elemzéseit lehet kiemelni. Nyilvánvaló, hogy Kornai szemléletét ezek az előzmények is formálták, befolyásolták. A korábbi eredmények egységes rendszerré rendezése, a hiányzó lyukak betömése pedig arra kényszerítették a szerzőt, hogy az ökonometriától eltávolodva, egyetlen rendező elv, a hiány mentén rendezve írja meg a szocializmus (mint erőforráskorlátos gazdasági rendszer) közgazdasági problémáit. Éppen azért korszakos Kornai műve, mert az sikerült neki, ami csak kevés szaktudósnak: egyrészt tanítványaitól, fiatalabb munkatársaitól is tanult, másrészt alkotó módon fölhasználta a társtudományok (a szociológia, szociálpszichológia, pszichológia) eredményeit. S nem csak az eredményeket építette bele munkájába, hanem a mű egész szemléletén következetesen végigvonul az interdiszciplinaritás, a legortodoxabbnak tűnő közgazdasági kategóriával kapcsolatban is megtalálja Kornai a hidat a „társadalmi"-hoz (szociológiai értelemben) vagy éppen az „egyénihez, személyeshez" (pszichológiai értelemben). S ezzel nem gyengíti, de éppen erősíti közgazdasági mondandóját.

Nemcsak tavlatosabb a dolgozat, egy szokásos „szakszargonban" megírt tanulmánynál, de az emberszabású arányok, a pontos tagolás, az esztétikus megformálás lehetővé teszi az olvasónak a helyettesítést, az empatikus korelátost, az élményszerűséget.

Amióta Kornai János könyvéből megtanultam a hiánytól értelmentesen gondolkodni, s megtudtam, hogy a szocialista gazdaság oly sok jelensége (majd mindegyik) e kategória segítségével értelmezhetővé, magyarázhatóvá válik, másképpen élem meg saját fogyasztói szerepemet is. Kornai igazolását látom, amikor a vásárláskor magammal vitt cédulám tíz tétele közül csak hármat tudok beszerezni, másik kettőnél kényszerhelyettesítést végzek, a további öt esetben pedig beállok a (jelképes) sorba, várakozom, hogy talán majd a legközelebbi vásárlásomkor sikerül a most nem kapható árukból is valamit beszereznem. Tudom, hogy kemény a költségvetési korlátom, s inkább elköltetlenül hagyom a pénzemet, mintsem kényszerköltésbe bocsátkoznék. Ilyenkor felül emelkedem csokott partikularitásomon és Kornai hiány-elméletének újabb bizonyítékát fedezem fel a magam esetében. Mikent akkor is, ha az általában hiányzó, de éppen kapható Venus naprafogó-olajból a reális szükségletemet meghaladó mennyiséget vásárolok (ismétlem: kemény költségvetési korlátom ellenére!), sejtven, hogy az olaj rám fog avasodni, s ki kell majd dobnom, s tudván, hogy ezzel a magatartásommal csak fokozom az amúgyis meglévő hiányt. Tartalékolok mégis, mert nem különbözöm attól a vállalati vezetőtől, aki szintén ezt teszi, hol munkaerővel, hol anyaggal, hol végtermékkel, mert ha nem is tudja amit Kornai, de praxisa alapján teszi, mert mást nem tehet – ha mást tenne, önmaga (vállalata) ellen cselekedne. S ha én kisebben belemegyek a hiány szülte csapdába, holott a bölcsek köve már a birtokomban van, akkor miért ne menne bele a középszintű vezető, az anyagbeszerző, vagy akár a tárcaszintű irányító, aki szintén ezt az életet éli meg nap, mint nap.

A hiány úgy válik Kornai könyvének központi kategóriájává, hogy ahhoz valamennyi közgazdasági kategória illeszkedik, valamennyi a hiány felől értelmeződik. A hiány értelmentes tehát a köznapi értelemtől eltérő módon nincs pejoratív felhangja. „A hiány nem az ország gazdasági elmaradottságának következménye. Van olyan hiánygazdaság, amelyben igen magas az egy főre jutó reálfogyasztás és termelés. És van olyan ország, amelyben igen alacsony az egy főre eső fogyasztás és termelés – és mégis alapjában véve keresletkorlátos rendszer, amelyben a vevők piaca érvényesül. Nem csak oksági kapcsolat nem áll fenn, de nincsen arvaltás a következményeket illetően sem. A vevők piacán élő szegényt, aki üres zsebbel áll a tele kirakat előtt, nem vigasztalja az a tudat: ha pénze lenne bármit megkaphatna, amit csak kíván. S megfordítva: a hiánygazdaság fogyasztóját, akit órákat töltött sorban-állással, keresgéléssel, aktível gorombáskodott az eladó, vagy aki esetleg évek óta vár valami kiutalásra, nem nyugtatja meg az a felismerés, hogy reálfogyasztása évről-évre emelkedik."

Gondolatmenetének lényegét definíciószerűen összegzi a záró fejezetben: „ . . . meghatározott társadalmi viszonyok, intézményi adottságok meghatározott magatartási formákat, gazdasági szabályosságokat, normákat szülnek. Ezeket nem lehet állami elhatározással hatályon kívül helyezni. Nem kormánydöntés, vagy állami terv írta elő, hogy legyen beruházási feszültség, krónikus munkaerőhiány, árréshajtó tendencia és így tovább – és semmilyen kormánydöntés vagy állami terv nem tudja ezeket megszüntetni.

amíg azok a körülmények fennállnak, amelyek állandóan újratermelik e jelenségeket." Ugyanakkor azonban Kornai nem tartja orokérvényűnek a hiány által magyarázható gazdasági (szociológiai, pszichológiai, politológiai) konzekvenciákat, mert „nem megváltozhatatlanok azok az intézményi adottságok, normák, magatartási formák, szabályosságok, amelyek a könyvben leírt jelenségeket létrehozták. Egyebek között éppen az 1968. évi magyarországi reform is példázza, hogy tudatos emberi cselekvés képes ezeken változtatni."

Kornai könyvében nem definiálja a hiányt, maga a könyv a hiány genealógiája, gnoszeológiája és ontológiája. Az olvasónak kell az összefüggések ismeretében a hiányfogalmat megértenie és a társadalmi, gazdasági élet napi praxisában értelmeznie. Hiszen a hiány nem önállóan létező entitás, hanem gazdasági, társadalmi, politikai, történelmi összefüggések eredője, amely minden gazdasági (társadalmi) erőtérben eltérő módon jelenik meg, s implikációi is eltérőek. Kornai az implikációk felől közelít, végigjárja hol szigorúbb, hol kevésbé szigorú megszorításokkal mindazokat a területeket, amelyeken a hiány kifejti, érezteti hatását. Bemutatja hogyan születik, hogyan termelődik újra a hiány milyen hatásai vannak a gazdasági élet különböző területein, milyen védekezési módok alakultak ki a döntésre jogosultak különböző szintjein, s hogy maga a hiány hogyan modifikálja a gazdasági életben végbemenő különféle döntéseket.

Bár a szocialista gazdaság (fentebb közölt megszorításokkal érvényes) egészéről szól, ahol az szükséges, jelzi, hogy az 1968-as reform utáni Magyarországon mennyiben változott a helyzet: továbbá – bár a tőkés (keresletkorlátos) rendszerrel való összehasonlítást következetes végigviteléről lemond, néhány esetben (a jobb megértés érdekében, illetve a „nagy elméletek" kritikáját ilymódon becsempészve) mégis megteszi ezt, mondandója jobb megértése érdekében.

Szerkezet

Kornai a hiány fogalmát magának a fogalomnak a kifejtésével adja meg. Definíciók kísérletek helyett úgy tárgyalja a hiányt, mint evidenciát, s a sokszempontú bemutatásnak a végére az olvasó is mindent (vagy majdnem mindent) megtud róla.

Kornai könyvének szerkezetére a pontos tagolás, a gondolati tisztaság tükröződése is jellemző. Az egy-egy témára koncentráló rövid fejezetek, a gondolatilag és tipográfiailag pontos tagolás megkönnyíti a könyv meghódítását és feldézését. A tartalomjegyzék hét oldala alkalmas arra, hogy olvasás után jegyzetként szolgáljon az olvasónak.

Az első rész az „Alkalmazkodás árak nélkül", a második az „Alkalmazkodás árak jelenlétében" címet viseli. A háztartás, a bérek és árak, a pénz – nem elemezhető árak nélküli absztrakcióban, a szocialista gazdaság vállalatokra vonatkozó viszonyai viszont (modelli-értékűen) értelmezhetők az árak (a pénz) kikapcsolásával, különösen, ha tudja az olvasó, hogy a könyv második részében, ahol arra szükség lesz, a pénz, az árak a helyetkapnak az elemzésben.

„Többféle meggondolás indokolja, hogy a könyv első felé elvonatkoztatva az áraktól és a hozzájuk kapcsolódó többi tényezőtől. A legfontosabb, a hagyományos szocialista gazdaságirányítási rendszerben valóban igen erőtlen a hatásuk" – írja Kornai.

Az elméleti elemzés síkján a **termelő** (amely az inputból fizikai transzformáció útján outputot hoz létre), a **vevő** és az **eladó** szerepköröket különbözteti meg, miközben fölhívja az olvasó figyelmét arra a tényre: a vállalat mindhárom szerepkört betöltheti egyidejűleg, hiszen az inputja beszerzésekor **vevőként** viselkedik, az input-output transzformáció (tehát a termelés) során **termelőként**, végül az output értékesítésekor **eladóként** funkcionál. (Ebben az első részben csak a vállalatok egymás közötti tranzakcióit tárgyalja a könyv, a lakossági fogyasztás a második részben kerül kifejtésre.)

A szocialista és a nem szocialista gazdaságban a termelő alkalmazkodásának, a termelés növekedésének korlátai eltérőek. Kornai a termelés növelés korlátainak három típusát különbözteti meg (lásd a szemközti táblázatot):

Az erőforráskorlátos (szocialista) rendszer termelőjének magatartását tehát a vállalat fölött álló felsőbb szervek utasításai, továbbá azok az erőforrások határozzák meg, amelyek a növekedésnek határt szabnak. A klasszikus kapitalista vállalat – csak ritkán ütközik erőforráskorlátokba, de annál gyakrabban a keresleti (piaci) korlátba és a gyakorlatilag **mindig kemény** költségvetési korlátba (magyarán csak addig nyújtózhat, ameddig a takarója, vagyis a költségvetési lehetősége ér) – autonóm tervekkel rendelkezik.

A klasszikus kapitalista vállalat és a hagyományos szocialista vállalat tevékenységét korlátozó feltételek effektivitásának különbsége szabja meg a vállalatok termelői magatartásának döntő különbségét (különbségeit). Ha a korlát kemény, effektív, akkor a döntéshozó beleütközik, döntéseinél kénytelen figyelembe venni (hiszen, ha nem teszi, a kapitalista vállalat pl. nekiütközik a kemény **költségvetési korlátnak**, tönkremegy, csődbe viszi a vállalatot, a szocialista vállalatnál viszont az **erőforráskorlátokat** „nem lehet megsérteni; ezek kemények, mint a kőszikla").

A szocialista vállalat attól, hogy költségvetési korlátját megsérti, vagyis vesztességessé válik, nem jut csődbe, nem állítják le, az állam, a felsőbb szervek valamelyikének közbeiktatásával szanálja – ezért keresletét nem befolyásolja keményen a költségvetési korlát. A szocialista vállalat működése tehát behatárolt a mindenkori szűk keresztmetszet, a mindenkori legszűkösebb input által. Ez azt jelenti, hogy a termeléshez szükséges inputok egymást kiegészítő – feltételező jellege (komplementaritása) miatt a termelés azon a szinten realizálódik, amelyen a legszűkösebb inputnak a kiegészítő inputjai még megvannak. Leegyszerűsítve: hiába van anyag a szükséges mennyiségben és minőségben, s van gép is az anyag megmunkálásához, ha nem áll rendelkezésre a szükséges munkaerő, akkor nem valósulhat meg a tervezett output, mert a legszűkebb erőforrás, esetünkben a munkaerő szabja meg a létrehozható termék mennyiségét. Hiába van tehát az egymást kiegészítő inputok egy részéből felesleg a tervezetthez képest, ha akár csak egyetlen inputból is hiány van, akkor a legszűkebb inputhoz igazodik a termelés. A keresletkorlátos piaci termelésben minden erőforrásból van felesleg (slack). Ez azt jelenti, hogy a keresletnek megfelelően a komplementer slack mozgósítható, vagyis bizonyos játékteret enged a termék iránti piaci igény változásának megfelelően. Ami persze nem jelenti azt, hogy korlátlan a mozgósítható slack, a keresletkorlátos termelésben is a komplementaritás határozza meg a maximálisan létrehozható output mennyiségét.

Míg a keresletkorlátos termelési rendszerben minden erőforrásból van felesleg, addig az erőforráskorlátos rendszerben egyes szükséges inputoknál a hiány a jellemző, a ter-

KORLÁTOZÓ FELTÉTEL		KLASSZIKUS KAPITALISTA VÁLLALAT	HAGYOMÁNYOS SZOCIALISTA VÁLLALAT
Erőforrás korlát (a rendelkezésre álló fizikai, műszaki munkaerő mennyiség)	Fizikai szükségszerűség, kemény, átléphetetlen	Alig jelentkezik (ritkán effektív)	Majdnem mindig effektív, szűkebb a keresleti korlátoknál
Keresleti korlát (a vevők keresletének nagysága az adott termék iránt, az adott árak mellett)	Az adott társadalmi viszonyoktól függően kemény, vagy puha	Majdnem mindig effektív, szűkebb az erőforrás korlátoknál	Ritkán effektív
Költségvetési korlát (a vállalat adott felhasználási célra fordítható pénzkészlete és pénzbevétele)		Kemény	Puha
TERMELÉSI TERV		Autonom: a vállalat maga szabja meg A keresleti korlát szintjén van, az erőforrás korlátnál szűkebb	Utasítás: a felsőbb szerv írja elő Az erőforráskorlát szintjén van, a keresleti korlátnál szűkebb

A termelés növelés korlátai

melő magatartását ez az állapot szabja meg: kénytelen alkalmazkodni a hiányhoz. A pillanatnyi alkalmazkodás egyik formája a **kényszerhelyettesítés**, amely szemben az inputkombináció mennyiségi csökkentésével, a technológiát változtatja meg, a szükséges (a technológi által előírt) input helyett más, helyettesítő inputokat alkalmaz. Jobb vagy rosszabb minőségű anyagot, olcsóbb, egyszerűbb vagy éppen drágább, feleslegesen bonyolult technológiát, de mindenképpen az input-output kombináció eredeti elképzelésétől eltérőt, olyat, amilyet a lehetőségei megengednek. Kornai szavaival: „maga a kényszerhelyettesítés a hiány egyik legfontosabb jelzője". A kényszerhelyettesítés során a vevő megkapja az igényelt terméket, ha nem is abban a minőségben, amelyben igényelné, s lehetősége van eldönteni, hogy a megváltozott technológia ellenére van-e rá szüksége vagy nincs. Ám, ha a termelő vállalat már kényszerhelyettesítéssel sem képes előállítani az eredetileg tervezett (igényelt) terméket, akkor megváltoztatja az outputot, kényszerűen hozzáigazítja a rendelkezésre álló inputokhoz, s ezzel a megváltozott termékkel jelenik meg a piacon, vagyis nem a vevő igényeinek megfelelő terméket kínál: s megszületik a hiány. Vagyis „a hiány, hiányt szül. A hiány okozta kényszeralkalmazkodások hatása továbbgyűrűzhet a termelésben".

Láttuk tehát, hogy a hiány és a slack nem olyan mutatók, amelyek „kinettózhatók", ugyanakkor azonban a hiánymutatók és a slackmutatók jellemzik az adott ország termelését. „Amíg a rendszer intézményei és külső körülményei többé-kevésbé állandóak, addig e mutatók intertemporális átlaga is eléggé szilárd. Ezeket . . . **normál értéknek** nevezem." Ideális esetben a hiánymutatók és a slackmutatók értéke külön-külön nulla, ez a valóságban egyetlen gazdasági rendszerben sem létezik. A klasszikus kapitalista vállalattal való összehasonlítás eredménye: a hiánymutatók normál értéke a szocialista vállalatok esetében magasabb ugyanakkor az azonnal mozgósítható (tehát a komplementer tényezőkkel együtt meglévő) normál slack alacsonyabb. Ezek után Kornai kimondja: „A normák (a hiány és slack normál értékei) maguk is társadalmi képződmények, a történelmi fejlődés eredményeképpen jöttek létre a társadalmi konvenciók rögzítik". Ezen utóbbi megállapítás azért különösen jelentős, mert a magyar gazdaságirányítási reform után a gazdaságpolitikai változások eredményeképpen ezek a normálértékek megváltoztak, a hiánymutatók egy része csökkent, a slackmutatóké pedig növekedett.

Az eddig elmondottak lényegében a pillanatnyi alkalmazkodással kapcsolatban voltak érvényesek. A rövidtávú alkalmazkodás esetében természetesen nem hagyhatjuk figyelmen kívül a fentieket, azonban bizonyos kiegészítésekkel kell élnünk, hogy megértsük a vállalatok (a termelők) viselkedését.

Mindenekelőtt: a szocialista vállalat számára a felső szerv által előírt terv jelentőségéről kell szólnunk. A felső szerv által előírt terv a vállalat előző időszakban elért eredményeit veszi figyelembe. A hagyományos (szocialista) gazdaságirányítási rendszerben a tervkitűző szerv célja olyan terv előírása, amely feszített, de teljesíthető. Az ún. „normális feszítettség" állapotában is bekövetkezik az erőforráskorlátba ütközések sorozata, azonban a normális feszítettség éppen azt jelenti, hogy ez a gyakoriság még elviselhető, „történelmileg kialakult, a társadalmi konvenciók és a megszokás által rögzített nagyságok".

Itt számos olyan kategóriával találkozunk, amely nem csak a gazdaság immanens törvényszerűségeivel igyekszik a termelők magatartását magyarázni, hanem történelmi,

szociológiai körülményekkel is. A társadalmi konvenció, a tűrési határ a klasszikus ökonometriai módszerekkel nem mérhető, legfeljebb érzékelhető. Mind a tervek kitűzői, mind az elfogadói, érzik is ezeket a látszólag gazdaságon kívüli kategóriákat, amelyek azonban mélyen áthatják, meghatározzák a gazdaság működését. Természetesen a gazdaságon kívüli, de abba befolyó és a par excellence gazdasági tényezők együttesen alakítják ki – mégpedig az erőforráskorlátokhoz igazodva – az összesített termelési tervet.

Mi a terv (és az azt megelőző „tervalku") lényege? A terv meghatározója kisebb inputtal nagyobb outputot, a vállalat pedig fordítva: nagyobb inputtal kisebb outputot kívánna elérni. Mindezt a erőforráskorlátok keretein belül.

A termelő azonban nem elszigetelten egzisztál, hanem termelő funkciója mellett eladóként is jelen van, s a vevők türelmetlensége nyomást gyakorol rá, de nyomást gyakorol (gyakran informálisan) a felsőbb szerv is. A vállalat enged is ennek a nyomásnak, mert lehetősége van a termelési költségek emelkedését áthárítani a vevőre, vagy az államra. Mindez együttesen eredményezi a mennyiségi hajszát, amely „nem magyarázható egyes-egyedül a terv túlteljesítéséhez fűzött prémiummal. Mélyebb hajtóerők okvetlenül kifejlesztik".

A tervalkunak mint folyamatnak emberek, konkrét személyek a részesei, s e konkrét személyeket konkrét, történelmileg és társadalmilag meghatározott motivációk vezérlik. Kornai a vállalati vezetők legfőbb motívumaként a saját munkakörrel való azonosulást, a maximális megfelelést emeli ki. Mit jelent ez? Azt, hogy a vállalat fennmaradjon, a külvilág számára elfogadhatóan működjön, belül pedig a munka viszonylag simán menjen.

Talán ez az egyetlen hely Kornai könyvében, ahol nem dinamikusan és rendszerspecifikusan szemléli az általa vizsgált jelenséget. A vezetői motivációk közül ennek a csoportnak az abszolútizálása ugyanis azt jelentené, hogy a vezetők meg akarnak maradni azon a szinten, ahol éppen vannak. A rendes munkavégzés, a felső szervek elvárásainak való megfelelés, a túlélés nem azonos értéktartalmú kategóriák és vonzataik is merőben különböznek, nem is beszélve arról, hogy a vezetők aspirációi is jelentős eltéréseket mutatnak. A túlélés és a felfelé „éppen" megfelelés annak a vezetőnek a jellemzője, aki „éppen" megfelel, vagy már nem felel meg munkakörében. Érdemes azonban megnéznünk, hogy hosszú távon a vezetők milyen perspektíva reményében vállalják munkakörüket? Nyilvánvaló, hogy a presztízs döntő motívum, azonban egy statikus presztízs, amely nem jár együtt állandóan növekvő anyagi javakkal is, nem elegendő a megmaradáshoz. Az előbbrejutás lenne a következő alternatíva, de tisztáznunk kell, hová juthat előbbre a vállalati vezető? Egy nagyobb jövedelmet, távlatosabb feladatokat biztosító vállalathoz? Esetleg a közép vagy a felsőszintű szervekhez, ahol már tervelfogadóból tervkitűzővé válhat? Esetleg politikai karrier lebeg a szeme előtt? Vagy talán mindezek együttesen? Gyárigazgatóból trösztigazgató, trösztigazgatóból miniszter kíván válni? Ez az út reális, de csak kevesek számára adatik meg. Marad tehát az anyagi motiváció! Az egyre bővülő anyagi javak megszerzésének vágya. Ennek azonban az egyes ember szintjén határt szab a fogyasztás behatároltsága, hiszen a megszerzett anyagi javak nem tőkésíthetők, azok vagy fölhasználhatók vagy elfogyaszthatók (esetleg az utódokra átörökíthetők). Megítélésem szerint nincs jelen körülményeink között olyan motivációs rendszer, amely hosszú távon érdekeltté tenné a vállalati vezetőt (különösen a jó vezetőt) adott funkciója magasszintű ellátására. A Kornai által fölsorolt motívumok csak

a pillanatnyi alkalmazkodást magyarázzák. Bevezethetnénk a megújító kedvet, tehát a szakmai beavatkozás lehetőségének a kiszélesítését, erre azonban még a reform utáni Magyarországon is csak nagyon kismértékben nyílik lehetőség, tehát ezt is elvethetjük. A reform előtt pedig gyakorlatilag nulla volt az egyéni iniciatívák megvalósításának lehetősége, ezért ez a motívum sem szolgálhat magyarázatképpen a vezetői magatartás vizsgálatakor. Abban azonban mélyen igaza van Kornainak, hogy az adott játéktéren belül, a leszűkített motivációs struktúrában az expanziós törekvések, „az inputok iránti majdnem kielégíthetetlen kereslet" magyarázatot lel. Már csak azért is, mert a játéktér szűkössége miatt legalább ezen az egyetlen területen igyekszik a vállalati vezető „belső" expanzóis vágyát hozzákönti a külső expanziós törekvésekhez. Lényeges kérdés azonban, hogy a vállalati vezetők számára milyen időtartamra futja belső motivációjukból, s mikor érkezik el a pillanat, amikor a vezető elfásul, s csak megszerzett életszínvonalát (és vezetői státusát) akarja tartani, presztízsének maradékát akarja konzerválni, s megáll vágyaiban, tehát alkalmatlanná válik posztjára? Ettől kezdve a vezető érdektelenül, rutinszerűen végzi a feladatát, csak az éppen megfelelés a cél, s nem remélhető, hogy az ilyen vezető irányítása alatti vállalat belülről megújuljon, kezdeményezzen.

Kornai a továbbiakban a vállalatot, mint vevőt vizsgálja. A hiánygazdaság látszólagos paradoxona: „sokmindenből hiány van – s a vevők mégis elköltik a termékek és szolgáltatások vásárlására szánt pénzt. A kényszerhelyettesítés (. . .) a hiánygazdaság megértésének egyik kulcsa".

A vásárlási folyamat alapja a kereslet. Kornai a vásárlásról szólva a „standard mikroökonómia" hagyományos felfogásán túllépve, azt nem statikusan értelmezi, hanem folyamatként, dinamikusan. A jól definiált kereslet tudatában indul útjára a vásárló. Ha nem kapható a termék, választhat, hogy kényszerhelyettesítést alkalmaz-e vagy folytatja a keresést. Kényszerhelyettesítés esetén módosítja a keresletét és létrejön a vásárlás, ha nem hajlandó a módosításra, akkor beáll a jelképes sorba és vár. A lényeg: annak ismerete, hogy a vásárló hogyan viselkedik különböző vásárlási esetekben? Mikor hajlandó várni és mennyit, mikor hajlandó a kényszerhelyettesítésre, s abban az esetben mennyit hajlandó várni? Ez az időben elnyúló folyamat azonban nem tisztán gazdasági jellegű, hanem „két társadalmi szerepkör közti állandó társadalmi viszony". Éppen ezért a vétel aktusa nem csupán gazdasági implikációkat tartalmaz, hanem emberi, társadalmi mozzanatokat is, amelyek gyakran a gazdaságiaknál erőteljesebben befolyásolják magát a gazdasági aktust. Annak következtében, hogy a piacon hiány van, a vevő igyekszik megnyerni magának az előadót, s az adott társadalmi kondíciók közepette ennek számos módja kínálkozik. A személyes kapcsolatok rendszerének kialakításán túl (ez az egyik leggyakoribb és legbiztosabb módja az eladó megnyerésének) az eladót számos más módon is meg lehet nyerni: olyat is megvesz a vevő, amire éppen nincs szüksége, nem megy minőségi reklamációkkal a főhatósághoz, mint eladó ő is preferálja azt az eladót, amelynél ő vevőként (is) jelentkezik stb.

S itt elérkeztünk Kornai egyik, a hiány megértése szempontjából leglényegesebb kategóriájához a **majdnem kielégíthetetlen kereslethez.**

Egyrészt a kényszerhelyettesítéssel más vállalatok számára hiány képződik, másrészt a vállalatok a nehezen beszerezhető áruféleségekből igyekeznek minél nagyobb készleteket felhalmozni, míg a könnyebben beszerezhető árukból megelégszenek a kisebb készletek felhalmozásával is „A halmozási tendencia, s ezzel együtt a folyó termelés

inputjai iránti majdnem kielégíthetetlen kereslet egyike azoknak az alapvető folyamatoknak, amelyek a külső slacket (jelen esetben: az eladó outputkészletét) kiszívják a gazdaságból. Ezáltal erőteljesen hozzájárulnak a gazdaság szívásos állapotának állandó újratermeléséhez. . . . A mennyiségi hajsza, a halmozási tendencia és az anyaghiány egymást fölerősítő, öngerjesztő folyamattá kapcsolódik össze. Ennek a folyamatnak a megakadályozására a központi anyagkiutalásos rendszer sem képes, legfeljebb bizonyos tendenciákat tompíthat.

A vétel-eladás folyamatában érhető tetten a legkarakterisztikusabban a keresletkorlátos és az erőforráskorlátos rendszer közötti különbség. Az erőforráskorlátos rendszerben (a szocialista gazdaságban) a keresleti szándék többszöri módosulása, a kínálati korlát és a vásárlási folyamat időbeli elhúzódása a jellemző. A keresletkorlátos rendszerben viszont a vételi szándék azonnal megvalósulhat, mert nem ütközik kínálati korlátba, ezért a vételi aktus egyetlen pillanat alatt lezajlik. Az eladás felől szemlélve éppen fordított a helyzet. Az erőforráskorlátos rendszerben az eladási szándék azonnal megvalósulhat (hiszen hiány van!), az eladási szándék (azért) nem ütközik keresleti korlátba, vagyis az eladási aktus egyetlen pillanatra rövidül. Ezzel szemben a keresletkorlátos rendszerben az eladási szándék módosulása a jellemző, mert az eladási szándék keresleti korlátba ütközik, ezért az eladási folyamat hosszabb időt vesz igénybe.

Fentiekből nyilvánvaló, hogy mind a keresletkorlátos, mind az erőforráskorlátos rendszerre létezik normál input és output készlet és normál rendelésállomány. A szocialista gazdaságra az a szemlélet jellemző, „az a biztos, ami nálam van", még akkor is, ha ez inproduktív slack (nehezen vagy csak sokára, vagy éppen soha fel nem használható, használandó tartalék). Éppen ezért az erőforráskorlátos gazdaságban „egyszerre van hiány és slack". Igaz, a reform után megváltozott a helyzet e vonatkozásban is, de csak csökkent a hiány intenzitása, ám meg nem szűnt.

A hiánygazdaságban tehát az eladók uralkodnak a piacon, a keresletkorlátos rendszerben viszont a vevők. Ez oda vezet, hogy „a termelő-eladó nem érez **belső gazdasági ösztönzést** arra, hogy újabb és újabb, az eddiginél jobb minőségű termékek kibocsátásával hódítsa meg a piacot.

S most térnék vissza a vezetői motivációkról korábban elmondottakra. A megfelelés vágya nem elegendő motívum, a szívesen végzett munka kielégülése édes kevés ahhoz, hogy a piac dinamikusan és főleg hiánymentesen működjék. S mert a motivációrendszer (mind a személyes, mind a vállalati) történelmi, társadalmi képződmény, s a körülményektől erősen behatárolt, ezért szorosan összefügg a vállalati és a vezetői motívum.

Kialakul tehát a hiány normál állapota, amely az „erőforráskorlátos gazdaság normál állapota", s amelynek jelenlétében kell a vezetőknek (vállalatoknak) működniök. Kornai a normál állapotot a következőképpen fogalmazza meg: „Egy rendszer normál állapotáról akkor lehet érdemlegesen beszélni, ha létezik olyan szabályozási mechanizmus, amely kibillenések esetén újra és újra visszatereli a rendszert ebbe a normál állapotba". A vezetői döntések mögött a tervutasítás és a vertikális kommunikáció áll, a piaci jelzéseknek elenyésző a szerepük, vagyis árjelzések nélkül működik a rendszer, a vertikális jelzések mindkét irányban (felülről lefelé és lentről felfelé) **mennyiségi** jellegűek.

Erre a normál állapotra az a jellemző, hogy a gazdasági rendszerben a vállalatok közötti forgalom nem bonyolódik le zökkenőmentesen, az alkalmazkodás nem tökéletes. A kielégületlen kereslet (sorbanállást), a kényszerhelyettesítést vagyis a kínálat-

kereslet mindennemű össze-nem-illését nevezi Kornai **súrlódásnak**. A súrlódás a termelés gyakorlatában ilyen kifejezések (indokok?) alatt jelenik meg: tervszerűtlenség, szervezetlenség, rossz kooperáció, fegyelmezetlenség stb. De magának a jelenségnek a megértése szempontjából számunkra közömbös, hogy mi idézte elő a hiányt, a lényeg, hogy a hiány megjelenik, s ennek a hiánynak a termelés menetére vonatkozóan konzekvenciái vannak. Az alkalmazkodás lehet szervezési jellegű vagy anyagi jellegű, de ha nem következik be, akkor a gazdaság, a termelés menetében zökkenőkhöz vezet. A súrlódást meghatározó (befolyásoló) tényezők nem egyenlíthetik ki egymást, mert hiába van az egyik raktárban valamely alkatrészből óriási készlet felhalmozva, ha a nevezett alkatrészt kereső vállalatot szerződés köti egy másik vállalathoz, amely viszont nem rendelkezik ezzel az alkatrésszel, vagy éppen a kereső vállalat nem tud a felhalmozott készletekről.

De térjünk vissza a vezetői magatartáshoz, amely a továbbiakban is számos gazdasági jelenségre magyarázatul szolgál. Megállapítottuk, hogy a vezetői motivációk közül az a meghatározó jelentőségű, amely a vezetők mozgásának, presztízsük, hatalmuk növekedésének jellemzője. A vezetők zöme nem nyugszik abba bele, hogy a megszerzett hadállásokat tartsa, hogy azonos szinten, kiegyensúlyozottan termeljen. Két alapvető alternatíva áll a vezetők előtt. Az egyik a hierarchiában való előbbre jutás, a nagyobb területek feletti ellenőrzés, döntés jogának és lehetőségének megszerzése, a másik, hogy adott területen, (tehát amely felett máris rendelkezik döntési, ellenőrzési joggal) növelje azokat az anyagi és személyi javakat, amelyek növekedésével együtt az ő vezetői hatalma is növekszik. Nyilvánvaló ugyanis, hogy megnő annak a vezetőnek a súlya, tekintélye, amelyiknek az üzeme létszámban, termelési értékben, naturális volumenben, termékfontosságban többet, jobbat, fontosabbat termel. Vagyis megnő a vezető hatalma, s ezzel együtt (többnyire) az anyagi elismerése is. Ez az a döntő motívum, amely létrehozza „az expanzió belső kényszerét", megteremti a növekedés imperativuszát, s amelyből következik a csillapíthatatlan beruházási éhség. A helyzetet tovább színezi, hogy a beruházás következményeitől (magyarán: a belebukástól) a vezetőnek nem kell félnie, mert „a beruházási **ajándék** az igénylő számára", a kudarc lehetetlen, mert mintazt már korábban is jeleztem, a csőd a szocialista gazdaságban nem létezik. Kornai felhívja a figyelmet, hogy „ . . . önként senki nem mond le a beruházásokról. A szocialista rendszerben a gazdasági vezetők annyira megszokták ezt a helyzetet, hogy el sem tudják képzelni, más is lehetséges. Pedig éppen ebben áll az egyik legfontosabb különbség a tőkés rendszer mechanizmusával szemben". Természetesen a „majdnem-kielégíthetetlen igény" a beruházások iránt párosul valamiféle realitásérzékkel, önmérséklettel, amelyet talán taktikai önmérsékletnek nevezhetnénk, de amely nem áll be valamely fix értékre, hanem a mindenkori erőviszonyok szerint változik.

A beruházásokért folyó küzdelem különböző színtereken zajlik, s hogy milyen színtereken, azt a beruházás volumene és a beruházásra aspiráló helyzeti energiája, súlya dönti el. A döntés szintje is a beruházás nagyságától, várható fontosságától, hasznosságától függ. A beruházás elnyeréséért folytatott „hadjárat" akkor dől el, amikor megkezdésére megszületik az engedély. Érdemes megnéznünk, hogy milyen valóságos erőtérben, milyen motivációk hatására születnek meg a beruházási döntések. Itt egy rövid időre eltérek Kornai gondolatmenetétől, a különböző döntési szintek motivációs szerkezetét helyezem előtérbe.

A közép- és felsőszintű irányítók (allokátorok) döntéseit ugyanazok a motívumok determinálják, mint a vállalati vezetőkét, legfeljebb mennyiségi különbséget fedezhetünk fel. Tehát pl. a tárcának érdeke, hogy a tárca kapjon bizonyos lehetőségeket, s azon belül az egyes iparágak vezetőinek az az érdeke, hogy éppen az ő iparáguk kapja meg a nagyobb lehetőséget. S tovább haladva lefelé: a vállalatnak érdeke, hogy az iparágon belül éppen ő részesedjen a beruházási javakból. Ahogy ezt Kornai megfogalmazza: „. . . egyfajta cinkosság alakul ki a végső igénylő, vagyis a vállalat vagy közület és annak közvetlen felettese között, a közép- és felsőszintű allokátorral szemben." Mindezek után jogos a kérdés, hogy hol születhet meg olyan döntés, amely a népgazdasági igényeket és a partikuláris érdekeknek reális összehangolását képes elvégezni? Kornai szerint „a beruházás versus fogyasztás dilemmája teljes súllyal kizárólag a döntési hierarchia csúcsán jelenik meg. . . . De mindenkiben, aki a csúcs alatt van, s valamilyen **részterület**ért felelős, ezek a dilemmák **külsőségesek**". Nem vállalhatom a gondolatmenet teljes végigvitelét, inkább csak kérdés formájában fogalmazom meg saját dilemmámat. A csúcson lévő vezetők (akik döntéseiket mégiscsak részterületüktől kapott információk alapján hozzák) milyen motívumok alapján döntenek a véges mennyiségű javak elosztásakor? Az 1968. évi gazdasági reform egyik legfőbb következménye, hogy a beruházásokról való döntésekben megnövekedett a vállalatok felelőssége, a visszatérítendő hitelekből történő beruházások részaránya, a saját határkörben történő döntések mennyisége – vagyis nőtt a rizikó. De nem csökken az expanzió belső kényszere, mert „a beruházási éhségnek nem szab önkéntes korlátot semmiféle belső gazdasági kényszerűség".

A puha költségvetési korlát, az erőforráskorlátok, tehát a szocialista gazdaság jellemzői a beruházások esetében is kifejtik hatásukat, a hiány a beruházások megvalósítása során is determinisztikus tényező, amiből az következik, hogy létrejön a beruházási feszültség. (Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a beruházásért harcba szállók eleve alábecslik igényeiket, hogy könnyebben elnyerjék a pozitív döntést, s teszik ezt abban a reményben, hogy ha egy beruházás megkezdődött, akkor az be is fejeződik.)

A beruházási igények összessége mindig nagyobb, mint a megvalósítható beruházások. Ebből az következik, hogy szelektálni kell a megvalósítandó, (egészen pontosan: a beindítandó) beruházások között. Bizonyos esetekben halasztani kell a beruházásokat. S itt elérkeztünk Kornai könyvének egyik legizgalmasabb pontjához, annak a kifejtéséhez, hogy a halasztás milyen oksági láncolat eredményeképpen jön létre. A halasztáskor a felsőbb irányító a pro és kontra érveket sorakoztatja föl egymás mellett és megvonja a mérleget. Miért hajlamos a halasztásra? – teszi föl a kérdést Kornai, s eképpen válaszol rá:

1. „Az előny (a halasztás előnye – K. Gy.) eléggé biztos, a hátrány sokkal bizonytalanabb . . .

2. Az előny teljesen belső hatásként mutatkozik; a hátrány jelentős része külső hatás, Az előny könnyen mérhető, a hátrány nehezen . . .

3. A halasztás olyan erőforrásokat szabadít fel, amelyek felett felső vagy középszintű szervek rendelkeznek, viszont a halasztás okozta hátrányok decentralizáltan jelentkeznek . . .

4. A halasztás előnye azonnal, hátránya késleltetve és az időben elhúzódva jelentkezik . . ."

Fentiek figyelembevételével létezik egy olyan határ, amikor már nem halasztható a beruházás, amikor a társadalom tűrési határát kellene átlépni, tehát cselekedni kell. Lefordítva a szociológia nyelvére ez az eset akkor következik be, amikor a társadalom egyes rétegeiben, vagy az egész társadalomban olyan erős az igény valamilyen javakra, hogy a halasztás társadalmi elégedetlenkedéseket váltana ki, tehát azonnal cselekedni kell – természetesen más, újabban halasztott beruházások rovására. S ezzel tulajdonképpen egy végnélküli láncreakció részesévé válik minden halasztás, illetve minden megkezdett beruházás. (A társadalmi elégedetlenség szintjét és megnyilvánulási módjait nem tudjuk definiálni, az jelentheti egy iparág csődjét, vagy a nem megfelelő zöldségellátás miatt rossz társadalmi közérzetet, tehát az elégedetlenkedők köre lehet nagyon szűk, de hangos, vagy nagyon széles, de viszonylag visszafogott, a lényeg, hogy a jelzés, a „morgás" eljusson a legfelsőbb szintű allokátorokhoz. S ebben az esetben a motívumok közé bekerül az alulról jövő nyomás, amely a döntéshozó számára közvetlen veszélyt jelent.

Kornai ezek után megadja az algoritmust is, amely a beruházási döntéseket jellemzi: „halasztás tűzoltás halasztás". A tűzoltás természetesen oda koncentrálódik, ahol a bajok sűrűsödnek, s fölemészti a rendelkezésre álló javak jelentős részét, s így azokból nem jut azokra a területekre, ahol még megelőzhető lenne a baj, vagyis a bűvös körforgás megállítható lenne. „A tűzoltás így folyamatosan reprodukálja önmagát".

Úgy gondolom, hogy Kornai algoritmusa nem csak a legfelső vagy felső szintű beruházási döntéseknél állja meg a helyét, hanem a termelés minden szférájára kiterjeszthető, legfeljebb az operacionizálást kell alkalmanként elvégezni, módosítani. A tűzoltás akkor következik be, amikor megérkezik a jelzés, hogy tűz van, tehát már kitört a tűz, s továbbterjedését kell megakadályozni. Ez azt jelenti, hogy a visszacsatolási mechanizmusokban is komoly hiba van, mert azok csak, akkor jelzik a tüzet, amikor megelőzni már nem, csak oltani lehet. Van azonban olyan visszacsatolási rendszer is, amely nem várja meg a tűz kitörését, esetleg elhatalmasodását, hanem az első szikra megjelenésekor jelez, s elejét lehet venni a tűz kitörésének, tehát sokkal kisebb apparátussal kell a tűzoltóknak kivonulniok; visszafordítva a képes beszédről: amikor sokkal kisebb ráfordítással megelőzhető a baj. Kornai fejtegetéseiből azonban világosan kitűnik, hogy a hiány állandó jelenléte még akkor sem engedi működni az ilyen visszacsatolási rendszereket, ha azok be is épültek a gazdaságba.

Az erőforráskorlátos gazdaságban a munkaerő is mint egy lehetséges erőforráskorlát jelenik meg. Kornai a munkerőt árunak tekinti, amelynek használatba vételére (vagyis a munkaerő elhelyezkedésére) jellemző, ami a többi árura is: a vevő és az eladó nem biztos, hogy megtalálják egymást. A munkaerőt keresőnek ugyanis nem általában kell munkaerő, hanem bizonyos specifikus ismérvekkel rendelkező munkaerőigénye van (nem, életkor, szakképzettség, lakóhely, fizetési igény stb.), s ezzel szemben a munkerő árubabocsátáója is specifikus ismérvekkel rendelkezik. Ha a két fél specifikus igényei részben (legalább részben) találkoznak, akkor jöhet létre a munkaerő foglalkoztatottsága. A klasszikus tőkés gazdasági rendszerben a munkerőtartalék jelentős nagysága teszi a munkaerőpiacot a vevők piacává. Az erőforráskorlátos gazdaságban a teljes foglalkoztatottság elvben megvalósul. (Hogy ez mit jelent a gyakorlatban és hogyan realizálódik, erről Kornai részletesen beszél, de a továbbiak megértése szempontjából elhagyhatók e fejtegetések.) A munkaerőpiac az eladók piaca, s a munkerőre is érvényes, ami az áru-

féleségekre érvényes volt, hogy a belső slack és a kereslet nem nettózható ki, ugyanakkor a komplementer slack hiányában a kapun belüli munkanélküliség nem számolható fel. (Egyrészt az anyaghiány, szervezési rendellenességek, másrészt a következmények nélküli tartalékolás, az expanziós törekvések teszik lehetetlenné, hogy a kapun belüli teljes foglalkoztatottság létrejöjjön. A kapun belüli munkanélküliség morális és szociológiai konzekvenciái jól ismertek.)

Kornai sokszor bizonyított tétele, hogy hiány hiányt szül, a munkaerő esetében is mélységesen igaz. A második (fekete, szürke?) gazdaság létrejöttének egyik oka éppen az, hogy a teljeskörű foglalkoztatottsággal sem lehetséges a lakossági igények maradéktalan kielégítése, ezért az igények kielégítésének más útjai, módjai alakulnak ki a szükségleteknek és a piaci törvényeknek megfelelően.

Hogy a munkaerőpiac is erőforráskorlátos, tehát, a hiány a fő jellemzője, azt Kornai a következő logikai sorral bizonyítja: „ha a rendszer erőforráskorlátos, akkor érvényesülnie kell a csillapíthatatlan beruházási éhségnek, és az expanzió belső kényszerének, s akkor a potenciális munkaerőtartaléknak is előbb vagy utóbb fel kell szívódnia". Tovább bonyolítják még a munkaerőpiac működését a bérgazdálkodás konkrét formáiban meglévő ellentmondások, amelyek „nem ösztönzik az eleven munkával való takarékosságra a vállalatot", ám erre később, amikor az árak jelenlétében történő alkalmazkodásról lesz szó, még visszatérünk.

Az első rész utolsó fejezetében Kornai a társadalmi hasznok és költségek viszonyáról beszél, a korábbiakkal összefüggésben. E fejezetből egyetlen gondolatra szeretném a figyelmet felhívni, amely az egész mű szemléleti beágyazottságát bizonyítja. Amikor **társadalmi** hasznokról és eredményekről beszélünk, akkor már el kell vonatkoztatnunk a gazdasági leszűkítéstől, s tágabban kell azt értelmeznünk. Számos tudományág együttes feladata annak a leírása, hogy egy társadalom mikor „van jól", mikor „él jól", mikor érzi jól magát. Még bonyolultabb ennek az állapotnak a feltételeit meghatároznunk. Mégis feltételezzük, hogy a gazdasági döntések, a gazdaság egészének üzemszerű működése **végsősoron** ezt a jól-érzést célozza. A történelmi, társadalmi fejlődés fokához hozzárendelhetünk valamely gazdasági jellegű mutatót, ez azonban önmagában még nem ad arról felvilágosítást, hogy az emberek hogy érzik magukat, legalábbis a felső határ irányában nem. (De bizonyos gazdasági mutatók, ha azok túl alacsonyak, kizárják, vagy majdnem biztos, hogy kizárják, hogy az emberek jól érezzék magukat.) Minden társadalomnak létezik egy nagyon nehezen definiálható szociológiai értelemben vett jóléti optimuma és létezik egy gazdasági értelemben vett jóléti optimuma. Kornai természetesen az utóbbiról szól érdemben, de jelzi, hogy ez önmagában még nem tájékoztat arról, hogy a másik, a szociológiai jólét hol tart.

Az egyes ember szintjén is igaz, hogy valamely kellemességi szint elérése érdekében limitált az a befektetés, amelyet még érdemes megtenni, s viszonylag éles a határ, amelyen túl már nem érdemes „törni magunkat". A gazdasági értelemben vett társadalmi jóléti optimum egzaktan megfogalmazható, s ennek konzekvenciája: „Nem célszerű okvetlenül és mindenáron a társadalmi kapacitás maximális kihasználására törekedni, mert többe kerül a leves mint a hús. Ez egyben immanens kritikája is a nemzeti jövedelemmel, mint egyetlen összesített skaláris mutatóval mért fejlettségnek.

Eljutottunk ahhoz a kérdéshez, hogy a hagyományos gazdaságirányítási rendszerben milyen motívumok vezérlik a legfelső szintű vezetőket, látásmódjukat mi alakítja, döntéseiket mi befolyásolja

Az eddigiek során a gazdasági élet különböző szintjein megszülető döntések, vagy aspirációk levezethetők voltak azokból az érdekekből, amelyek az illető helyen ülő vezetőt szinte determinisztikus erővel az expanzióra, a hatalom növelésére, a presztízs növelésére, illetve az ehhez hozzárendelhető gazdasági cselekvésekre ösztönözték. Igen ám, de a legfelsőbb szinten megszülető döntéseknél ezek a motívumok már nem léteznek, mert azok számára, akik itt döntenek a fenti motívumok irrelevánsak.

Kornai szerint ezek a döntések „. . . nem egyik vagy másik személy egyéni lelki alkatából vezetődnek le, hanem a **szerepből**, a **funkcióból**, azaz abból a tényből, hogy meghatározott társadalmi viszonyok között nekik kell dönteniök bizonyos kérdésekben". Ha itt megállna, nem fogadhatnánk el érvelését, mert ez nem több, mint az alsóbb szintű vezetők esetében már korábban tett leegyszerűsítés, hogy a jól végzett munkabelső szükséglet és ez elegendő motívum a megfelelő döntésekhez.

A hagyományos gazdaságirányítási rendszerben a legfelső szintű vezetők közvetlen politikai-hatalmi motivációja döntő. Kornai ezt írja körül: „A feltételes reflex, . . . a mai outputot preferálja, . . . vállalva ennek ellentéteképpen olyan hátrányokat, amelyek károsan hatnak majd a távolabbi jövőben . . .": Türelmetlenség a minél gyorsabb mai expanzió érdekében, akár a távolabbi jövő expanziójának a rovására is.

Az eddigiek együttesen azt eredményezik, hogy „a szocialista rendszerben a gazdaságirányítás hagyományos formái mellett a társadalmi kapacitás kihasználása feszített". Nem kis feladat a szocialista társadalomban a döntések feletti társadalmi kontrollnak a mi viszonyaink között is működő szabályozó mechanizmusait kitalálni, de még ennél is nehezebb ezeket meghonosítani, mindenki által elfogadhatóvá tenni. Mert addig csupán a döntéshozók szereptudatára, privát rátermettségére, becsületességére vagyunk rászorulva, vagy durvábban fogalmazva, ezeknek vagyunk kiszolgáltatva.

Alkalmazkodás árak jelenlétében

A hiány második nagy egysége, terjedelem szerint éppen a fele, az árak jelenlétében történő alkalmazkodás különböző vonatkozásait elemzi. Már az árak nélküli alkalmazkodás esetében, egy elvont modell tanulmányozása esetén is láthattuk, hogy mit jelent a „kemény" és a „puha" költségvetési korlát.

Kornai itt bemutatja a „kemény" a „majdnem-kemény" és a „puha" költségvetési korlát feltételei között működő vállalatot, annak cselekvési szabadságát, játékterét, lehetőségeit s végül azt, hogy a puha költségvetési korlátból milyen vállalati magatartás következik. Két tényezőt tartok fontosnak kiemelni: az egyik a **túlélés**, a másik ennek lehetséges folyománya: a **növekedés**. Megítélésem szerint ugyanis a vállalati vezetők döntéseikben éppen a túlélés és növekedés közötti minőségi különbség alapján ítélhetők meg.

Amikor Kornai összehasonlító megállapításokat tesz a kapitalista és a szocialista gazdaságról, akkor azokat a legfontosabb tendenciákat emeli ki, amelyek alapján a hiány, mint olyan, a későbbiekben még pontosabban értelmezhetővé válik. Ha a magyar-

országi 1968. évi reformot is a szocialista gazdaság fejlődésének részeként értelmezzük (márpedig ezt kell tennünk!), akkor azt láthatjuk, hogy két ellentétes tendencia érvényesül a kapitalista és a szocialista gazdaságban. A kapitalista gazdaságban „ a trend a (költségvetési korlát) **felpuhulása** irányában mutat." A társadalom összérdekeit képviselő erők olyan irányú nyomást gyakorolnak az államra, hogy bizonyos létfontosságú termékeket szubvencionáljon, az ezeket gyártó vállalatokat mentse meg a tönkremeneteltől, bizonyos esetekben államosítással mentsen meg egész ágazatokat. Az 1968-as reform után ennek a tendenciának az ellentéte volt megfigyelhető hazánkban: a költségvetési korlát keményedése következett be, bár továbbra is elég puha maradt, a keményedés csak a korábbi időszakokhoz képest tekinthető jelentősnek.

A szocialista gazdaságban a vállalatnak „nem kell küzdenie azért, hogy életben-maradjon", mert erre vonatkozóan az állam garanciát vállalt. A kapitalista vállalat esetében ez a garancia tiszta formájában szinte soha nem létezik. A szocialista vállalatok fennmaradásának elvi garanciáját az elvonások és juttatások konkrét rendszerén át valósítja meg az állam. Ez a folyamat túlontúl nagy szerepet biztosít az újraelosztást végző szerveknek, a vállalat és a redisztribuciót végző szervek függőségi kapcsolata a „puhítás" irnyába hat. A reform kulcsszava a nyereségérdekeltség volt, Kornai könyvében viszont a kulcsszó a költségvetési korlát minősítése, a szocialista gazdaság esetében annak puhasága. S itt megint a vállalati vezetők döntését meghatározó külső gazdasági tényezők szerepéhez juthatunk el. Kornai ugyanis kimondja, hogy „az a tény, hogy egy vállalat tulajdonosai, vezetői, dolgozói érdekeltek a nyereség növelésében, **egymagában** nem döntheti el viselkedésüket. Nyereségérdekeltség plusz kemény költségvetési korlát – ez alapjában véve a reálakciók vonalára tereli a cselekvést. Nyereségérdekeltség plusz puha költségvetési korlát – ez legalábbis egyenrangú szerepet ad a pénzügyi változók manipulálásának, az áremelésnek, az állami adományokért való kilincselésnek és így tovább."

Számomra ebből az következik, hogy a reform folytatása a költségvetési korlát „keményítése" kell legyen, ami azzal a következménnyel jár, hogy a vállalati vezetők egyrészt megtanulják a kockázatvállalással járó döntéseket, másrészt, már ebből következően, a vezetők „jutalmazása-büntetése" az eddigiekhez képest sokkal szélesebb skálán valósul meg. Ez azonban mindaddig, amíg az áraknak nem jut érdemleges szerep, nem hiszem, hogy bekövetkezhet!

Kornai, amikor az árak iránti érzékenységet kezdi tárgyalni, eloszlatja illúzióinkat, mert azonnal közli, hogy „mindazt, amit a szocialista vállalat viselkedéséről a könyv első részében elmondottunk, most csak **kiegészítjük** az árak szerepével, előrebocsátjuk a végeredményt: van hatásuk, de ez a hatás elég halvány, **másodrendű**." Mindez természetes módon következik abból, hogy a szocialista gazdaságban a vállalat nem ütközik kemény költségvetési korlátba, ezért kereslete árérzéketlen marad, mert döntéseit sokkal inkább a felettes szervek igénye: kielégítésének vágya határozza meg, mint az árak. Különösen igaz ez akkor, amikor az ararányok is hibásak. Ugyanakkor kimondja, hogy ha „. . . – valamennyi intézményi adottság, szabályozási mechanizmus, magatartási szabályosság, motiváció – változatlan marad, akkor a relatív árrendszer semmiféle változtatása sem képes megszüntetni a vállalati szférában a hiány állandó újratermelődését." Ugyanis „bármilyen is az inputok relatív árrendszere – mindig van és lesz olyan input, amely iránt a kereslet kielégíthetetlen." Ez végső soron azt jelenti, hogy „az ár nem szabályozza effektív módon a vállalati keresletet".

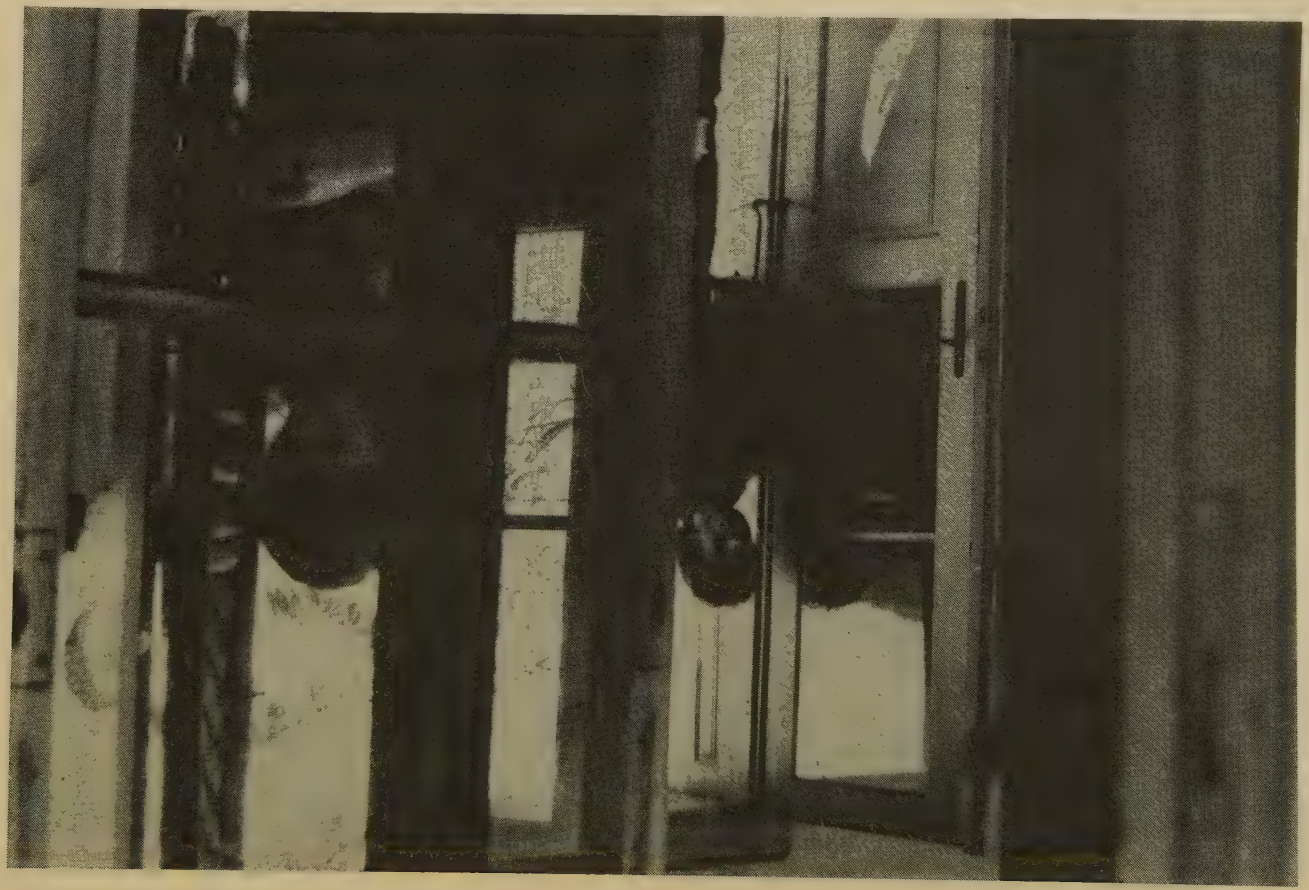

Kornai az árak alakulásának vizsgálatakor annak a mítosznak a tarthatatlanságáról is szól, hogy „minden vagy majdnem minden árat belátásuk szerint szabályoznak az állam központi szervei. A központi gazdasági vezetés nem mindenható, nem tud (és esetleg nem is akar) minden árat kézbentartani".

Kornai háromféle árról és ezek szerepéről szól. Az adminisztratív, az áladminisztratív és a szerződéses árak eltérő módon befolyásolják a vállalatközi szférát. (Ezek közül csak az elsőt, „az adminisztratív árat" szabhatja meg a gazdasági vezetés **belátása** szerint") Az áladminisztratív és a szerződéses árak lényegében a vállalatközi kapcsolatokban alakulnak ki, azzal a különbséggel, hogy előbbit a gazdasági vezetés szentesíti. Az adminisztratív árak köre a termékek differenciálódásával egyre szűkül, hiszen a gazdasági vezetés számára megoldhatatlan feladat lenne a mind bonyolultabb és mind nagyobb számú termék-állandó árellenőrzése. Ez a differenciálódási és mennyiségi növekedési (fajtanövekedési) folyamat azt is jelenti, hogy az árszínvonal mérése is egyre megoldhatatlanabb feladat, mert a hatalmas termékmennyiség és annak differenciáltsága, a számtalan minőségi variáns, nem teszi lehetővé az egzakt mérések vgérehajtását, ezért a mérhető árak köre leszűkül. Az árstatisztika – természetesen – a különböző időszakokra vonatkozó összehasonlító árak mérésére törekszik, ezért „az erre alapozott árindex lefelé torzít". S itt az árak szférájában bizonyítja Kornai, hogy ha a reform utáni árpolitika nem párosul a költségvetési korlát radikális keményedésével, akkor a hiánygazdaság lényegi jegyei nem szűnnek meg. Miért? Mert „amit az eladó nyer, azt – tartósan – nem veszíti el a vevő, hiszen pillanatnyi veszteségét folytonosan továbbadhatja."

A nyereségben való érdekeltség hatására a reform után nőtt az árfelhajtási tendencia, s bár ezzel párhuzamosan nőtt a vevő ellenállása, azonban az árfelhajtó törekvések erősebben növekedtek. „Minél intenzívebb valamely részpiacon a hiány, annál inkább kész a vevő eltűrni az inputok árának nyílt vagy burkolt emelését ... sőt annál inkább hajlandó arra is, hogy maga ajánljon fel magasabb árat." Ez pedig azt jelenti, hogy, a hiány az áremelés irányában hat. „A fordított összefüggés azonban nem áll fenn: az áremelés nem vezet a hiány tartós enyhüléséhez." Végeredményben azonban, ha a vállalatközi szférában érvényesül is egy árfelhajtási tendencia, az ilymódon képzett nyereségek és veszteségek a gazdasági vezetés különböző beavatkozásai következtében kiegyenlítődnek, mert „e folyamat mögött nincs ott a tőke reallokációja; a reáltőke nem áramlik át a veszteséges vagy kevésbé jövedelmező helyekről a jövedelmezőbbek felé". Ez a fajta kiegyenlítő tendencia eltompítja a meglévő vezetői motivációkat is. A vállalatok mögött amúgy is ott áll az állam, amely biztosítja fennmaradásukat minden körülmények között. (Most azokról a kivételes esetekről nem szólunk amikor nem szanálással, hanem megszüntetéssel reagál valamely veszteséges vállalat tevékenységére.)

A bérek, a termékek és szolgáltatások elosztása a háztartások között és a fogyasztói magatartás szorosan összefüggnek. E tényezőknek Kornai jelentős teret szentel. Mindenekelőtt leszögezi, hogy „a kormányzatnak hathatós eszközei vannak arra, hogy biztosítsa a központi bérpolitika megvalósulását." a kétféle pénz, a „bér-pénz" és a „nem bér" szétválasztása azt (is) eredményezi, hogy a forint még hazánkban sem teljesen konvertibilis, mert a pénzforgalom terveiben a bér-pénz külön tételként szerepel, a nem bérre szánt pénzt nem szabad bérre költeni. A hagyományos és a reform utáni bérpolitika jelentős eltéréseket mutat ebben a vonatkozásban, de „számos módon most is korlátozzák a bérre történő kifizetéseket".

A bérpolitika tervezett, és a tervezőknek a gazdasági jellegű tényezőkön túl meszszemenően figyelembe kell venniük a szociológiai tényezőket is. Ezek között is döntő a reálfogyasztás egy főre eső értéke, összefüggésben a növekedési ütemmel kapcsolatos alsó tűrési határral, illetve a növekedés ún. normál ütemével. E gazdaságilag csak regisztrálható, ám a lényegüket tekintve társadalmi, megközelítési módjukban szociológiai mérőszámok alapvetően meghatározzák a bérpolitika alakítását. A beruházási éhség, az expanziós törekvések egyrészről, a társadalmi feszültségektől, elégedetlenségektől való félelem másrészről, kijelölik azt a nem is túl széles sávot, amelyen belül a bérpolitika alakítói kénytelenek a „normát" beállítani. A sávból való kikerülés esetén „természetes korrekció" következik be, amely a bérpolitikának a „realitásokhoz" való hozzáigazítását teszi szükségessé. Mint arról korábban már volt szó, az egy főre jutó fogyasztás volumenének növekedése nem jelenti azt, hogy azzal párhuzamosan a hiány csökken.

Kornai könyvének leginkább interdiszciplináris formálású fejezete amelyben a nominálbér és a reálbér hatását vizsgálja a munkaerő összesített keresletére és kínálatára. Anyagkezelésével azt bizonyítja, hogy egy elvont közgazdasági elemzés **önmagában**, a társadalmi, szociológiai, politikai összefüggések hálózatából kiragadva, nem juthat releváns következtetésekre. Amikor a potenciális munkaerőtartalék **történeti** kialakulásáról szól (az extenzív korszakban) nem hagyja figyelmen kívül a paraszti létformából a munkáséletmódba való átváltást (ugyanakkor ennek a migrációnak a gazdasági vetületét is elemzi): döntőnek tartja, hogy e réteg **nem szabad választás** útján került munkahelyére, kényszerpályákon mozgott.

A nők munkábaállásának közgazdasági elemzése sem végezhető el anélkül, hogy ne fordítanánk figyelmet e folyamat szociológiai és pszichológiai vonzataira. Kornai olyan kategóriákkal operál, mint „életforma váltás", „aspirációs szint". Az interdiszciplináris közelítés folytatódik a relatív bérek és a munkaerő eloszlása (allokációja) összefüggésének vizsgálatánál. Itt már megjelenik elemzésében a kemény költségvetési korlátos háztartás; az eladóként funkcionáló munkaerő nagyon árérzékeny. Ezért „a munkaerő allokációja ágazatok, vállalatok között egyike annak a kevés szférának, ... amelyben az árjellegű jelzéseknek és a hozzájuk kapcsolódó ösztönzéseknek **aránylag erős** a hatásuk." Ez a megállapítás csak a kínálati oldalon igazán érvényes, a keresletet számos tényező behatárolja. S e tényezőknek csak egy része gazdasági jellegű. (Oktatáspolitikai, képzéspolitikai döntések, szakma társadalmi tekintélye, munkahely klímája, felettesek emberi tulajdonságai, de ilyenek még a munkahely és a lakás közötti távolság, a munkahely által biztosított egyéb, nem bér jellegű juttatások, kölcsönök, stb.).

Mindenesetre „nyilvánvaló, hogy – társadalmi rendszertől függetlenül – mindig, minden bérért dolgozó ember szeretne lehetőleg több pénzt kapni az általa végzett munkáért. Ennyiben mindenki elégedetlen a bérével". Kornai szerint „szó sincs arról, hogy a bérfeszültségek kiigazítását a közvetlenül érintett dolgozók egymagukban, vagy képviseletükben a szakszervezetek vívnák ki a gazdasági vezetőkkel **szemben**". A közvetlen munkahelyi vezetőknek is érdekük, hogy a béreket emeljék, s ilyenkor ők viselkednek a munkások képviselőiként, mert ez a magatartás egybeesik érdekeikkel. „A bérfelhajtási tendencia beépített inflációs tényező a szocialista gazdaságban" – mert a puha költségvetési korlát is ezt „sugallja" a vezetőknek. (Kornai egy algoritmussal jellemzi a fenti

összefüggéseket: munkaerőhiány bérfeszültség bérfelhajtási tendencia; amely logikai sor „az erőforráskorlátos gazdaságban szügségképpen állandóan újratermelődik".)

A bérek jelentik a háztartások kemény költségvetési korlátját. Kornai megállapítja, hogy „miközben minden igénynek van parciális telítődési szintje, az igények összessége telíthetetlen". Az MKKE szerzői munkaközössége által írt *Szocialimus politikai gazdaságtana* tankönyvben ez áll. „A kommunizmus kibontakozásának legfontosabb megnyilvánulása, hogy a lakosság szükségleteit teljesen ki lehet elégíteni, a munka szerinti elosztásról át lehet térni a szükségletek szerinti elosztásra." Ez az utópisztikus gondolat évtizedek óta kísért, anélkül, hogy érdemben megtörtént volna az elemzése. Kornai implicite polemizál ezzel **egész művében**, de egészen közvetlenül is: „ . . . a társadalom esetleg képes kielégíteni **egyes emberek** minden **szükségletét** – de akkor másokat megfoszt ettől és viszonylag alacsonyabb fogyasztásra kényszerít. Vagy képes kielégíteni **minden** ember **egyes** szükségleteit – de akkor más szükségleteit jóval a telítődési szint alatt fogja kielégíteni. Olyan társadalom azonban, amely **minden** polgárnak **minden** szükségletét a telítődési szintig kielégíti lehetetlen; nemcsak most, de a jövőben is. Bárhogy növekedjék is az anyagi jólét . . ." A javak háztartások közötti elosztásának azonban csak egyik módja a bérek piacon való elköltése.

A háztartások (a lakosság) közötti elosztás három formáját ismerhetjük meg: 1) az árverést; 2) a kiutalást; 3) a sorban állást. Korunkban e harom alapséma, illetve ezek kombinációi az uralkodók. „Az **árverési** séma kizárólagos kiválasztási ismérve a keresleti ár." Ez azt jelenti, hogy a kemény költségvetési korláttal rendelkező háztartás csak addig tarthatja meg vételi szándékát, amíg költségvetési korlátjába nem ütközik. A **kiutalás**, mint elosztási forma a társadalom politikai, szociológiai beállítódásától függően preferál vagy diszpreferál bizonyos szempontokat természetesen azokon a kereten belül, amelyek adottak a számára. A kiutalás lehet összefüggésben a kereslettel, de lehet attól független is. A kiválasztási ismérvek koronként és társadalmanként erőteljesen változnak, (pl. rászorultság, érdem, származás, társadalmi állás, politikai magatartás, személyes kapcsolatok, viszonzott szívesség, korrupció). A kiutalás lényege, hogy (valamilyen szempontok szerint) a pénzelosztáshoz képest, azon túl újraelosztást hajt végre.

Mind a kiutalásos, mind a sorbanállásos elosztási forma a hiányról tájékoztat bennünket. Ugyanis – eltekintve bizonyos szociálpolitikai megfontolásoktól – a kiutalásos elosztási forma a javakkal rendelkezőt ruházza fel azzal, hogy a preferenciákat meghatározza, s erre egyáltalán azért van lehetőség, mert az ilymódon elosztásra kerülő javak beszerzése pl. a tiszta árverési formában nem valósítható meg. (Különösen, ha valamely ideológia is belejátszik az elosztás gyakorlatába.) Nyilvánvalóak az ezen elosztási forma mögött rejlő anomáliák pl. a korrupció, vagy annak olyan megfoghatatlan burkolt formái, amelyek a preferenciák tisztázatlansága miatt nem érhetők tetten, vagy ha tetten érhetők, akkor „megmagyarázhatók".

Világos, hogy a kiutalás a központi vagy a helyi hatalom által kialakított preferenciák szerint történik, s akkor nem találkozik a közvélemény elítélésével, amikor pl. szociálpolitikai megfontolások alapján, szélsőségesen rossz helyzetben élő családok helyzetén javít, de az is nyilvánvaló, hogy gyakran a kiutalások olyan személyeknek kedveznek, akiknek a kiutalási joggal rendelkezők valamilyen módon lekötelezettek (lehet, hogy

nem is személyesen, hanem intézményi szerepükben). Ilyenkor a közvélemény erősen elítéli a kiutalási (kedvezményezési) aktust.

Minden hatalom kialakítja saját preferenciarendszerét. Tulajdonképpen a sorbanállástól való mentesítés is a kiutalásos forma egyik esete, még akkor is, ha (miként pl. a gépkocsivásárlás esetében a művészek, orvosok stb.) felárat kell fizetni a kiutalásért. A felár ugyanis nem áll arányban az előnnyel.

A fekete gazdaságról Kornai ugyan soha nem feledkezik meg, de nem bonyolódik bele elemzésébe. Reprezentatív termékcsoportonként elemzi a különböző történelmi időszakok elosztási sémáját, azonban, mivel a feketepiac moderáló hatását nem vonja vizsgálódási körébe, bár a modell helytálló, enyhén torz képet kapunk.

A fogyasztók magatartását egyik oldalon a megszerezhető javak határolják be, a másik oldalon a kemény költségvetési korlát. Sok vonatkozásban hasonlóan viselkednek a vállalatokhoz mint vevőkhöz, legalábbis a viselkedésüket leíró modell kategóriái szintjén. A különbség lényege az elágazások, döntések gyakoriságában van. A szociológus számára a fogyasztói magatartás két oldalról korlátolt, s e határokat kell alaposabban szemügyre vennünk. Az egyik, az alsó határoltság arról tájékoztat bennünket, hogy a kemény költségvetési korláton belül az alapvető anyagi szükségletek kielégíthetők-e, s ennek milyen nem pénzbeli, költségvetési konzekvenciái vannak; a másik, a felső határ, rétegspecifikusan megadja, hogy melyik az az összeg amely felett a pénz már nem költhető el, mert az alapvető és a differenciált fogyasztás szférájában is kielégített a szükséglet, illetve a hiány miatt nincs mit vásárolni. A szociológus számára az első eset a fontosabb, a második eset, a felülről limitált költési vágy inkább a közgazda vizsgálatának tárgya. A kényszerköltés, a kényszerhelyettesítés, a várakozás, a felhalmozás, a kényszermegtakarítás, stb. a fogyasztói magatartás jellemző kategóriái. Nyilvánvaló, hogy szociológiailag, politikailag akkor keletkeznek a legnagyobb feszültségek, amikor az alapvető szükségletek a költségvetési korlát szűkössége, vagy a hiány miatt nem elégíthetők ki. De gazdaságilag ugyanolyan probléma lehet, ha kényszermegtakarítást végeznek az emberek, mert nem áll rendelkezésükre „a pénzbefektetés széles spektruma". S ha a pénz megtartására, őrzésére nem ösztönöz az infláció töredékét fedező bankkamat, spekulatív befektetések keletkeznek, amelyek bizonyos értékőrző termékek árait verik fel a csillagos égig. A hiány tehát sajátos, negatív formában is megjelenik: jelesül akkor, amikor hiányzik a pénz elköltésének, befektetésének lehetősége.

A fogyasztói magatartás és a termelés között valamilyen összefüggést jogos feltételeznünk, de mint arra Kornai figyelmeztet „az outputkészletek alakulásából csak óvatosan vonhatunk le következtetéseket a piac állapotára vonatkozóan. Az improduktív készletek változása nem érinti közvetlenül a fogyasztó helyzetét." Ugyanígy a fogyasztói ár és a fogyasztási szektorban mutatkozó hiány közötti összefüggés – éppen az elosztás különböző módjai, valamint a vállalat puha és a háztartás kemény költségvetési korlátja miatt – nem jelenti azt, hogy a fogyasztói árak emelésével csökken a hiány intenzitása. A politikailag szükséges adminisztratív árak, a hatalom számára (részben szociálpolitikailag) nélkülözhetetlen elosztási preferenciák és a vállalatok elszívó hatása miatt a hiány versus árszint mutató bonyolultabban függ össze, mintha tiszta árveréses formában kelnének el a termékek, s a vállalatoknak is kemény költségvetési korlátjuk lenne. Emellett „nem érvényesül olyan automatizmus, amely biztosítaná, hogy a fogyasztó árszívonal emelése csökkentse a vállalati szektor keresletét" illetve „növelje a vállalati szektor kínálatát".

A könyv utolsó három fejezetéről, ahol számos korábbi megállapítás új kontextusban kerül megvilágításra, terjedelmi okokból nem tudunk szólni, és le kell mondanunk Kornai egész munkásságának ismertetéséről is.

Kornai János könyve a társadalomtudományok művelői számára is nélkülözhetetlen mű. Számos megállapítását, következtetését szociológusoknak, politológusoknak, történészeknek együttesen kell továbbgondolni, (s a visszacsatolást az elméleti közgazdaságtan felé biztosítani).

A következő két írás a Magyar Tudományos Akadémia Tudomány Szervezési Csoportja, a Magyar Közgazdasági Társaság Ifjúsági Bizottsága és a KISZ KB Értelmiségi Fiatalok Tanácsa által 1980. december 12–13-án megrendezett „Gazdaság politika, gazdasági szervezet" c. tudományos konferencián elhangzott előadások.

Szabó Miklós:

AZ ARANYTOJÁST TOJÓ TYÚK TÖRTÉNETÉHEZ

Piacelvű gazdasági tervezés a Horthy-kori politikai publicisztikában

(Az alábbi fejtegetés kizárólag a **hagyományos-nacionalista** gondolatkörbe tartozó publicisztikát tekinti át, a **szociáldemokrata, marxizáló, polgári radikális** publicisztika tervgazdaság képét nem tárgyalja.)

A politikai és azon belül gazdaságpolitikai liberalizmus mély gyökeret soha sem eresztett Magyarországon. A gazdaságra vonatkozó szemlélet mindenkor tartalmazott etatista vonásokat. Nem véletlen, hanem akár szimbolikusnak is tekinthető, hogy az első rangos – gazdaságra vonatkozó – publicisztikai művek egyike a századfordulón Somló Bódog: *Az állami beavatkozás* című könyve; egy olyan könyv, amely egyébként éppen a liberális eszme megújításának és hazai viszonyokra való alkalmazásának kereséséből született. A gazdaság irányításának miként jére vonatkozó részletekbe bocsájtkozó, szakszerű gazdaságpolitikai művek nemigen születtek, de a politikai publicisztika gondolatkincsébe korán bekerült az állami beavatkozás igenlésének eszméje, s ennek funkciójára és céljaira vonatkozóan világos és meglehetősen egységes felfogás alakult ki.

A középeurópai s azon belül a magyar gazdaságpolitikai gondolkozást maradandóan befolyásolta a tőkés gazdálkodás alapjait lerakó múltszázad derekán kibontakozott konjunktúrát, a némethez hasonló magyar „Gründerzeit"-et követő 1873-as válság, amely erősen megrázta a magyar kapitalizmus éppen lehelyezett alapjait és maradandó nyomokat hagyott a gazdaságra vonatkozó gondolatokban. A hatás elsősorban nem gazdasági volt; a gazdasági fejlődés dinamikája hamar eliminálta a válság okozta fejlődési megtorpanást. A kialakulóban levő bizalom ingott meg magával a tőkés konjunktúrával szemben. A spekuláció, az üzlet ekkor válnak a magyar nyelvben gyanús csengésű szavakká; közülük a spekuláció egyenesen valamiféle bűnözés határmesgyéjén egyensúlyozó aktivitást jelöl – eltérően a nyugati nyelvek egy részétől, ahol értékközömbös üzleti tevékenységet jelent. A gazdasági tevékenységben – a kialakult közfelfogásban – csupán a termelésnek, a javak létrehozásának van igazi létjogosultsága, a javakból való haszonszerzéshez a jogtalan, az élősdi gazdagodás kísérletének vádja tapad. Ez a szemlélet határozza meg az 1918 után kialakult elképzeléseket a gazdasági tervezésről. Mindegyikükben ott él alapmotívumként az üzletelés visszaszorításának, a spekuláció kikapcsolásának törekvése. A termelő szektor fétisizálás szerű, egyoldalú igenlése a **forgalmi szektorral** szemben kezdettől fogva meglevő ellenérzésekkel párosult. Már a fogyasztási javak piaca, az áruelosztás kereskedelem útján való bonyolítása is ellenérzéseket keltett – noha a kiskereskedők nagyszámú tömegét a konzervatív és vele szomszédos közfelfogás elismerte értékes társadalmi elemnek. A beruházási javak piacával szemben azonban teljes volt az elutasítás: bank és tőzsde a jogtalan nyerészkedés bűnbarlangjai voltak.

Ez az 1880-as évektől kezdve artikulálatlanul jelenlevő szemlélet amely megfogalmazást ekkor az Istóczy-féle antiszemita párt törekvéseiben talált, a kilencvens években határozott alakot öltött. Ekkor lép fel a politikai katolicizmus és az agrárizmusnak ne-

vezett nagybirtokosi érdekképviseleti mozgalom programjában és ideológiájában az a törekvés, amelyet a modern politikaelméleti irodalom **szociálprotekcionizmusnak** nevez. Ez a törekvés arra irányul, hogy társadalmi csoportok politikai eszközökkel – adókedvezmények, kedvező vámtételek, szubvenciók, szállítási tarifa előnyök, további konkurenseik adminisztratív korlátozása – magasabb jövedelemhez jussanak, mint korlátozatlan piaci viszonyok alapján az adott körülmények között számukra lehetséges lenne. Ilyen védelmet igényelt magának több országban, így hazánkban is a nemesi eredetű nagybirtok mindkét alapvető rétege és a kispolgárinak nevezett rétegek: parasztság, kézműves kisiparosok, kiskereskedők. A kiskereskedők kivételével mindegyik szociálprotekcionizmust igénylő réteg fő ellensége a gazdaság forgalmi szektora volt. Egyrészt, mint a segélyezésüket lehetővé tevő kötött gazdasági formák – iparszabadságkorlátozó intézkedések, kamatláb korlátozás uzsoratörvényekkel s hasonlók – fő ellenlábasa, másrészt, mint nyomorúságukat okozó „parazita", „árdrágító" gazdaságpolitikai tényező. A szociálprotekcionista törekvések a forgalmi szektort adminisztratív elvek szerint működő, nem haszonelvű felépítésű elosztási rendszerrel, politikai elgondolások és nem üzleti elvek szerint működő fogyasztási, hitel-, beszerzési és értékesítési szövetkezetek átfogó hálózatával kívánták felváltani. A tervek szerint ezek a szövetkezetek monopol jogúak lennének és kizárólagos joggal végeznék a felvásárlást. A szociálprotekcionista politikai törekvés jegyében létrehozott *Hangya* fogyasztási szövetkezet hálózat az egész Horthy-korszakon keresztül a konzervatív gazdasági tervezés elképzelések középpontjában állt.

A háborút követő ellenforradalom éveiben a különítményes szélsőjobboldal publicistái továbbfejlesztették ezeket a gondolatokat. Lapjuk, a *Szózat* hasábjain ölt laza körvonalakban alakot az a tervezési elképzelés, amely szerint a gazdaság megkötésének és szabályozásának alapvető feladata a **tönkremenő rétegek szanálása a prosperáló gazdasági erők terhére**. Ezt a feladatot a háborús gazdálkodás intézményeiként létrehozott elosztási központok voltak hivatottak ellátni. Fenntartásukért, szerepük növeléséért és kiterjesztéséért a Szózat szívós zsurnalisztikai küzdelmet folytatott 1919 őszén és az 1920-as esztendőben.

A húszas-harmincas évek fordulóján nem halványulnak ezek az elképzelések. Nem, noha ekkor a válságból kivezető út keresése kézenfekvően arra irányítja a figyelmet, hogy olyan állami beavatkozási gyakorlat jöjjön létre, amely a prosperitást teremti meg, amely az életképes, prosperitással biztató ágazatokba összpontosítja a gazdaság eszközeit, hogy új fellendülést, új keresletet teremtsen. Az effajta gondolatokat kifejtő külföldi publicisztika nem igen talál követőkre a magyar politikai gondolkodásban. A válságból kiutat kereső tervezési, kötöttgazdasági elgondolások ekkor is a szociálprotekcionista irányban keresik a megoldást: a szegényedő ágazatok: kisparasztság, kisiparosok, nemzetfenntartó nemesi középbirtok „megteremtését" keresik: szanálásukat a gazdaságilag teherbíró gyáripari tőke, banktőke, nagykereskedelmi tőke rovására. Ez a program igényt tarthat népszerűségre, hiszen tartalmazza az ország legégetőbb problémáját, a parasztság helyzetének javítását. Ugyanakkor hozzákeveri ehhez a nemesi eredetű középbirtok szanálásának ügyét is, továbbá gazdaságpolitikai programként ad elő olyan programot, amelynek lehet szociálpolitikai, társadalompolitikai jogosultsága, de nem gazdaságpolitikai program. E tervek ugyanis a gazdasági fellendülést is várják attól, hogy a földhöz juttatott paraszti újbirtokosok, a támogatott egyéb kisegzisztenciák keresletet

teremtenek s kirántják a pangó ipart a válságból. Az, hogy miből termel, hova ad el ez a támogatott kistulajdonos szektor, épülhet-e jóléte s vásárlóereje kizárólag a fejlődő ágazatokat megterhelő támogatásra – ezek a problémák ritkán merülnek fel a két háború közötti publicisztikában. Politikailag legjelentősebb ilyen program Bajcsy-Zsilinszky Endre „*Nemzeti radikaliznus*" programja, melynek jegyében azonos nevű pártot is szervezett az 1931-es választásra. A szociálprotekcionista szanálási vezérelv és a hozzá társuló előítélet a forgalmi szektorral szemben olyan tervgazdaságot emlegető írásokból sem hiányzott, amelyek a GYOSZ (Gyáriparosok Országos Szövetsége) vonzáskörében keletkeztek. Így Fenyő Kornél: *A tervgazdaság* című 1934-es írása szerint „a tervgazdasági eszme előfutárja a szövetkezeti eszme" . . . „a szövetkezetek nagyon hasznos szolgálatot tehetnek a tervgazdaság ügyének. Ők volnának a központi szerv . . . végrehajtó szervei". Ez az írás következetes a kereskedelmet leépíteni akaró szándékban. „Nem tartható fenn a túlméretezett kiskereskedelem, mert az a drágaság fő oka" írja ez a kifejezetten GYOSZ körökben keletkezett röpirat, mutatva a szociálprotekcionista hangulat minden irányban ható nyomását.

Összefoglalva: a tönkremenő, versenyképtelen ágazatoknak a prosperáló ágazatok terhére való szanálása és a gazdaság forgalmi szektorával szembeni előítélet olyan része volt a gazdaságra vonatkozó hazai közfelfogásnak, amely meghatározta nem csupán a kor uralkodó körei és a hozzájuk tapadó politikai tényezők szemléletét, de azokét a rétegekét is, amelyek 1945 után társutas elemként partnerei vagy közömbösített tolerálói lettek a kommunista párt politikájának s nem utolsó sorban áthatotta ez a szemlélet a kommunista párt által kezdeményezett termelési folyamatba és gazdaságirányításba bekapcsolódott régi szakemberek szemléletét. Ezek áthagyományozták azt a politikai látásmódot, amely eleve idegenkedett a paicviszonyoktól, annak korlátozását szívesen látta és nem állt tőle távol az a gyakorlat sem, amely a gazdasági tervezésben fontosabbnak tartotta a veszteséges termelés szanálását a prosperáló ágazatok terhére, mint a prosperitás stimulálását; amely nagyobb bajt látott a prosperáló ágazatok esetleges – „élősdinek" érzett – magasabb jövedelmében, mint a gazdasági pangásban.

A szociálprotekcionista szemlélettől a magyar gazdaságpolitika 1945 előtt először az 1938 tavaszán meghirdetett, „**győri program**" néven ismert fegyverkezési programban tért el. Ez a nagyszabású gazdaságpolitikai plánum 1 milliárd pengős beruházási tervéből 600 millió P-t a hadiiparra, hadseregfejlesztésre szánt, 200 milliót a közlekedés fejlesztésére, s csupán 200 milliót, az előirányzat egyötödét szociálpolitikai célokra: telepítésre, öntözésre, a mezőgazdasági hitelszervezet és a mezőgazdasági szakoktatás kiépítésére. A program pedig **csupán kis részben volt valóságos fegyverkezési program.** Ezt az a körülmény mutatta szembeszökően, hogy amíg a program a maga egészében meglepően sikeresnek bizonyult 1940–1942 között (u.i. mindaddig, amíg a háború meg nem semmisített minden prosperitás-lehetőséget, jelentős gazdasági fellendülést eredményezett, az egyetlen ilyet a Horthy-korszakban) – az egyetlen terület, ahol szinte semmi eredmény nem mutatkozott, éppen a hadseregfejlesztés volt. A program keretében kifejlesztett hadsereggépesítési típusok – az Árpád harckocsi és a Botond tüzérségi vontató – jelentéktelen teljesítményű harci eszközök voltak; a hadbalépő Magyarország gépesített erőit jobbára kerékpáros alakulatok képezték. A program nem valódi fegyverkezési program volt tehát, hanem céljául a gazdasági fellendülés megteremtését tekintette; a fegyverkezési programként való meghirdetés inkább politikai eszköz volt avégett,

hogy az ekkor senki által nem kifogásolható honvédelmi tervet a kormányzat szembeszegezhesse azokkal a tőkés körökkel, amelyek ugyan fő haszonélvezői voltak a terv nyomában keletkezett konjunktúrának, de a meghirdetés időpontja túlságosan vészterhes volt, sem hogy bízzanak benne és szívesen vállalják az egyszeri vagyondézsma terheit, amellyel a kormányzat a tervet finanszírozta. A „győri program" az első nagyszabású gazdaságpolitikai program volt tehát, amely nem a tönkremenőket akarta szanálni, hanem a prosperitásra képesnek ítélt ágazatokba irányította a gazdasági eszközöket, azzal a – bevált – reménnyel és céllal, hogy ezek konjunktúrája visszahat a szanálandó paraszti rétegek helyzetére is. Figyelemre méltó, hogy egy egykorú gazdaságpolitikai tanulmány véleménye szerint a nagyösszegű közlekedésfejlesztés – ezen belül elsősorban az úthálózat fejlesztése – nem a kereskedelmi forgalom fellendítését célozta, hanem az **idegenforgalom** fellendítését; tehát az egyik olyan gyorsan megtérülő befektetésekkel dolgozó gazdasági ágazatot, amely a modern időkben számos esetben mutatkozott alkalmasnak arra, hogy elmaradott országokban jelentős külföldi devizabevételt teremtsen.

A „győri program" külföldi mintákat követett. Nem német és olasz példát, amelyekre a kötöttgazdaságot szorgalmazó publicisztika ekkoriban figyelni szokott, hanem hasonló helyzetű kisebb térségbeli országok példáját. Az egyik példa Csehszlovákia húszasévekbeli, elsősorban szintén hadseregfejlesztési programként elindított nehéziparfejlesztési programja volt. A cseh programnak érdekes és itteni figyelmet érdemlő politikai sajátossága volt, hogy az Agrárpárt, Hodzsa Milan pártja kezdeményezte, tehát nem a nagytőke pártja, hanem egy – a Nagyatádi Szabó István féle magyar Kisgazdapárttal több vonatkozásban összehasonlítható – birtokosparaszti párt. Tette ezt elsősorban azzal a nacionalista megfontolással, hogy csökkentse az átöröklött cseh országrészbeli ipar német jellegét, a cseh jelleg javára. Ez a program nem csupán a cseh katonai erőt növelte számottevően, hanem jelentős prosperitást is stimulált. Hogy a cseh gazdasági törekvések milyen érdeklődést váltottak ki, jelzi, hogy a harmincas években lefordították és Budapesten kiadták Karel Englisnek, a csehszlovák nemzeti bank elnökének, az említett iparosítási politika egyik animátorának egy könyvét, amely éppen egy tervgazdasági koncepciót fejtett ki. Történt ez akkor, amikor az élesen csehszlovákellenes Magyarország könyvpiacán ritka portéka volt a lefordított cseh könyv. Még közvetlenebb példát adott a Pilsudski halála utáni lengyel politika, amely már 1936-ban kidolgozott egy politikai vonalat, amely szervesen elvezetett egy ottani győri programhoz. Pilsudski halála után a lengyel rezsim tekintélyi vezetője Rydz-Smigly marsall hadseregparancsnok lett, aki a hadsereget szánta az egész politikai élet integráló tényezőjének. Már 1936 májusában meghirdetett, ekkor még csak szavakban, jelszóként egy hadseregfejlesztési programot. Ennek jegyében 1936 júniusában a marsall egy faluban megrendezett egy jubileumi ünnepet, ahol 150.000 paraszt vonult fel előtte. Rydz-Smigly az ünnepséggel mozgósítani akarta az eladdig az üldözött Witos-féle parasztpárt táborához húzó paraszti tömegeket, avégett, hogy felzárkóztassa őket a honvédelemfejlesztési programhoz. A hadseregfejlesztés jelszavához tervgazdasági jelszavakkal hirdetett kötöttgazdasági programok is társultak, elsősorban a mezőgazdaságot illetően: termékszerkezet állami ellenőrzése, szabott árak, törperbirtokok összevonása, a paraszti birtoknagyság növelése szerepeltek napirenden. Kezdetben itt is inkább szociálprotekcionista irányba indul el a katonai rezsim reformpolitikája. 1938 áprilisában azonban ott is meghirdetésre

kerül a lengyel „győri program": bejelentik hadiipari területi körzetek létesítését s nehézipari beruházások állami támogatását ezekben a körzetekben.

A magyar „győri program" elsősorban a legfejlettebb ipari ágazatoknak: a finommechanikai igényű gépgyártásnak és az elektromos iparnak adott lökést. A hadiipari megrendelések ebben az esetben az egész ipari fejlődésre kedvezően szelektáltak. A „győri program" nyomán kibontakozóban levő konjunktúra jó alapot rakott le későbbi iparosítási politika számára; az ötvenes években kibontakozott feszített ütemű iparosítási politika azonban nemcsakhogy nem ezekre az alapokra épített, hanem – azt lehet mondani – felszedte ezeket az alapokat, amikor nem a legkorszerűbb ipari területeket: a kibontakozóban levő elektromos ipart és a közlekedési gépgyártást fejlesztette tovább elsősorban és a legnagyobb ráfordítással, hanem visszatért a dualizmustól örökölt ipari bázis: a vasipari alapanyaggyártás erőltetett fejlesztéséhez – tehát egy – az előbb felsoroltaknál jóval kevésbé korszerű, fejlett országokba való exportra nem képes ágazat bővítéséhez. A „győri program" által adott impulzus még csak az indító lökést adta a korszerű termékek gyártásához; ezek termelési volumene a háború éveiben még kicsi volt: a továbbfejlesztés lehetőségei azonban jók voltak. Ebben az időszakban a kvalifikált munkaerő kinevelése is jelentősen előrahaladt. A nyersanyagszegény, de összfejlettségéhez képest kvalifikált ipari munkaerővel már viszonylag jól ellátott országban a kézenfekvő iparosítási stratégia a munkaigényes s nem az anyagigényes ipari ágazatok kifejlesztése lett volna.

A „győri program" által kezdeményezett iparfejlesztési politikát a kommentáló publicisztika kezdettől fogva tervgazdasági kísérletnek értékelte. A programot ötéves tervként emlegették, s igyekeztek felépíteni rá egy átfogó gazdaságirányítási koncepciót. Ezekben a fejtegetésekben megjelenik néhány okfejtés, amely figyelmet érdemel az 1948 utáni tervezési gyakorlat tapasztalatai szempontjából. (A következő idézetek saját fordításaim, Surányi-Unger Tivadar német nyelvű tanulmányából Sz. M.) „Ha . . . a nagy állami beruházási tevékenységeket más termelési ágazatok terhére hajtják végre, úgy nem hoznak létre az egész gazdaságban semmiféle valódi fellendítő erőt" – írja Surányi-Unger, jól jellemzve a szűkös források mellett feszített növekedési tempót erőltető fejlesztési politika jellegzetes veszélyét. Felmerül a „győri program" gazdasági politikáját értelmező irodalomban a **személyi fogyasztás és a közfogyasztás szembeállítása** – azzal a tendenciával, hogy a közösségi fogyasztást – politikai érték rangjára emelve – előnyben részesítsék. Erről, mint általános elvről Surányi-Unger így ír: „Az egyoldalúan individualista és materialista állásfoglalás a nemzeti jövedelmet és a nemzeti vagyont kizárólag azoknak a javaknak a területén érzékeli, amelyek közvetlenül piacszerű és pénzszerű értékkel bírnak. Ilyen korlátozással a nacionalista és idealista beállítottság semmi esetre sem érthet egyet. Számára azok a javak is a nemzeti vagyonhoz tartoznak, amelyeknek nincsen ugyan individuális értéke, viszont közértéke van, mivel nem egyéni szükségletek, hanem közszükségletek kielégítése a rendeltetésük. Ennek megfelelően akkor is a nemzeti jövedelem növekedését látja, ha az individuális értékek csökkenése áll szemben a közértékek emelkedésével." Surányi-Unger fogyasztás növekedést korlátozó tényezőket is lát és üdvözöl az általa ismertetett gazdaságpolitikai intézkedésekben. „A lakosság életszínvonalának az ötéves terv által szándékolt emelésének nem szabad a fogyasztás túlzott növekedésévé fajulnia" – írja – ugyanis ez szerinte inflációs tendenciát eredményezne. A fogyasztás korlátozásának igenlése itt egy gyakor-

lati intézkedésnek, mint ilyennek helyeslése – nem elv; szükség – nem erény. A háború alatt azonban napvilágot lát olyan tervgazdaságot hirdető koncepció: Molnár Károly *Tervgazdaság* című könyve, amely már elvként állítja szembe a beruházási ütemet és a fogyasztást, nemzeti kötelességként hirdetve meg a fogyasztás minél nagyobb korlátozását a beruházások növelése javára. A tervgazdaság feladatait nyolc pontban összegző fejtegetésében harmadik pontként ezt adja elő: a tervezésnek „Gondoskodnia kell minden olyan fogyasztás megakadályozásáról, amely a termelést nem segíti elő, hogy ezáltal minél nagyobb felesleg álljon elő a jövő felépítése érdekében . . . Minél kevesebbet fogyasztunk, annál több jut beruházásra, a jövő felépítésére". Nem a háborús erőfeszítés időszakára korlátozott elképzelésről van tehát szó; nem a háborús győzelem érdekében kell összehúzni a nadrágszíjat, hanem általános elvről: a beruházásokban előlegezett nemzeti jövő mindenkor értékesebb a jelenben élők jóléténél – utóbbiak fő dolga állandóan az áldozathozatal. Molnár Károly idézett röpirata jellegzetes összefoglalása mindannak ami tervgazdasági elképzelés és ellenforradalmi korszak esztendeiben kialakult. Ez a könyv már inkább technokratikus mint szociálprotekcionista szemléletű, de a gyökér közös: gazdasági folyamatban csupán a javakat létrehozó igyekezetet és technikai tudást kíván látni, míg magát a gazdálkodást vissza kívánja szorítani, mivel számára az a spekulációs nyerészkedéssel azonos. „Nem pénzben, hanem javakban, árukban, munkaórákban kell gondolkoznunk" – írja. A spekuláció kiküszöbölésének rendkívül egyszerű eszköze van elképzelésében: szabott állami árak. A spekuláció ugyanis az árkülönbségekkel való manipulálás révén nyerészkedik. Kötött árak mellett csak az olcsóbban termelés növelheti a hasznot. Hogy a költségcsökkentés nem csupán termelékenyebb munkával történhet, hanem anyagkispórolásos minőségrontással is, láthatóan nem fordul meg a fejében. Nem csupán az árakat kötik meg, hanem a termelést is kontingentálják: „A gyáripartnak nincsen más feladata, mint a kiutalt nyersanyagból a rendelt árut előállítani" – írja. A kontingentálás megszervezéséhez modellként a kartell szolgál. Ez a monopolintézmény jelenik meg a korábbi tervgazdasági elképzelésekben is, mint a termelés megszervezésének formája. Az ipar úgy működik, mint egyetlen nagyvállalat, amelynek az eredeti vállalkozások csupán részlegei. A gondolat kivehetően a csehszlovák nemzeti bank elnöke, Karel Englis könyvéből származik. Molnár Károlynál a termelést a monopolszervezetű nagykereskedelmi hálózat orientálja. A korábbi szociálprotekcionista gondolat itt újra megjelenik. Nála is a Hangya szövetkezetek hálózata a termelés befolyásolásának fő szerve. Innen utalják ki az anyagot és a Hangya hálózat vásárolja fel a termelt árukontingenst. A forgalmi szektorral szemben ellenérzés summázata egyrészt: „A kockázat kikapcsolása az iparból és kereskedelemből lényegesen olcsóbbá teszi az árúk eladási árát" (Jellemző, hogy a szociálprotekcionista elképzelés végtelenül eltúlozza a kereskedelmi haszon költségnövelő voltát, míg viszont egy bürokratikus elosztási apparátus költségei nem jutnak eszébe.) „A műszaki személyzet fontosságban visszanyeri az őt megillető helyet, a spekuláció megszüntetésével a kereskedelmi tevékenység a második helyre szorul vissza." A könyv a beruházási tevékenységet előnyben részesíti a fogyasztással szemben, mégis elképzelése csupán a folyó termelés szabályozásáról van, a beruházási tevékenység célrendszeréről nincsen. Ez viszont azt mutatja, hogy az elnevezés használata ellnére még ebben a legmesszebbmenő gazdaságirányítási koncepcióba is csupán dirigizmusról van szó, nem gazdasági tervezésről, – utóbbi ugyanis elsősorban éppen a beruházási tevékenység tervezését jelenti.

Az utóbb ismertetett könyv, amely mintegy összegzi a tervgazdálkodásra vonatkozó mítoszok és előítéletek Horthy-kori gondolatkincsét – jól példázza, hogy a korszak gazdaságra figyelő értelmiségében számottevő tábora volt a termelési és beruházási gigantomániában és naturális elosztásban gondolkodó, alapjaiban gazdálkodásellenes szemléletmódnak. Az ötvenes évek tervgazdaságának vadhajtásai olyan talajból sarjadtak ki, amelyet itt-ott olyan előfutárok is megoldoztak, akik a politikai spektrum egészen már részén jutatottak el az „aranytojást tojó tyúk" szemlélethez.

Lengyel György:

IRÁNYÍTOTT GAZDASÁG ÉS TERVGAZDASÁG

(A negyvenes évek magyar gazdasági változásairól)

1. A tervgazdaság genezise kapcsán felmerülő kérdések számottevő része Magyarországon – és Kelet-Európában – a negyvenes évek konkrét gazdasági-politikai feltételrendszeréhez kötődik. A háborús feltételek által determinált erőltetett struktúrális változások, az uralmi rendszernek és az azt legitimáló ideológiának a birodalmi politika függvényében alakuló radikális változásai, valamint az intézményrendszer formaváltozatainak kialakítására tett kísérletek is, lényegében ehhez az évtizedhez kapcsolódtak.

Természetesen az itt tárgyalandó folyamatok – nem említve most külön az első világháború egész korszakra kiható következményeit – részben már a harmincas években kibontakoztak, más jelenségek pedig csak az ötvenes években szilárdultak meg. A harmincas évek végén kezdett kialakulni az irányított gazdaság új típusú dirigista rendszere, egy évtizeddel később pedig fokozatosan kiformálódott a közvetlen utasításokon alapuló tervgazdaság.

Egy ideológiakritikai elemzés a két gazdasági rendszer alapvető különbségeit hangsúlyozná. Egy leíró gazdasági elemzés ezzel szemben több kapcsolódási pontra és összefüggésre is rámutathat. Az alábbiakban – bizonyos empirikus folyamatok vázlatos áttekintése során – e két szempont együttes alkalmazása révén igyekszem az irányított gazdaság és tervgazdaság kontinuitásának és immanens voltának hipotetikus kérdését megválaszolni.

2. Magyarországon a gazdasági válság olyan társadalmi feszültségeket generált, amelyek tendenciájukban felszámolták az uralkodó elit különböző érdekcsoportjainak konszenzuális egységét, s ugyanakkor a német-olasz külpolitikai orientáció megerősödéséhez vezettek. Az irányított gazdaság kiépülésének első lépései tehát a válság által felszínre hozott **politikai-ideológiai változások** voltak. Az úri középosztálynak a nagytőkével és a nagybirtokos arisztokráciával szembeni térnyerése szorosan összefonódott a gazdaság repolitizálásának folyamatával, s ezen belül is a restruktív gazdasági interven-cionizmus megjelenésével. Az expanzív birodalmi politika érdekeinek való fokozatos alárendelődés első jeleiként a neokonzervativizmus mellett teret hódítottak a nemzeti szocializmus és a fasizmus ideológiái[1], s ennek megfelelően az élettérgadaság, illetve a korporatív gazdaság elemei.[2] [3] Az új gazdasági és társadalmi ideál kulcsfogalmaivá az „erős és állandósult központi hatalom", a „tervszerűen irányított gazdálkodás" és a „hivatások szerint tagolt gazdasági munkarend" kategóriái váltak.[4] Ez utóbbi a független érdekérvényesítési mechanizmust felszámoló, a munkavállalói és munkaadói érdekvédelmi testületek egységes hierarchiába tömörítő gazdaságszervezési modell jelölésére szolgált. Megjelentek bizonyos korporációs kezdemények, mint például a Nemzeti Munkaközpont, s felerősödött a jobb oldali érdekvédelmi testületek (Baross Gyáripari Csoport, Keresztény Gyáripari Vállalatok Szövetsége) aktivitása. A korporációs elképzelés mellett teret kaptak a racionalizálás, planning és tervszerűség gazdaságideológiai motívumai is.

3. Az uralmi viszonyok és az ideológia módosulásai, s mindenekelőtt a katonapolitikai perspektívák 1938-ra egy nagyszabású **beruházási terv** meghirdetését eredményezték. A korabeli szakirodalomban „első ötéves beruházási terv"-ként emlegetett „győri program"[5] eredetileg évi 200 millió pengőre tervezett állami beruházásai meghaladták a korábbi évek összgazdasági beruházásainak mértékét. Utóbb döntés született az egymilliárd pengős terv gyorsított végrehajtásáról, majd több ízben jelentős felemeléséről is. Mindezek következtében a negyvenes évek elején már a nemzeti jövedelemnek mintegy kétharmada került központi újraeloszlásra, s ennek az összegnek több mint 60 %-a közvetlenül hatalompolitikai célokat szolgált.[6]

A győri programhoz két kulcsfontosságú, a gazdasági életet döntően befolyásoló törvény kapcsolódott. Az 1939. évi II. tc., a honvédelmi törvény a rendeleti úton való kormányzást, a totális dirigizmust szolgálta, s lehetővé tette a gazdasági élet katonai ellenőrzését. Közel 600 gyárat nyilvánítottak hadiüzemmé, ellenőrzésükre katonai parancsnokot rendeltek ki.[7] A honvédelmi szervek kompetenciáját meghaladó tevékenység az egyébként is rendkívül felduzzadt irányító-ellenőrző apparátuson belül permanens konfliktusok forrása volt. Az 1939. évi IV. tc., az úgynevezett egyensúly-törvény, vagy második zsidótörvény a gazdasági változások személyi hátterét, a „keresztény-nemzeti középosztály jobboldali ideológia által legitimált aspirációit volt hivatva szolgálni. A törvényt követően – mely a zsidó származásúak arányát a korábbi 60 %-ról 10 %-ra szorította vissza a gazdasági élet vezető posztjain – több ezer személycserére, „őrségváltásra" került sor.

4. Az **irányító-ellenőrző apparátus** működése nem korlátozódott az alapvető gazdasági folyamatok kontrollálására, hanem fokozatosan lefedte a horizontális gazdasági kapcsolatok rendszerét is. Szervezetek százai, rendeletek tízezrei láttak napvilágot és szűntek meg, az inkonzisztens és gyakran diszfunkcionális vonásokkal bíró irányítási rendszer pedig – egy hiánygazdasági helyzetre ráépülve – ineffektív gazdasági viselkedésformákat produkált. A győri programot követően az áralakulás ellenőrzése céljából kormánybiztost neveztek ki. Működése szűk körre korlátozódott, hiszen a háborús kiadások fedezésére jórészt csak az egyre inkább eluralkodó infláció révén nyílott mód. A háborús években az egy főre eső bankjegytömeg mintegy tizennégyszeresére nőtt, jelentős aránytalanságok alakultak ki a mezőgazdasági és ipari, valamint a hadiipari és egyéb termékek árai közt. Ugrásszerűen megnövekedett a feketepiaci forgalom, elrendelték a készletek bejelentését és **zárolását**, s anyaggazdálkodási bizottságokat hoztak létre. 1942-ben megalakították az *Ipari Anyaghivatalt*, s javaslattevő szervként az Ipari Anyaggazdálkodási Tanácsot, melynek tagjai fele részben a független munkadói érdekvédelmi testületekből kerültek ki. Az áruhiány következtében már 1941-ben bevezették a fogyasztói vásárlási könyveket, s közellátásügyi kormánybiztosokat neveztek ki. 1942-ben a vásárlási könyveket **jegyrendszer** váltotta fel, a regionális egységenként tevékenykedő kormánybiztosok munkáját pedig a közellátásügyi miniszter koordiniálta. Ekkor vezették be a mezőgazdasági termékek **beszolgáltatási** rendszerét is.

A háborúba való belépés időpontjára a hadikonjunktúra felszívta a korábbi százezres munkanélküli tömeg jelentős részét, s így relatív munkaerőhiány keletkezett. Bérdifferenciák alakultak ki, a megszigorított feltételek ellenére jelentősen lazult a munkafegyelem, elszaporodtak a lopási esetek, gyakorivá váltak a munkáscsábítások. A könnyűipari üzemekben – miként arra feljegyzések utalnak – a munkások gyakran visszafogták

teljesítményüket, hogy katonai engedélyhez kötött elbocsátásukat kikényszerítsék, s kedvezőbb feltételek között helyezkedhessenek el.[8] 1942-ben az iparügyi és a földművelődésügyi miniszter közös koordinálásával magalakult az *Országos Munkaügyi Felügyelőség* és a *Munkaközvetítő Központi Bizottság*. A két tárca szoros együttműködését az tette szükségessé, hogy a katonai behívások következtében a mezőgazdaságban is munkaerőhiány keletkezett, s a korabeli gazdaságpolitika, az első világháború tapasztalatai alapján a mezőgazdasági munkaerőnek az iparba való átcsoportosítását nem tartotta kívánatosnak.[9] Ez ugyanis a húszas évek elején jelentős feszültségeket eredményezett. 1944 szeptemberében létrehozták az *Országos Munkaerőgazdálkodási Bizottságot*, melynek elnökét a honvédelmi miniszter jelölte ki, majd kinevezték a személygazdálkodás kormánybiztosát, akinek feladata a polgári lakosság mozgósítása volt.

5. Mindezek a kényszerintézkedések a háború során lényegében az összes hadviselő országban, sőt a semleges államok legtöbbikében is bevezetésre kerültek. Különbség csupán abban mutakozott, hogy míg a liberális tradíciójú országokban az új jogkörök és szervek a hagyományos intézményi struktúrába illeszkedtek bele, általában társulásként működtek és átmeneti jellegűek voltak, addig a dirigista rendszerekben egy új és tartósnak szánt intézményi struktúra körvonalai rajzolódtak ki, a társulásokkal és polgári közhivatalokkal szemben megnövekedett a katonai és rendőri szervek gazdasági kontrollfunkciója.[10] [11] Magyarországon a német megszállásig a gazdasági intézményrendszer tekintetében tulajdonképpen szintén csak a hadigazdasági kényszerintézkedések láncolata került bevezetésre. E kényszerintézkedéseket azonban a jobboldal exponensei korántsem szánták átmeneti jellegűeknek. „Amiképpen a nemzeti gazdaságpolitika gyakorlati eredményei az első világháború alatt születtek meg, a második világháború alkalmával keletkeznek azok a gazdasági eredmények, melyek a háború végén egész Európa közkincsévé válnak" – vallották, s erőteljesen kifogásolták, hogy a hagyományos struktúrába illeszkedő érdekvédelmi szerveket a kormányzat nem számolta fel.[12] Ezek, a megszigorított feltételek közt 1944-ig valóban funkcionáltak, noha a jobboldal gazdaságideológiai modellje – miként az egyebek közt Teleki Pál alkotmányreformtervezetében is felbukkant – a korporatív ideál volt.[8] A hagyományos **érdekvédelmi szervek** azonban gyökeresen megváltozott politikai feltételek között működtek, bennük tömeges személycserék játszódtak le, s végül tartós hasadás állott be e szervek egynémelyikének formális és tényleges funkciója közt: a kamarák – korábbi javaslattevő és érdekvédelmi feladataik látszatát fenntartva – valójában korporációs testületekké kezdtek átlakulni. 1944 nyarán az iparügyi miniszter betiltotta a mintegy hetven független munkaközvetítő iroda működését, felszámolták a szakszervezeteket, s *Magyar Ipari Munkások Országos Szövetsége* néven egységes érdekvédelmi szervezet felállítását rendelték el, mely közvetlenül az iparügyi miniszter felügyelete alá tartozott. A nyilas hatalomátvételt követően megszüntették a munkaadói érdekvédelmi testületeket, így egyebek közt a GyOSz-t is, létrehozva helyette a *Gyáriparosok Országos Központját*. Ekkor a kamarák pártmegbízott-főtitkára körlevélben szögezte le, hogy a kiépülőfélben lévő hivatásrendi szervezetet a kamarák munkájába kell bekapcsolni. E tisztán korporációs kísérlet azonban a kaotikus politikai helyzetben már nyilvánvalóan nem szilárdulhatott meg.

A közellátás biztosítása céljából *Textilközpontot, Lábbeli Központot Mosószappan Nyilvántartó Irodát* létesítettek, s bőranyaggazdálkodási kormánybiztost neveztek ki.

6. A hadigazdaság periódusa döntő fontosságúnak bizonyult a **struktúrális változások** tekintetében. Ekkor fordult meg az ipar és a mezőgazdaság nemzeti jövedelemhez való hozzájárulási aránya, jelentősen felgyorsult az ipari növekedés üteme, nagy lendületet vett a nehézipar, s ezen belül is a gépgyártás arányainak növekedése. A magyar ipar Európa egyik legkoncentráltabb ipara lett. Röviden tehát: kialakult az erőltetett iparosítás gyakorlata, s – Jánossy Ferenc megfogalmazását alkalmazva – kiformálódtak egy quasi-fejlett gazdasági struktúra szimptómái. 1938 és 1943 között az ipar termelési volumene mintegy 40 %-kal nőtt, míg a mezőgazdaságé közel háromnegyedére csökkent. Az utolsó békeévben a mezőgazdaság és az ipar nemzeti jövedelemhez való hozzájárulási aránya hozzávetőleg 37 és 36 % volt. 1943-ban azonban – változatlan áron számítva – már az ipar adta a nemzeti jövedelem 46 %-át, míg a mezőgazdaság részaránya 25 % alá süllyedt. (Az adatok ebben az esetben az agrárolló miatt inkább a tendencia mint a tényleges arány tükrözésére alkalmasak.) A foglalkozási struktúra – s ez, mint láttuk, megfelelt a gazdaságpolitika munkaerőpiaci intencióinak – nem követte a termelési szerkezet átalakulását: 1941-ben az aktív népességnek még mindig közel fele dolgozott a mezőgazdaságban, s alig egynegyede az iparban. Ez az arány 1949-ig még valamelyest a mezőgazdaság javára módosult. A munkaerő radikális átcsoportosítása az ötvenes évek társadalmi feszültségekre vezető programja lett.

A háború éveiben nagy lendületet vett az energiahordozók és nyersanyagok kitermelése: lényegében ekkor bontakozott ki és nőtt mintegy hússzorosára az olajtermelés, megduplázódott a bauxittermelés is. Az ágazati struktúrában a nehézipar vált dominánssá: 1943-ban már a nehézipar adta az ipari termelés közel felét, az ipari munkások több mint 60 %-át foglalkoztatta, s ide koncentrálódott az ipar gépi kapacitásának közel kétharmada. Legdinamikusabbnak a gépgyártás bizonyult, munkáslétszáma a háború éveiben megháromszorozódott, 1943-ban már a nehézipari munkások közel felét foglalkoztatta, s a nehézipari termelés több mint 40 %-át adta.

A területvisszacsatolások következtében a magyar ipar mintegy 1700 – átlagosan 80–100 főt foglalkoztató – iparteleppel bővült.[12] A hadikonjunktúrába sikerrel bekapcsolódó kis- és középüzemek gyakran jelentősen növelték, volt eset, hogy e rövid időszak alatt megkétszerezték fél évszázad során felhalmozott gépparkjukat.[13] A magyar ipar szerkezete ennek ellenére koncentráltabb maradt mint a svéd vagy a holland iparé.

Cobb-Douglas függvénnyel végzett számítások szerint az ipari termelékenység a háborús időszakban mintegy évi 6 %-kal nőtt. Ez teljes egészében a tőketermelékenység jelentős, közel évi 15 %-os növekedésének volt betudható, mivel a munka termelékenysége stagnált, illetve – bérek alapján számítva – valamelyest csökkent is.[14]

7. A háború során összességében a magyar nemzeti vagyon 40 %-a – így egyebek között az ipari és közlekedési állóeszközök több mint fele, az agrárvagyon egyötöde, a lakóházak 18 %-a semmisült meg. E **háborús károk** mintegy fele közvetlenül a német megszállásnak és a nyilas uralomnak volt betudható.[15] A háborús károk, a nyersanyaghiány, a közlekedési nehézségek és a közbiztonság teljes leromlása következtében 1945-re a magyar gazdasági élet gyakorlatilag megbénult. Egy statisztikai kimutatás arról tanúskodik, hogy az 1945 májusi ipari termelési volumen mintegy egyötöde volt az egy évvel korábbinak, s ennek a töredéknyi mennyiségnek is közel 60 %-a a szovjet hatóságok részére történő hadiszállítás volt.[16] Az állami megrendelések a későbbiekben is az ipari termelésnek mintegy háromnegyedét kötötték le.

Egy 1943-as kimutatás tanúsága szerint Magyarországon 236 olyan iparvállalat és 12 olyan hitelintézet volt, amelynél a külföldi kézben lévő részvények aránya meghaladta a 20 %-ot. Ennek mintegy 400 millió pengős részvényállománynak 18 %-a angol, 17 %-a svájci, 16 %-a német és 13 %-a amerikai területen lett elhelyezve, – hogy csupán a leglényegesebbeket említsük.[17] A német tőke tehát a legfontosabbak közé tartozott, de önmagában nem állt az első helyen, aránya csak a megszállt országok és cseh területeken elhelyezett részvényekkel együtt számítva tett ki 24 %-ot. Becslések szerint Magyarország német megszállást követően – különféle erőszakolt tranzakciók következtében – a német tőke aránya a külföldi tőkeérdekeltségeknek már mintegy felére rúgott. A potsdami egyezmény értelmében az itt található német tulajdonú vállalatok szovjet tulajdonba kerültek. A Szovjetunió érdeklődést tanúsított a korábban szintén részben német érdekeltségi körbe tartozó fontos energiahordozók és nyersanyagok – mindenekelőtt az olaj és a bauxit – iránt is. Ezekben az ágazatokban, valamint számos más területen is, szovjet vezetés alatt álló vegyesvállalatok alakultak, melyek a negyvenes évek során végig funkcionáltak, s utóbb az 50 %-os szovjet részvényarány visszavásárlását követően ismét magyar tulajdonba kerültek.[17]

Az 1945/46-os nemzeti jövedelem a háború előttinek mintegy 40 %-a volt, 1938-as áron 2,14 milliárd pengő. A magyar **jóvátételi** kötelezettség ugyanakkor 300 millió dollárt, azaz – reális átszámítási kulcsot alkalmazva – 3 milliárd pengőt tett ki. A hat – majd későbbi megállapodás szerint részben nyolc – év alatt teljesítendő szállításokból 200 millió dollárt a Szovjetunió, 70 milliót Jugoszlávia és 30 milliót Csehszlovákia felé kellett teljesíteni. A jóvátétel az első években – a különböző becsléseket, s a kiszállítás tényleges ütemét is figyelembe véve – a nemzeti jövedelemnek mintegy 15–20 %-át kötötte le.[18] Ez az arány a későbbiekben a nemzeti jövedelem emelkedésével, s a különböző módosítások következtében értelemszerűleg csökkent. A helyreállítás azonban emelt szintű beruházási rátát igényelt, s a felhalmozás aránya – szemben a két háború közötti 3–4 %-kal – 1946 és 1949 között 5 %-ról 21 %-ra nőtt. Az első ötéves terv célkitűzéseiben pedig már 35 %-os felhalmozási arány szerepelt.[19] Míg a hadikonjunktúra előtti évek felhalmozási rátája irreálisan alacsony volt, addig a negyvenes években kibontakozó erőltetett beruházási politikáról megállapítható, hogy jelentősen túlbecsülte a gazdasági teljesítőképesség és tűrőképesség határait.

8. A világháború után bekövetkező **struktúrális és intézményi változások** sok tekintetben a hadikonjunktúra által determinált tendenciákat erősítették fel. A nemzeti jövedelmen belül tovább csökkent a mezőgazdaság és növekedett a nehézipar aránya.[17] Ugrásszerűen növekedett az ipar – üzemek szerinti – koncentrációja, míg a munka termelékenysége jelentősen csökkent.[15] Változatlanul gyenge volt a munkafegyelem, az üzemekben – a feljegyzések tanúsága szerint – gyakoriak voltak a lopások. A kiterjedt feketepiac a stabilizációig gyakorlatilag a megbénult gazdasági élet helyébe lépett. A pénz vásárlóerejének romlása 1938 és 1945 között huszonötszörös, 1938 és 1946 között pedig közel szátötvenszeres volt, az infláció minden korábbi pénzromlás mértékét meghaladta.[20] Az 1946 augusztusában bevezetett forintban számítva a bérek vásárlóereje az 1938 évinek a fele volt, ugyanakkor egy pengő 3,5 forintnak felelt meg. A stabilizációs arányok kialakítása során változatlanul jelentős mérvű agrárollóval számoltak: 1946-ban 1939-hez viszonyítva 32 %-os, 1929-hez viszonyítva pedig 43 %-os áreltolódás mutatkozott az ipari termékek javára.[21]

Az irányító-ellenőrző apparátus kialakítása során a német megszállás előtti állapot rekonstruálására törekedtek, ám azt számos új vonással is kiegészítették. Az árkormánybiztos és az Ipari Anyaghivatal korábbi funkcióit összevonva Anyag- és Árhivatal (AÁH) létesítettek, elrendelték az árukészletek zárolását, a gazdasági élet különböző területire kormánybiztosokat neveztek ki. A korábbi gazdasági bizottságok és központok funkcionális utódaként irodákat – így egyebek közt széngadálkodási-, textil-, fa-, vas-, és fémgazdasági irodát – hoztak létre. Változatlanul érvényben tartották – gyakran módosított formában és évenként eltérő mértékben – a jegyrendszert és a beszolgáltatási rendszert is.

9. **Új elemek** a gazdasági intézményrendszer tekintetében négy fontos területen jelenetkeztek: a földreform gyökeresen átformálta a birtokstruktúrát, az államosítás következtében radikálisan megváltoztak a tulajdonviszonyok, a hagyományos miniszteriális apparátus mellett új irányító csúcsszervek jelentek meg, s végül, a központi tervezés a gazdasági élet egészét meghatározó jelenséggé vált. A földreform és az államosítás értelemszerűleg egyszersmind az uralmi viszonyok módosulásának is lényeges gazdasági vonatkozású elemei voltak.

A részben spontán kezdeményezéseket is legitimáló 600/1945. M.E. sz. rendelet, mely lényegében a 100 kat. hold feletti birtokok részleges és az 1000 kat. hold feletti britokok teljes kisajátítását mondta ki, Kelet-Európa legkoncentráltabb birtokstruktúráját számolta fel. A háború előtt az összes birtokok számának kevesebb mint egy százalékára rúgó 100 kat. hold feletti birtokok a földterületnek csaknem felét koncentrálták, ezen belül a mintegy 0,2 %-os arányt képviselő 100 k. hold felettiek a területnek 30 %-ával rendelkeztek. Ugyanakkor a birtokok több mint 90 %-át kitevő 20 k. hold alatti gazdaságok a földterületnek valamivel kevesebb mint egyharmadát bírták. A földreformot követően a fél százalékot kitevő 100 k. hold feletti gazdaságok valamivel több mint egyötödös, a több mint 95 %-ot kitevő 20 k. hold alatti gazdaságok pedig mintegy 56 %-os területi arányt képviseltek.[17]

A Függetlenségi Front 1944 decemberi programja – mely utóbb kormányprogram lett – gazdasági vonatkozásban a magántulajdon elismerését, s a magánvállalkozás támogatását, ugyanakkor az állami ellenőrzés kiterjesztését, a földreformot és a bányák államosítását tűzte ki célul. Ez utóbbit a nemzetgyűlés 1946 elején meg is szavazta. Röviddel korábban hozták létre a Gazdasági Főtanácsot, a gazdasági élet új csúcsszervét, mely koalíciós alapon szerveződött, de érdemi ügyintézést végző titkársága kommunista vezetés alatt állt.[18] [22] A gazdasági élet szanálása céljából a kormány 1946 áprilisában nyilvánosságra hozta tervét, mely egyebek közt célként jelölte meg a szénbányák mellett az alumínium- és olajipari vállalatok, valamint az erőművek államosítását, a legnagyobb nehézipari üzemek állami kezelésbe vételét és a bankok állami ellenőrzés alá vonását. A Nemzeti Bankot ennek megfelelően egy hónap múlva állami ellenőrzés alá vonták. 1946 novemberében sor került a három legnagyobb nehézipari vállalat – a Rimamurányi Vasmű, a Ganz és a WM –, valamint az érdekkörükbe tartozó gyárak állami kezelésbe vételére is. Ezek irányítására hozták létre a Nehézipari Központot, míg a bányák irányítására megszervezték a Magyar Állami Szénbányák óriásvállalatát.[23] [24]

1947 első felében, a hároméves terv egyeztető tárgyalásai során ismét felmerült a bankok állami ellenőrzésének szükségessége. Ezt, heves koalíciós viták után végül is elfogadták és az 1947. évi XXX. sz. törvénycikkel kodifikálták.[25] A nagybankokból

különböző profilú pénzintézeteket hoztak létre: a Hitelbankból a Beruházási Bankot, a Kereskedelmi Bankból a Külkereskedelmi Bankot, míg a Leszámítoló Bankból utóbb az OTP-t alakították ki.[26] A bankok államosítását követően az állami kezelésű, tulajdonú vagy érdekeltségű vállalatok reális arányaikat tekintve túlsúlyba kerültek, számuk pedig megközelítette a 600-at, tehát hozzávetőleg megegyezett a volt hadiüzemek számával.[22] [7] Ez az egyezés nem csupán számszerű volt, hanem fontos esetekben átfedéseket takart. A vállalatok tranzakcióinak központi ellenőrizhetősége céljából sor került az **egyszámlarendszer** bevezetésére.

Ugyancsak a hároméves terv körüli koalíciós viták eredményeként jöttek létre 1947 nyarán a gazdasági élet irányításának és koordinálásának új csúcsszervei, az Országos Tervhivatal (OT) és a Tervgazdasági Tanács (TT). A gazdasági élet csúcsán ekkor tehát a GF mellett az OT, a TT és az AÁH állott. Hozzávetőleg ekkora, de informális szerepe volt a koalíciós pártok gazdasági bizottságainak is. Formálisan ezek mellett, gyakorlatilag alájuk sorolva következtek a szakminisztériumok, majd a különböző irodák, központok és a bankok, s végül a vállalatok. Ez az irányítási-ellenőrzési rendszer nem volt mentes a diszfunkcionális átfedésektől és – részben ezzel összefüggésben – a súlyos belső konfliktusoktól sem. Alakulását és működését nagymértékben befolyásolták személyi, politikai és taktikai jellegű megfontolások.[25]

1948 márciusában sor került a 100 főnél nagyobb létszámú üzemek államosítására. Ezzel a magánvállalkozásra alapozott gazdasági rend illúziójának formális jogi-intézményi keretfeltételei is felszámolódtak. Röviddel ezt követően a GYOSZ bejelentette megszűnését, az értéktőzsde bezárt, s felszámolták az Anyag- és Árhivatalt is. Utóbbi funkcióját a GF vette át. Átszervezték az – operatív feladatokat is ellátó – Iparügyi Minisztériumot, s létrehozták az iparigazgatóságok rendszerét. 1949 nyarán felszámolták a Gazdasági Főtanácsot, melynek funkcióját az OT és az akkortájt létrehozott Népgazdasági Tanács vette át. Az Iparügyi Minisztériumot szakminisztériumokra bontották. Az év végén államosították a 10 főnél nagyobb létszámú üzemeket is. Megkezdődött a paraszti birtokok erőszakolt kollektivizálása.

Kialakították tehát az első ötéves terv végrehajtásához szükségesnek vélt kereteket, amelyek már nem egyszerűen a beruházások és főbb arányok meghatározását és szankcionálását szolgálták, hanem a termelési és elosztási folyamatok rendszerét lefedő terv utasító-ellenőrző apparátusaként funkcionáltak. Az állami intervenció kategóriája ezzel gyakorlatilag értelmét veszítette, az irányított gazdaság, a szó történeti értelmében tervgazdasággá alakult.

10. Gyökeresen új vonások mindenekelőtt az **uralmi rendszer** és az azt legitimáló **ideológia** vonatkozásában jelentkeztek. A szovjet érdekszférába való bekerülés ugyanis, gazdasági vonatkozásain túlmenőleg, elsősorban politikai jelentőséggel bírt. Nem feltétlenül abban az értelemben, hogy ez 1945-ben eleve determinálta volna a szovjet típusú politikai intézményesülés és modernizációs modell átvételét. De abban az értelemben mindenesetre igen – s ezt a kibontakozó demokratikus erők világosan látták –, hogy a

peremhelyzetből következően a politikai élet egyik kulcskérdésévé a Szovjetunióhoz való lojális viszonyulás problémája vált. Ez – a helyreállítás és a jóvátétel gazdasági terheivel együtt – konszolidált és stabil belpolitikai helyzetet kívánt, elvileg függetlenül attól, hogy a stabilitást egy koalíciós demokrácia vagy egy egypártrendszeres diktatúra biztosítja-e. A kiinduló feltételek külpolitikai konstellációja inkább az előbbi mint az utóbbi alternatívát valószínűsítette.[27]

A volt uralkodó elit három jelentős frakciója közül a nagybirtokos arisztokrácia mind gazdasági bázisát, mind társadalmi státusát elveszítette. A másik jelentős frakció, az uralmi pozícióinak kiterjesztésére korábban sikerrel törekvő, s így politikailag leginkább exponált uralkodó középosztály tagjai jórészt, ugyancsak visszahúzódtak a közéletből, részben külföldre távoztak, részben fennakadtak az igazolóbizottsági eljárások és népbírósági perek szűrőjén, s így deklasszálódtak. Egy kisebb rész a későbbi szakapparátusok egyik – bár korántsem jellegadó – rétegévé vált. A nagytőkések egy része, korábbi diszkriminált helyzeténél fogva nem élte túl a háborút, míg mások – köztük a legkiemelkedőbb tőkés családok vagyonuk átengedése révén, éppen német szervezésben – emigráltak. Sokan akadtak akik a háborút követően megmaradtak gyáraik élén, de általánosságban az üzemek vezetésének folyamatosságát a korábbi műszaki-tisztviselői gárda biztosította. Ugyanakkor az üzemi élet szervezésében jelentős szerephez jutottak az üzemi bizottságok, s a szakszervezetek is. Átmenetileg ismét kialakult tehát a hagyományos érdekérvényesítési struktúra, s működésbe léptek annak bevett mechanizmusai. Az üzemi bizottság tagjai érdekvédelmi feladataik mellett bekapcsolódtak a gyárvezetőség munkájába, s így közvetlen befolyást gyakoroltak a termelés-beruházási döntésekre. Mivel ilymódon kettős feladatot láttak el, előfordult, hogy a munkások az üzemi bizottság intenciói ellenére kezdeményeztek bérvitát vagy sztrájkot.

Míg az új gazdasági elit a háborút követően a volt menedzseri-szakértelmiségi rétegből került ki, addig az új politikai elit döntő része a volt ellenzéki pártok vezetőiből, társadalmilag a lateiner-értelmiség rétegből, s kisebbrészt hivatásos forradalmárokból rekrutálódott.

Radikálisan átalakult a rendszert legitimáló ideológia is: középpontjában, a korábbi „keresztény-nemzeti" karakterrel szemben most a „demokratikus-népi" karakter állt. Ez természetesen csak regulatív bázisa volt a politikai katolicizmustól a neoliberalizmuson át a marxizmusig ívelő ideológiai skálának, s mint ilyen alkalmas volt a konszenzuálisan egységes elit uralmának legitimálására. A gazdasági ideológa vonatkozásában ez azzal járt, hogy a korporatív modell elveszítette vonzerejét, s az elképzelések a szabadversenytől a szervezett kapitalizmuson át a teljes államosítással járó tervutasításos gazdaságig terjedtek. Közös alapként leggyakrabban ismét az irányított gazdaság kategóriája bukkant fel, tartalmilag azonban jelentősen átalakult: hivatkozásiban nem az olasz és portugál hivatásrendek, hanem a tervajánlásokkal és részleges államosításokkal operáló háború utáni angol és franci típusok szerepeltek. A felzárkózási stratégia, a növekedés és a struktúraváltozás autonóm céllá kezdtek formálódni.

Az elit konszenzusát igen hamar polarizálta egyfelelől az, hogy a Kisgazdapárt széles, s részben egymásnak ellentmondó érdekekkel bíró rétegek gyűjtőpártjává vált, másfelől pedig az, hogy a Kommunista Párt vezetése a koalíciós demokráciának csupán taktikai jelentőséget tulajdonított.[28] [29] Mindehhez járult a külpolitikai helyzet alapvető romlása, mely a lokális háborúk fellobbanásával, s a nagyhatalmak viszonyának elmérge-

sedésével járt, s ebből adódóan rövidesen egy világháborús veszélyre apelláló helyzetértékelést eredményezett. A regulatív ideológiát mozgósító ideológia szorította ki, az elit konszenzusát belső konfliktusok számolták fel, így a **konszenzuálisan egységes** elit helyébe egy **megosztott**, majd egy **ideológiailag egységes** elit lépett, a koalíciós demokráciát egypártrendszeres diktatúra váltotta fel. Az új politikai elit a hivatásos forradalmárokból került ki, akik közt a koncepciós perek és tisztogatások során a moszkvai csoport bizonyult a legerősebbnek. A gazdasági elit az államosításokat követően ismét gyökeresen kicserélődött, túlnyomórészt politikailag és mobilitási esélyei révén is elkötelezett munkásokból és első generációs értelmiségiekből állt. A hagyományos érdekvédelmi szervek részint felszámolódtak, részint eredeti funkciójukból vesztve szociális feladatokat láttak el. A gyári megmozdulások során a bérviták és sztrájkok helyébe a munkaversenyek és kölcsönjegyzések léptek. Mindez azonban már azt a képet idézi fel amit a köznyelv összefoglalóan általában ötvenes éveknek nevez.

11. Fentiekből adódik **néhány következtetés**. Az egyik az lehet, s ez nem új, hogy a gazdasági és társadalmi rendszerek reális működése csak a legritkább esetben esik egybe az ehhez kapcsolódó ideológikus képpel. Ugyanígy célszerű különbséget tenni az intézmények, szabályok és rendelkezések formális és tényleges funkciója között, függetlenül attól, hogy a tényleges funkció szándékolt vagy nem szándékolt következményekben realizálódik-e.

Mind az irányított gazdaság, mind a tervgazdaság kialakulása során az volt tapasztalható, hogy egyik sem realizálta tiszta formában a vonatkoztatási centrumába állított ideológikus képet, s ilyen értelemben a tervgazdaság sem annyira egy tisztán ideológikus konstrukció, mint inkább egy meghatározott praxis másolása volt. Az átmeneti periódusban inkább a meglévő intézményrendszer szerkezeti módosításaival, s működésmódjának átformálásával, valamint tömeges személycserékkel igyekeztek a megfelelő irányú változásokat biztosítani.

Végtére is azt jelentené tehát mindez, hogy az irányított gazdaság és a tervgazdaság reálkonstrukciói – minden ideológikus különbség ellenére – valójában egymáshoz közelálló jelenségek voltak, s így a két gazdasági rendszer kontinuusnak és immanensnek tekinthető?

A következtetések másik csoportjának lényege éppen az lehet, hogy az ilyen típusú kérdések megválaszolása során célszerű különbséget tenni a vizsgált jelenségek **technikai** és **történeti** sajátosságai közt. Ez két eltérő vizsgálati módszert is igényel, melyek közül mindkettő egyaránt jogosult. Gazdasági rendszerek strukturális adottságainak, intézményi berendezkedésének, sajátos gazdaságszervezési technikájának összevetése önmagában is értelmes célkitűzés lehet. Tévedésre egy ilyen elemzés akkor vezethet, ha a vizsgált jelenség lényegének megvilágítására formál kizárólag jogot. E jelenségek a strukturális jegyek és a történelmi reálfolyamatok eredőjeként, tehát a gazdasági rendszer, az uralmi rendszer és az azt legitimáló ideológia sajátos összejátszásaként alakulnak ki. Az, hogy adott történelmi szituációban milyen kombinációjuk realizálódik a gazdasági struktúra és a külső politikai adottságok keretfeltételei közt, jórészt a mindenkori társadalomcsoportok erőviszonyain és az érdekérvényesítés bevett módszerein múlik.

Világos mármost, hogy eredeti kérdésfeltevésünkre is differenciált válasz adandó. Technikai értelemben – tehát a strukturális és intézményi változások tekintetében – az irányított gazdaság és a tervgazdaság rendszere lényegében kontinuusnak tekinthető.

A tervgazdaság ilyen vonatkozásban is tartalmazott új elemeket, hiszen új csúcsszervek jelentek meg, a tervezési integratív szerepet kezdett játszani, a változások mégis egyazon irányba mutattak, s így a különbségek is inkább fokozati mind minőségi jellegűek voltak.

Történeti értelemben azonban a két rendszer sem kontinuusnak sem immanensnek nem tekinthető. A történelmi feltételek több ízben gyökeresen módosultak: változtak 38-ban, változtak 44-ben, 45-ben és 48-ban is. Radikálisan átalakultak az uralmi viszonyok – s ezek lényeges gazdasági aspektusú elemeként a tulajdonviszonyok –, valamint a politikai ideológia és a gazdaságideológia célrendszerei is.

A külső politikai feltételek és a strukturális adottságok szűkre szabták a reális társadalmi érdekviszonyok kiformálódásának terét, az érdekek polarizálódtak, s az érdekérvényesítési mechanizmusokat ért megrázkódtatások nem tették lehetővé, hogy a gazdasági élet szereplői a külső kihívásokra immanens válaszokat találjanak.

Végezetül még egy megjegyzés: az irányított gazdaság egy kialakulófélben lévő gazdasági rendszer volt, így genetikus jegyei révén többé-kevésbé jól jellemezhető. A tervgazdaság esetében a genetikus jegyek elemzése ugyancsak fontos, de nem kizárólagos szempont kell, hogy legyen: elsősorban az induló feltételek és az adaptációs zavarok vizsgálatához szolgáltathat adalékokat.

---

[1] Kohn, Hans: *Political Ideologies of the Twentieth Century*. Ny., 1966.

[2] Dékány István: *A gazdasági élet fokai és az „élettérgazdaság". Közgazdasági Szemle (KGSZ) 1940. szeptember.*

[3] Freesz József: *Hivatásrendi gazdaság. A modern gazdasági élet megszervezése.* Bp. 1942.

[4] v. Imrédy Béla: *Az új Európa irányító eszméi.* Klny. az Új Magyarország 1940/151–2. számából. Bp. 1940.

[5] v. Surányi Unger Tivadar: *Átmenetgazdasági alapelvek.* KGSZ. 1942. január.

[6] Csikós Nagy Béla–Hantos László–Rézler Gyula: *Magyar gazdasági élet. Bp. 1944.*

[7] Külügyminisztérium, Békeelőkészítő Osztály iratai. Új Magyar Központi Levéltár III. 38,40.

[8] *Horthy Miklós titkos iratai.* Bp. 1963.

[9] *A mezőgazdaság és az átmenet a békegazdaságra.* Bp. 1944.

[10] Külügyminisztérium, Gazdaságpolitikai Osztály iratai. Országos Levéltár (OL) K69/797.

[11] Reményi Schneller Lajos pénzügyminiszter iratai. OL K/280/11.

[12] Magyar Acélárugyár Rt. iratai. BFL., XI. 127/16,43.

[13] Hirmann Ferenc Fémárugyár iratai. BFL. XI. 115/a.

[14] Lengyel György: *Az irányított gazdaság egyes szociológiai problémái.* (Doktori ért., 1977.)

[15] Dr. Varga István: *Az újabb magyar pénztörténet és egyes elméleti tanúságai.* Bp. 1964.

[16] Linum Lenfonó és Szövőipari Rt. iratai. BFL., XI. 564.

[17] Berend T. Iván: *A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon*, 1945–1968. Bp. 1974.

[18] Berend T. Iván: *Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon*, 1945–1948. Bp. 1962.

[19] Berend T. Iván: *Gazdaságpolitika az első ötéves terv megindításakor*, 1948–1950. Bp. 1964.

[20] Ausch Sándor: *Az 1945–46. évi infláció és stabilizáció.* Bp. 1958.

[21] Budapest Szfőv. Stat. Hiv. iratai. Bp. Főv. Levéltára (BFL) XXI. 517/a.

[22] Pető Iván: *Az ipar ágazati irányítása Magyarországon 1945-től az 1948-as államosításokig.* (Kézirat, 1978.)

[23] Kovácsy Tibor: *A szénbányászat az első ötéves terv indulásakor.* Első rész. Az irányítás szervezete és működési elvei. (Kézirat, 1980.)

[24] Máté Katalin: *A magyar szénhidrogénipar*, 1945–1950. (Kézirat, 1979.)

[25] Ránki György: *Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában.* (1947–1949). Bp. 1963.

[26] Berend T. Iván: *A gazdaságirányítási mechanizmus történetéhez.* in: Berend T. Iván–Ránki György: *Gazdaság és társadalom.* Bp. 1972.

[27] Bibó István: *A magyar demokrácia válsága.* Valóság, 1945. okt–dec.

[28] Vida István: *A felszabadulás utáni politikai átrétegződés kérdéséhez.* Tiszatáj, 1974/6.

[29] Bibó István: *A koalíció válaszúton.* Válasz, 1947. jan.

[30] Pető Iván: *Az első hároméves terv beruházásai.* Történelmi Szemle, 1972/1–2.

MEDVETÁNC

AZ ELTE KISZ BIZOTTSÁG
TÁRSADALOMELMÉLETI KIADVÁNYA

Felelős kiadó: Nahalka István

Szerkesztő bizottság

Ancsel Éva	a szerkesztő bizottság elnöke
Bajomi Iván	
Bihari Mihály	
Bruszt László	
Tütő László	
Miklós Tamás	felelős szerkesztő,

Szerkeszti

Hekerle László	
Magyar Bálint	
Márkus Péter	
Sasfi Csaba	
Szilágyi Ákos	
Mátray Mihály	műszaki szerkesztő

**Kéziratokat, fotókat, rajzokat az alábbi címre kérjük küldeni:
ELTE KISZ BIZOTTSÁG. Budapest, V., Egyetem tér 1. „Medvetánc"
Akik a szerkesztésben vagy a technikai munkában részt kívánnak venni, ugyanitt jelezzék.**

Készült az ELTE Sokszorosítóüzemében
2000 példányban
Felelős vezető: Arató Tamás
ELTE 81206

Ára: 9,- Ft